

उड्डट-सागरः

प्रथम-द्वितीय-तृतीय-प्रवाह-समेखितः
(प्रथम-द्वितीय-तृतीय-प्रवाह-समेखितः)

कलिकाता-भवानीपुर-शिशुतोष-कलेजा ध्यापक

कलिकाता-विश्वविद्यालय-वि.ए-परीक्षा-परीक्षक

कविभूषण श्रीपूर्णचन्द्र दे काव्यरत्न उड्डटसागर वि.ए.

सङ्कलितः

(तृतीयावृत्तिः)

कलिकाता-कर्णभोयालिस्-ट्रिस्ट

२०३।१।१-संस्कृतभवनात्

श्रीयुक्त हरिदास चट्टोपाध्याय

(गुरुदास चट्टोपाध्याय एख सन्स)

द्वारा

प्रकाशितः।

१८४७ शकाब्दः।

PRINTERS:

K. C. CHAKRAVARTTY,

GIRISH PRINTING WORKS.

8, *Ashutosh Sil Lane, Calcutta.*

(Pages—1-16; 1-112);

and

S. B. BHATTACHERJI,

THE MODEL LITHO AND PRINTING WORKS.

93, *Baitak-Khana Road, Calcutta.*

(Pages—1-208)

उत्सर्ग-पत्रम्

वङ्गसन्तानानुरागरञ्जितहृत्पटाय
संस्कृतभाषारविन्दमधुमत्तमधुप्राय

सरस्वती-शास्त्रवाचस्पति-सम्बुद्धागम-वर्चि-विद्यार्णवोपाधिक-यः
डि-एस्-आइ, एम्-ए, डि-एल्, डि एस्-क्ति, पि-एच् डि,
एफ्-आर्-ए-एस्, एफ्-आर्-एस्-ड, एफ्-ए-एस्-वि-
उपनामकाय माननीयधर्माधिकरणनायकाय
आचार्यवर्याय परमपूज्यपादाय
श्रीयुक्ताय

स्यार् आशुतोष मुखोपाध्याय नाइट्

महोदयाय उत्सृष्टोऽयं ग्रन्थः

(१)

आधिव्याधिविनाशकर्म्मनिपुणो गङ्गाप्रसादः प्रिता
वात्सल्यादिमहागुणैकवसतिर्भाता जगत्तारिणी ।
पापध्वंसकरश्च पुण्यजनकं वासो भवानीपुरं
सार्थं ज्ञातुं तवाशुतोष इति च त्वत्तो महान् नापरः ॥

(२)

दीनानामाधिगन्तव्यैर्विभक्तं सुफलं यः सदा प्रार्थनीयं
यस्य च्छायाऽनुकम्पा बहुलसुमनसामाश्रयः सन्ततं यः
संविस्तीर्यास्ति नित्यं य इह सुखकरीः कीर्त्तिशाखाप्रशाख-
स्तप्तानां तीपनामी स जयति नितरामाशुतोषाख्यवृक्षः ॥

(२)

(३)

नो भक्तिलिङ्गं कदाचिद् भजति हि दिवसे ग्रस्यते 'केनचिद्' वा
नो भेधैश्छाद्यते वा नयनसुखहरैर्दूष्यते वा कलङ्कैः ।
नो दर्शं क्षीयते वा क्वचिदपि समये पीड्यते पीडया वा
धन्यो देवाशुतोष प्रभवति सुखं ते निर्मलः कीर्तिमन्दः ॥

(४)

अन्तःश्वेतां बहिःश्यामामाशुतोषसरस्वतीम् ।

दण्डिनाऽजानता प्रोक्ता 'सर्वशुक्ला सरस्वती' ॥

(५)

इन्द्रस्यैव शचिः स्मरस्य च रतिः कात्यायनी शूलिनः

स्वाहाऽग्नेरिव केशवस्य कमला च्छायेव सूर्यस्य च ।

श्रीतांशोरिव रोहिणी च मतिमन् देवाशुतोष प्रभो

त्रिव्या ते महती सदा फलवती त्वय्येव रंरस्यते ॥

(६)

स्नानामिव रत्नसोऽशुशुम्बरी खं तारकाणामिव

स्वर्गः कल्पमहीरुहामिव सरः पङ्केरुहाणामिव ।

पाथोधिः पयसाभिव प्रभवति स्नाच्चैः सुधीसङ्गतैः

सौजन्यादिगुणैर्भवान् मतिमतामेकान्वयो भूतले ॥

(७)

दोषे कर्कशता गुणे प्रणयिता पापे परं स्मृता

सत्ये निर्भयत्वं बुधे विनयिता विक्ले मरित्यागिता ।

साधौ सादरता खले विमुखता शास्त्रेषु मूर्खता

शक्तौ सच्चमता स्थिता च सततं देवाशुतोष त्वयि ॥

(३)

(८)

भूदेवेशाशुतोषास्यराकातारकनायकः ।

विहङ्गेत्रचकोराणां सदास्ति सुखदायकः ॥

(९)

दारिद्र्यं दुर्बलं दुःस्थं पुनस्तेष्वैव पौडनम् ।

अशुतोष स ते दोषः क्लीबे योज्यं न पौरुषम् ॥

(१०)

मित्राणां प्रियवर्द्धनो भव सदा नैदाघनीरं यथा

शत्रूणां भयवर्द्धनो भव शृशं नैदाघरौद्रं यथा ।

आयुस्ते परिवर्द्धतां प्रतिदिनं नैदाघघस्त्रो यथा

प्रत्यूहः क्षयमेतु नित्यमपि वे नैदाघरात्रिर्यथा ॥

(११)

अव्यायामाः सुरभिसमये कामसक्ता निदाघे

रक्ता वर्षास्त्रभिनवजले पङ्क्तिले पल्लवानाम् ।

कट्वस्त्रीणो शरदि निरताः स्वापशीला हिमूत्तदै-

शीते रात्रिभ्रमणनियतास्तेऽरयः सन्तु सर्वे ॥

(१२)

तृणार्त्तोऽलिः कुम्भमजरसं चातको वारिवाहं ॥

तारानाथं स्मरति च यथा शुष्ककण्ठस्वकोरः ।

आन्तः पान्यस्तर्कवरमथो दुःखसाहित्यसेवी

श्रीमन्तं त्वां स्मरति सततं पूर्णचन्द्रस्तथैव ॥

(१३)

चन्द्रार्द्धशोभितलोलाढ्यतटाशुतोष

किं ते ज्ञदामि सुगुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकीर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एषः

पादाब्जरेणुमभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(१४)

इष्टं शिवाख्यगुणितं निधिना समेतं

क्षणादन्तारनिहतं वियदिन्द्रियेण ।

यच्छेषितं शरकरेण हतं तदब्दं

वङ्गेषु शिष्यवदनेषु तवाऽस्तु नाम ॥

(१५)

अस्मिन्नुद्भटसागरे नहि जडो कश्चिद् गुणो विद्यते

येन भ्रान्ततटान्तविश्रमव्रतां तृष्णानिवृत्तिर्भवेत् ।

तस्मात् स्वादुतमं पवित्रममलं पीयूषपूरोपमं

गङ्गासङ्गिसरस्वतीरसमहं संप्रार्थये साम्प्रतम् ॥

(१६)

अस्यस्मिन्नवतारणा रसनिधौ नानारसानां जनाः

क्षयं भुङ्क्ते पिबन्ति सागररसं देवास्ततोऽपि प्रभो ।

चारञ्चेत् तव वामनेत्रपतनं प्राप्नोति देवात् तदा

स्नाकारं परिहाय देवकृपया क्षीरं भवेत् तत् पुनः ॥

(१७)

यस्य श्रीः सदने गिरा च वदने चित्ते च चिन्तामणि-

र्यः स्वेय्ये तुहिनालदो निरूपमे धैर्ये च सर्व्वसहा ।

यो वङ्गेषु मतः सदा सुरगुरुर्विद्यार्थिना गाहतां

तं तुच्छोद्भटसागरोऽयमतलस्य हि विद्यार्णवम् ॥

तदीयश्रीवरणाश्रितेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण

मङ्गलाचरणम् ।

(१)

यो निश्चाति बिभर्त्ति संहति च ब्रह्मादिमूर्त्या जगद्
वक्त्रव्योमवसुन्धराखुपवना यस्याऽपरा मूर्तयः
यो बाह्यान्तरसर्वदिक्षु विहरन्नेकोऽखिलं वीक्षते
यः सर्वाश्रयभूरचिन्महिमा देवाय तस्मै नमः ॥

(२)

पृथ्वीपातकिपापपर्वतपर्वी पापाधिपारप्लवी
पापप्रान्तरपांशुपक्षपथिकप्राणप्रदौ पादपौ ।
पापप्राज्यपयोदपालिपवनौ पापेभपञ्चाननौ
पादौ पाशुपतौ प्रपश्य परमौ प्राक् पूर्णचन्द्र प्रगे ॥

(३)

जय जय हे शिष दर्पकदाहक दैत्यविघातक भूतपते
दशमुखनाशकशायकदायक कालभयानक भक्तनते ।
त्रिभुवनकारकधारकमारक संसृतिसारक धीरमते
हरिगुणगायक तारुण्यनायक मोक्षविधायक योगरते ॥

(४)

दीर्घाक्षी दीप्रदन्ता दनुजदलदला देवतादुःखदात्री
दिव्यास्त्रैर्दिव्यकान्तिर्दरदवदमना दीप्तदेहा दुकूलैः
दृप्तानां दर्पदान्यै दशदिशि दशकं दृप्तदोषां दधन्नां
देवी दुर्गा दुरन्तं दलयतु दुरितं दुर्गतिद्रावदक्षा ॥

(५)

यस्याः शिल्पमनल्पकं त्रिभुवनं कार्यञ्च वेदत्रयं
यन्नायस्त्रिपुरान्तकस्त्रिपथगा यस्याः सपत्नी मता ।
या कालत्रयमीक्षितं सुविपुलं भक्ते च नैत्रत्रयं
सा त्रैगुण्ययुता करोतु कमलं देवी त्रिशूलायुधा ॥

(६)

(६)

सजलजलदकालं प्रेमवापीमरालम्

अभिनववनमालं चैमवस्त्रीप्रबालम् ।

भुवननलिननालं दानवानां करालं

निखिलमनुजपालं नौमि तं नन्दबालम् ॥

(७)

पुलिनवनविहारीन् बल्लवीचित्तहारिन्

दनुजदलनकारिन् योगिहृत्यङ्गचारिन् ।

भवजलनिधितारिन् पीतकौशेयधारिन्

शमनदरविदारिन् पार्हि मां विश्वभारिन् ॥

(८)

पण्डितान्नमरण्येऽपि मूर्खान्नं नास्ति कुत्रचित् ।

इति मूर्खे परा प्रीतिर्यस्यास्तां श्रियमाश्रये ॥

(९)

हरिप्रियां भुञ्ज मत्तो दीनश्च न हलिप्रियाम् ।

न भुक्तापि नरः पूर्वां मत्तो भुक्त्वैव चापराम् ॥

(१०)

यो लंकेशगुरुः कुमारजनको योऽसौ गवीशध्वजो

यो गंगां धरति स्वयं ह्रिमकरोद्दीप्ताङ्गकान्तिः सदा ।

यो नित्यं खलु भूविशेषसदनः वामाङ्गसङ्गस्तथा

भक्तयोमाधवमादिहीनमनिशं तं श्रेयसे संश्रये ॥

भगवच्चरणाश्रितस्य

श्रीपूर्णचन्द्रस्य

अवतरणिका ।

प्रथमावृत्तिः ।

इह खलु भारतभूमौ प्राचीनकालादारभ्य संस्कृतभाषारम्बिन्दमधुमत्तमधुपा वहवः पण्डिताभ्यादुरासन् । तेषु कालिदास-भारवि-भवभूति-माघ-श्रीहर्ष-वाणभट्ट-प्रभृतीनां प्रथितप्रचुरयशसां कवीनां मानससुषोवरससुद्भूतानि विविधरसभावमयनकेरन्दपद्मगुणानि कविताकनककमलानि सुविकाशमासाद्य पृथिव्यां सर्वेषां सचेतसां यथा चित्तनाकर्षन्ति, तथा निखिलसंसारनिगूढतत्त्वविदस्ते तद्वदस्ये च कविकुलतिलकाः प्रसङ्गपरवशतया तत्कालोचितवक्ताव्यवर्णनमुखेन यानि पद्यानि रचयामासुस्तानुद्भूतकवितेति नाम्ना सहृदय-हृदयाधिष्ठानपरम्परया महाधर्मवदस्यापि लोके सादरं विराजन्ते । इयञ्च कविता भारतस्य क्वचित्प्रदेशे सुवचनमिति क्वचित्प्रदेशे सुभाषितमिति क्वचिच्च सूक्तमित्याख्यायते । का खलु तावदुद्भूतकविता ? कथं रीत्या वा तस्या अन्वयता नामधेयस्येति निरूपयितुमीहमानैरच्चाभिरिह मतवैधं दृश्यते । तत्र केचिदाहुः अन्यविशेषसन्निवेशरहिता मान्यिकनिमित्तवशान्महाजनरचिता चित्तचनत्कारिणी संस्कृतकवितेवोद्भूतकवितेति, “उद्भूत”शब्दस्य महाशयार्थवाचकत्वात् प्रकटार्थवाचकत्वाच्च । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ

“महेच्छे तूद्भूतःदारोदात्तोदीर्घमहाशयाः ।

महाभिना महात्मा च ॥”

उत्पलमालायाञ्च—

“उद्भूतः कच्छपे सूर्ये प्रकटे तु विलिङ्गकः ।”

अन्ये त्वेवं व्रवन्ति यत् कश्मीरदेशेऽउद्भूतनामा कश्चित् कविराविरासीत् । स च उद्भूतभट्टः, भट्टोद्भूतः, उद्भूताचार्यश्चेति तिस्रभिराख्याभिरभिहितोऽयमुच । कङ्कणकविरचितगुजतरङ्गिणैरनामकशब्देऽदेशजगुपतिगणपुरावृत्तपीठादेवमवगम्यते यत् कश्मीरदेशे कदाचित् जयासिद्धे नाम कश्चिन्नरपतिः एकस्मादशौच्यतरसप्तशतीमिव (७७८) ख्रिष्टीयाब्दादारभ्य तयोदीर्घिकाष्टशतसंख्यका (८१३) ख्रिष्टाब्दे यावत् चतुस्त्रिंशः (३४) वर्षान् कश्मीराजोसनमलञ्चकार । स चात्मनः कवित्वशक्तिमत्तया बहून्

सुकविपण्डितान् सवहुमानमानाय्य स्वस्य सदसि समतिष्ठिपत् । तेषु च भट्टोद्भटः,
दीनोदरगुप्तः, मनोरथः, शङ्खदत्तः, चटकः, सन्निमान्, वामनः, चौरथैतेऽष्टौ महाकवयः
प्रधानादवैमध्यरुचन् । ततःप्युद्भटकविरैव प्रधानमासीत् । स च स्वरचिताभिरुचा-
वचमधुरकविताभिर्जयापीडमहाराजं सुपरितोष्य तत्सकाशात् प्रतिदिनं खर्चं दीना-
रानलभत । एतेनैव महाकवेरुद्भटस्य महत्याः कवित्वशक्तेः कौटुक् चित्तस्मत्कारित्वं
तदनुमारश्च सर्वैः सुगममेव । भूपतेर्जयापीडस्य च निरतिशयकवित्वप्रियतया तस्य
सभा बहुमुपपण्डितसनाया युयुमे । इदमेवाभिप्रेत्य कङ्कणकवेः सूक्तमेतत्—

“समग्रहीत् तथा राजा सोऽन्विष्य निखिलान् बुधान् ।

विद्वद्भूमिं चमभवद् यथाऽन्यनृपमण्डले ॥”

राजतरङ्गिणी ४।४८३

जयापीडस्य राज्ञः कवेरुद्भटस्य चेतित्वं संप्रशङ्गीकृतं राजतरङ्गिण्याः कथिदंश
उद्ध्रियते । यथा—

“वचो मूर्खोऽयमित्येव कस्मैचिद् वदते स्फुटम् ।

सर्वज्ञानं ददश्चक्रे सर्वान् विद्याभियोगिनः ॥

देशान्तरादागमय्य व्याचक्षाणः क्षमापतिः ।

प्रादत्तयत् विच्छिन्नं महामाश्रमं मञ्जीतले ॥

चीराभिधः ~~च~~ विद्योपाध्यायात् संभृतशृङ्गः ।

बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥

भूपरीरात्मना स्पृष्टां चक्षमे न स कस्यचित् ।

आर्त्तमस्तु बुधैः स्पृष्टां शुद्धधीर्वत्तमन्यत ॥

तावत् पण्डितशब्देऽभूद् राजशब्दादपि प्रथा ।

तैलैर्दोषैर्न तु स्नानं कालान्तरविदीययौ ॥

नृपतौ विद्वदायत्ते राजसामुख्यकाङ्क्षिभिः ।

गृहा बभूवुर्विदुषां व्याप्ताः सेवागतैर्नृपैः ॥

अध्यक्षो भक्तशालायां शुक्रदन्तस्य मन्त्रिणः ।

विद्वत्तया यक्षियाख्येन स्त्रीकृत्य वर्जितः ॥

विद्वान् दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।

भट्टोऽभद्रदत्तस्तस्य भूमिभर्तुः सभापतिः ॥

स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।

कविं कविं वलिरिव धुर्य्यं धीसचिवं व्यधात् ॥

मनोरयः शङ्खदत्तचटकः सन्निमांस्तथा ।

कभूवुः कवयस्तस्य वीमनाद्याय मन्त्रिणः ॥”

राजतरङ्गिणी ४।४८७-४८७

“अवस्थावेदकास्तत्र यथिताः पृथिवीभुजा ।

आर्द्रान्तःकरणैः श्लोकाः अर्थ्यन्तेऽद्यापि सूरिभिः” ॥

राजतरङ्गिणी ४।५५०

उद्भटभट्टो हि कुमारसम्भव-काव्यालङ्कारसंग्रह-भामहलङ्कारविवरणानीति ग्रन्थवय-
मरचयत् । प्रह्वीररन्दुराजो नाम कथित् काव्यालङ्कारसंग्रहस्य लघुवृत्तिनाम्नी टीकां
प्रणीथे तदैवोद्भटभट्टस्य तत्तद्ग्रन्थवयप्रणयनवार्त्तां निरदिशत् । बुलार्-साहेब-महोदयेन च
कश्मीरदेशे काव्यालङ्कारसंग्रहमेकमासाद्य कश्मीररिपोटनामकपत्रस्य २५-संख्यकपृष्ठे
एवमुक्तम् “उद्भटभट्टः किल जयापीडस्य राज्ञः सकाशम् प्रतिदिष्टं लघुसंख्यकान्
दीनारान् लभते स्म । स च कविर्न कश्चिद् बहुदृग्गन्धं निनाय । तस्य स्वप्रणीते
काव्यालङ्कारसंग्रहनामकेऽलङ्कारग्रन्थे यानुदाहरणानि सन्ति तानि स्वरचितकुमारसम्भव-
देवाजहारे”ति ।

पिटार्-पिटार्सन-साहेबोऽपि वक्ष्यमाणपद्यचतुष्टयमुद्भटकविज्ञतमिति प्रतिपादया-
मास । ज्ञेयं यथा—

(९)

“खिन्नं स्त्रीं समुद्भटेन सरसं स्त्रीयं मनो जायते

सुलोऽन्यस्य समुद्भटे खलु मनः श्रुतिं पुनर्वाञ्छति ।

अज्ञानं ज्ञानवत्पि येन वशगान् कर्तुं समर्थः सुधीः

काव्यस्तस्य समुद्भटस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥”

(१०)

(२)

“अयं बन्धुः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

पुंसामुदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥”

(३)

“किं कौमुदीः शशिकलाः सकला विचूर्णा

संयोज्य चाक्षतरसेन पुनः प्रयत्नात् ।

कामस्य घोरहरेरुद्धतिदग्धमूर्तः

सन्न.वनीपविरियं त्रिहिता विधात्वा ॥”

(४)

“किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तियूनैः प्रलापै-

र्ह्यमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीखालालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा.वनं वा ॥”

यदाहं वाक्ये वयसि वर्तमान उत्तरपाड़ास्थ-राजकीय-इंराजीविद्यालयप्रविष्टोऽप्य-
वसरक्रमेण परमपूज्यपादस्य मदीयगुरोः स्वर्गतकालीकुमारकाव्यचणमहोदयस्य चतु-
ष्पाठीमाश्रित्य काव्यव्याकरणान्वधीयानः कालान्वयं, तदा प्रायशो गुरुमुखाद् वहीरुद्ध-
कविता अग्रूणवम्, तांश्च अग्रूण्यलिखम् । अथोच्चविद्यालयप्रवेशमासाद्य सौभाग्यवशाद्-
उल्लङ्घनमाननीयस्य महान्मनः स्वर्गतस्य ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य भूदेवमुखोपाध्यायस्य
‘च जेहास्पदीभूय तयोः सकाशात् प्रायेण पञ्चशतसंख्यकश्लोकान् समयहीणम् । तद्वत्
स्वर्गत-महाराज-वाङ्मय-यतीन्द्रमोहमठाकुरस्य मातृश्राद्धायसरे नानादिगुदेशादागतानां
परमपूज्यपादानां ब्राह्मणपण्डितानां कृपया उद्धृष्टश्लोकानां त्रीणि सहस्राणि मयः
समाहृतानि । एवंक्रमेण भारतस्य नानास्थानेभ्योऽवहृत्तरप्राचीनपुस्तकेभ्यश्च श्लोकसंग्रहेण
साम्प्रतं मदन्तिके द्वाविंशतिसहस्राधिकलक्षसंख्यका अष्टश्लोकाः सन्ति ।

एषूद्धश्लोकेषु रसभावसुद्धिष्ठा वद्ववो मधुरश्लोका कर्त्तृभाषात्मकपद्यानुवादेः सह
‘हितवादि-एडुकेशनगेजिट-प्रभृतिषु’ संवादपत्रेषु प्रकाशिताः सौष्ठवातिशयेन सर्वेषां
सुचेतसां हृदयान्वनन्दयन् ।

स्वदेशीया वैदेशिकाथ वहवो गुण्याहिणः पण्डिता मन्मुखनिःसृतानुष्टुप्श्लोका-
नान्तर्ण्य परमानन्दमलभत । भिन्निस्-टनि-थिव-पिटार्सन्-प्रभृतयः कतिपये संस्कृत-
भाषानुरागिणः साहेब-महोदयाः संस्कृतोष्टुप्श्लोकान् स्वमकरार्थं संस्कृतभाषाया माधुर्यम्
उष्टुप्श्लोकरचुयितृणां कवीनाञ्च नैपुण्यं नितरां प्राशंसिपुः ।

अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकनिचयस्य पाठच्छन्दोव्याकरणशुद्धिनिमित्तं मया बहुलः प्रयासः
कृतः । परन्तु केषाञ्चित् श्लोकानां तात्पर्यं किञ्चिदस्पष्टमस्ति । तदर्थं समन्वयस्तु
पाठकहन्तैः कृपया कार्य इत्यभ्यर्थये । अन्यच्च ईदृशा अपि दिवाः श्लोका अव निष्ठेयुः
ये च ग्रन्थान्तरविशेषेऽपि सन्निविष्टाः सन्ति । तज्जनितो ममापराधः सदर्थैः सहृदयै-
पाठकैः क्षन्तव्य इत्यपि प्रार्थये । बहुजनसुखत आकर्षणं संगृहीतेऽस्मिन् श्लोकसमूहे
यदि कुतचित् कश्चिद् भ्रमः प्रमादो वा स्यात् तन्न विचित्रम् । तदर्थं पाठकहन्तं
सधिनयं निवेदयामि यदि तर्जनेगुण्यं कृपया मां विज्ञापयेत्, तदा मे परमोपकारो
भवेत्, तदर्थं चाहं तेषां चरणतले हस्तजः स्थास्यामि । कर्तव्यञ्चैतन्महद्भिः । तद्वाचोक्तं

“गच्छतः पतने भूमौ प्रमादान्नहि विस्मयः ।

हसन्ति दुर्जनास्ततोऽप्यन्ये तु मञ्जनाः ॥”

बहुभाषावित् पण्डितप्रवरो मदीयपरमसुहृत् स्वर्गतो हरिनाथ दे एम्-ए महोदयः
मन्मुखाद् उष्टुप्श्लोकवितां शुश्रूषमाणो विश्वविद्यालयस्य सहकारि-रेजिष्ट्रार-पट्टाभिषिक्तं
श्रीयुक्त गिरिशचन्द्र मुखोपाध्याय एम्-ए महानुभवमन्त्रद्वयम् । अहमपि तदर्थं
“इम्पिरिय्याल लाइब्रेरी”-नामकपुस्तकालयं गत्वा तावुभावुष्टुप्श्लोकवितामश्रावयम् । तौ ह-
तानाकर्ण्य परां प्रीतिमलभेताम् । स च हरिनाथस्तदानीमेवमुक्तो मया, यत् बहुभाषाभिज्ञः
पण्डितो भवान् यदि नां यत् कुतचित् भाषायां यं कमपि रूपायमयं श्लोकं व्रूयात्,
तदा ततोऽप्यधिकप्रकर्षवत्तया चित्तचमत्कृष्टिः संस्कृतश्लोकं भवन्तमहं श्रावयितुं
शक्नोमीति मेने । अथैषदाकर्ण्य सोऽपि श्रुत्याटिन्-यीक्-फ्रेञ्च-जार्मानीन्-इंराजी-आरव्य-
पारसीकाद्यनेकभाषाणां विविधलिप्यभेदभिन्नान् भावान् समिन्ववीत् ; अहञ्च तन्निश्चाव-
मयमधुरोष्टुप्श्लोकान् श्रावयित्वा तं नितरामप्रीणयन् । तदानीं तथी शीणितेनू
तेनोक्तम् “अस्मद्देशीयब्राह्मणपण्डिता यस्मा संकौशलं मधुरभावसन्निवेशनेन संस्कृतोष्टुप्-
श्लोकान् रचयामासुस्तथा रीत्या श्लोकान् रचयितुं संस्कृतभाषाविदन्वः कोऽपि पार्थिव-

कविर्न शशाक । इयच्च दैवी भाषा सगुणालङ्कारा सती यथा रसभावादिकं पुष्पाति,
कल्पयन्वा मानवी भाषा न तथे”ति ।

यद्वाहं जयपुरप्रदेशमगमं तदा परमपूजनीयस्य पण्डितप्रवरस्य महामहोपाध्याय
श्रीयुक्त हरप्रसाद शास्त्रि एम्-ए, सि-आइ-इ महोदयस्य कनिष्ठसहोदरेण प्रबतत्त्ववित्-
पण्डितेन स्वर्गत मेघनाद भट्टाचार्य वि-ए महानुभवेन सह सम सप्रेमपरिचयः
सञ्जातः । स मां जयपुरमहाराजस्य पुस्तकालयं गत्वा बङ्गनामुद्भूतकवितानां
प्राचीनपुस्तकान्यदर्शयत् । मनीषिमुद्भूतसागरे पाठान्-मोगल-नवाव-प्रभृतीनां वर्णन-
सनाथा ये श्लोकाः सन्ति, तान् सर्वान् स एव मे प्रादात् । साम्प्रतं स महात्मा यद्यजीविष्यत्
तदा मे महोपकारोऽभविष्यत् । मनीषमैव दुरदृष्टतया स इदानीं दिवं गतः ।

अथैकदा माननीयो धर्माधिकारणिकचरः प्रातःस्मरणीयो संस्कृतभाषाविशारदः
संस्कृतोद्भूतकवितासु परानुरक्तिमान् स्वार् श्रीयुक्त गुरुदास बन्धोपाध्याय केटि,
एम्-ए, डि-एल्, पि-एच् डि महोदयो मनीषो बङ्गोद्भूतकविता निश्चय तासां प्रशस्ति-
प्रसङ्गेन मामवदत्—“एकैका उद्भूतकविता एकैकमनघर्षरत्नम् । ईदृश्यः प्राण्याः कविता-
स्त्वथैव सन्तीति रत्नाकरोऽसीति” । अथ तस्यैव महात्मनः कतिपयैस्साख्यकूटविधयैः
श्लोकैः प्रयोजनमासीदिति तद्विषया बङ्गानुवादसनाथाः कतिपये श्लोका मया तदन्तिकं
प्रेषिताः । स चतान् इराजीभाषयानूद्य माननीयं सुपण्डितं लायनाभिधं राजपुरुषं
श्रावयित्वा परमप्रीणयत् । स मामवोचत्—“भद्र ! एतान्यनघाणि भारत-
राजानि साधारणसमस्तमुपगृह्याप्य विधीयतां परोपकृतिदेशस्य । आवेद्यन्तां राजपुरुषा
भवतोऽभिमतम् । अहमपि साहायकं ते करिष्यामि । लायन्-साहेबोऽपि भवत्प्रदत्तान्
उद्भूतश्लोकानाकार्थं परां पुष्टिसुपागमत् ।”

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षो मदीयपरमहितैषी महात्मा पण्डित-
प्रवरो महामहोपाध्यायो उक्त्वा श्रीयुक्त सदीशचन्द्र विद्याभूषण एम्-ए, पि-एच् डि,
एफ्-एस्-वि महोदयो मन्त्रकाशात् सुतोद्भूतश्लोकः प्रारं प्रीतिमुपागतस्तेषां श्लोकानां
पट्टणाय च मां प्रोत्साहितवान् ।

हितवादि-पत्रिकायां मनोद्भूतश्लोकानां मुद्रणकाले मनीषकदा समणार्थं कटक-
प्रदेशमगमम् । तत्रत्यस्य प्रधानस्य व्यवहारजीवस्य श्री क्त जानकीनाथ वसु एम्-ए,

वि-एल् महोदयस्य साहायकेन परमविद्यानुरागिणा स्वर्गतेन मयूरभञ्जाधिपतिना महा-
राज बाहादुर श्रीश्रीरामचन्द्र भञ्ज देव महोदयेन सह संवत्तो मे संस्तवः । असौ महात्मा
मत्त उद्भटश्लोकान् श्रुत्वा पुरिति विज्ञाय तमहं कतिपर्यान् श्लोकान्श्रावयम् । स ह नितरां
प्रीतो मुद्रांसहस्रं मे प्रत्यशृणोत् । परं ममाध्वन्यतया सोऽचिरादेव पञ्चत्वमुपागतः ।

कलिकाता-पाथुरियाघाटा-वासुव्यो महाकाजः स्वर्गतो महानुभावो यतीन्द्रमोहन
ठाकुरः संस्कृतभाषायां सुपण्डित उद्भटकवितायां परानुरक्तश्चासीत् । हितवादि-पवि-
कायाम् एडुकेशनगेजेटे च यानुद्भटश्लोकानहं प्राकाशयं स सबहुमानं तानपठत् परां
प्रीतिञ्चालमत । अथ मन्मुखाद् उद्भटकविताः श्रोतुकामस्तदीयं सभापण्डितं नैयायिक-
चूडामणिं मदीयपरमहितैषिणं सुहृदं परमपूज्यपादं श्रीयुक्त पार्वतीचरण तर्कतीर्थ महो-
दयमनुरुक्तवान् । ततोऽहं “एमरेल्ड् वाओयारं” गत्वा तमुद्भटश्लोकान् श्रावितवान् ।
ततः प्रभृतिं स प्रतिस्माहमेवमन्मुखाद् उद्भटकविताः शृणोति स्म । अतिविरलो हि
तत्सदृशः सुरसिकः सुपण्डितश्च श्रोता । अहो मे दुर्दैवं यत् सोऽधुना दिवं
गत इति ।

उद्भटकविताकोविदो मनस्विबन्धुः पण्डितप्रवरो महात्मा राय श्रीयुक्त राजेन्द्र-
चन्द्र शास्त्रि बाहादुर एम्-ए, पि-आर्-एस् महोदयः कृपयाऽतीतपञ्चविंशतिसंख्यं कवत्सरेषु
वह्नि नवीनानुद्भटपद्यानि संगृह्य गृह्यं समर्थं च मम महोपकारमकार्षीत् ।
उद्भटकवितासु तस्य सहस्रः परमनुरागो वर्तते । तत् एव यच्च कुचचिदुद्भटकवितार्थं
याचमानोऽप्यसौ कदाचित् परास्त्रुखो नाभूत् । पण्डिताश्रमणेन मत्सेयपरमहितैषिणा
उद्भटकवितानुरागिणा कलिकाता-संस्कृत-विद्यामन्दिरस्य अध्यक्षचरेण महामहोपाध्याय
श्रीयुक्त कालीप्रसन्न मैत्राचार्य विद्यारत्न एम्-ए महोदयेन तथैव नवहोपपुण्यभूमिवासुव्येन
श्लेषालक्ष्मणरसनायश्लोकरचनासिद्धहस्तेन मदीयपरमभक्तिभाजनेन महामहोपाध्याय श्रीयुक्ता-
जितनाथ न्यायरत्न महानुभावेन च ममैतदुद्भटसागरस्य पाण्डुलिपिः कृपया
परिहृता ।

“हितवादि”-सम्पादिकौ स्वर्गतकालीप्रसन्नकाशविशारद-श्रीचन्द्रोदयविद्याविन्दो,
“वह्निवासि”-स्त्रवाधिकाः स्वर्गत योगेन्द्रनाथ वसुः, “वह्निवासि”-सम्पादकः श्रीविहारि
बाल सरकारः, “एडुकेशन-गेजेट”-स्त्रवाधिकारी श्रीमुकुन्ददेव मुखोपाध्याय राय

वाहादुर एम्-ए, वि-एल्, “वसुमती”-सम्पादकचरः श्रीजलधर सेनः,—एते उद्धृत-
कवितामुरागिणः सुपण्डिताः सद्गद्या महोदयाः परमप्रीतिभरं सानुकम्पं स्वस्वसंवाद-
पत्रेषु बहुदिनपर्यन्तं सद्गता वर्तुला उद्धृतकविता सुद्रितवन्तः ।

एते महामहोपाध्यायदयो महानुभवाः पण्डिता उद्धृतसापरसङ्कलने साहायकं
कुर्वन्तो जां निम्नरां प्रोत्साहितवन्तः—

(१) काशीधामनिवासिनः—स्वर्गत महामहोपाध्याय राखालदास न्यायरत्नः, स्वर्गत
महामहोपाध्याय कौलासचन्द्र शिरोमणिः, महामहोपाध्याय शिवकुमार शास्त्री, महामहो-
पाध्याय सुब्रह्मण्य शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय गङ्गाधर शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय
दामोदर शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय गोविन्द शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय राम-
मिश्र शास्त्री, स्वर्गत महामहोपाध्याय सुधाकर द्विवेदी, महामहोपाध्याय विजयेश्वरी-
प्रसादः, स्वर्गत सुरेन्द्रनाथ तर्कतीर्थः, श्रीवामाचरण न्यायवैशिष्टिकाचार्यः, कविराज
श्रीयुक्त उमाचरण कविरत्नः, स्वर्गत हरद्वार शास्त्री, श्रीश्रीशङ्कर तर्करत्नः, श्रीप्रियनाथ
तत्त्वचरः, श्रीदक्षिणाचरण विद्यानिधिः, श्रीहाराणचन्द्र विद्यारत्नः व्याकरणोपाध्यायः,
श्रीहरिहर शास्त्री, श्रीविजयकृष्ण काव्यतीर्थ वेदान्तवागीशः, श्रीताराचरण काव्यतीर्थ
साहित्योपाध्यायः, श्रीश्यामाकान्त काव्यतीर्थः, स्वर्गत हरनाथ विद्यारत्नः ।

(२) निधिलानिवासिनः—स्वर्गत विश्वदाथ ओझाः, स्वर्गत दीननाथ मिश्रः ।

(३) उत्कलनिवासिनः—महामहोपाध्याय श्रीसदाशिव मिश्रः, स्वर्गत राय
राधानाथ राय वाहादुरः, जानकीनाथ वसु एम्-ए, वि-एल् ।

(४) बङ्गदेशनिवासिनः—(क) स्वर्गत महामहोपाध्याय महेशचन्द्र न्यायरत्नः,
स्वर्गत महामहोपाध्याय चन्द्रकान्त तर्कालङ्कारः, स्वर्गत महामहोपाध्याय कृष्णनाथ
न्यायपञ्चाननः, स्वर्गत महामहोपाध्याय दर्शनबन्धु न्यायरत्नः, स्वर्गत महामहोपाध्याय
रामनाथ सिद्धान्तपञ्चाननः, स्वर्गत महामहोपाध्याय श्रीरामशिरोमणिः, स्वर्गत महा-
महोपाध्याय यदुनाथ सार्वभौमः, स्वर्गत महामहोपाध्याय राजकृष्ण तर्कपञ्चाननः,
स्वर्गत महामहोपाध्याय द्वारकानाथ सेनः, स्वर्गत महामहोपाध्याय विजयरत्न सेनः ।

(ख) महामहोपाध्याय श्रीहरप्रसाद शास्त्री एम्-ए, वि-एल्, महामहोपाध्याय
श्रीश्यामाकान्त तर्कवागीशः, महामहोपाध्याय श्रीशिवचन्द्र सार्वभौमः, महामहोपाध्याय

श्रीयादवेश्वर तर्करत्नः, महामहोपाध्याय श्रीप्रमथनाथ तर्कभूषणः, महामहोपाध्याय श्रीगुरुचरण सर्वदर्शनतीर्थः ।

(ग) स्वर्गत गिरिशचन्द्र विद्यारत्नः, स्वर्गत नवीनचन्द्र विद्यारत्नः, स्वर्गत हरिश्चन्द्र तर्करत्नः, स्वर्गत गुरुनाथ काव्यतीर्थः, स्वर्गत कृष्णकुमार विद्यारत्नः, स्वर्गत तारकचन्द्र सांख्यसागरः, स्वर्गत भगवतीचरण श्रुतितीर्थः, स्वर्गत सूर्यकुमार भट्टाचार्यः, स्वर्गत ताराप्रसन्न सेन कविराजः, स्वर्गत रामचन्द्र विद्याविनोद कविराजः, स्वर्गत नैलकान्त तर्कवागीशः, स्वर्गत गुरुचरण विद्याभूषणः, स्वर्गत कालीकुमार तर्कतीर्थः, स्वर्गत दुर्गाचरण तर्करत्नः ।

(घ) श्रीपार्ष्वतीचरण तर्कतीर्थः, श्रीभुवनेश्वर विद्यालङ्कारः, श्रीकालीपद काव्य-तीर्थः, श्रीहरचन्द्र तर्कपञ्चाननः, श्रीहरिश्चन्द्र कविरत्नः, श्रीदुर्गाचरण सांख्यवेदान्त-तीर्थः, श्रीराजेंद्रनाथ विद्याभूषणः, श्रीश्यामिनीनाथ तर्कवागीशः, श्रीदेवेशचन्द्र विद्या-रत्नः, श्रीहरिचरण काव्य-व्याकरण-तीर्थः, श्रीधौरानन्द काव्यनिधिः, श्रीवज्रेश्वर काव्यतीर्थः, श्रीगोविन्दचन्द्र विद्याभूषणः, श्रीरसिकमोहन विद्याभूषणः, कविराज श्रीश्यामिनीभूषण राय कविरत्न एम्-ए, एम्-वि, श्रीनिवारणचन्द्र भट्टाचार्यः ।

(ङ) राय श्रीयतीन्द्रनाथ चौधुरी श्रीकण्ठ एम्-ए, वि-एल्, राय श्रीविनोद-विहारि वसु वि-ए, स्वर्गत अक्षतलाल मुखोपाध्याय एम्-ए, वि-एल्, स्वर्गत आयुतोप विश्वास एम्-ए, वि-एल्, श्रीप्रारकानाथ चक्रकर्त्ति एम्-ए, वि-एल्, श्रीगिरिशचन्द्र मुखोपाध्याय एम्-ए, स्वर्गत कालीप्रसन्न घोष विद्यासागरः, श्रीयुक्त आनन्दचन्द्र रायः, स्वर्गत इन्द्रनाथ वन्द्योपाध्याय एम्-ए, वि-एल्, श्रीयुक्त अक्षयचन्द्र सरकार वि-एल्, स्वर्गत रजनीकान्त सेन वि-एल् ।

(च) मयमन्सिंहजेलान्तर्गतसुसङ्गदुर्गापुराधिपतिः महाराज बाहादुर श्रीयुक्त कुमुदचन्द्र सिंह वि-ए, मुक्तागङ्गा-प्रख्या स्वर्गता राज्ञी विद्यामयी देवी, राजा श्रीजगत्किशोर आचार्य चौधुरी, कुमार श्रीजितेन्द्रकिशोर आचार्य चौधुरी, महाराज बाहादुर स्वर्गत सूर्यकान्त आचार्य चौधुरी ।

परिशेषे समैतद् विशेष-क्तव्यं यत् कलिकाता-रङ्गूतविद्यालयाध्यापकचरः प्रातः-स्मरणैः परमपूज्यपादो नक्षीपनिवासी पण्डितप्रवरो महात्मा श्रीयुक्त शिवनारायण

शिरोमणिलया सुपण्डितसदीयपुत्रः कलिकाता-संस्कृतविद्यालये वर्तमानव्याकरणाध्या-
यको मदीयकनिष्ठसङ्घेदरप्रतिमः श्रीयुक्त मन्मथनाथ विद्यारत्नो महोदयः, हवड़ा-
जेलान्तर्गतशिवपुर-वास्तव्य पण्डितकुलतिलकः परमपूजनीयो महात्मा श्रीयुक्त श्यामाचरण
कविरत्न महानुभवय गन्धस्यास्य सङ्कलनाथे निःस्वार्थतया परमप्रीतिमत्तया च मम
यथेष्टमानुजुल्यमकुर्वन् । अतो मया प्रागुक्तानां सर्वेषां महात्मनामन्तिके यावज्जीवं
कृतज्ञेन भविष्यमिति ।

ननिशास्त्रसागरपारंगस्य ततःस्मरणीयस्य परमपूज्यपादस्य सहृदयस्य श्रीयुक्तस्य स्यात्
आशुतोष मुखोपाध्याय कैटि, सरस्वती-शास्त्रवाचस्पति-सम्बुद्वागमचक्रवर्ति-विद्यार्णव-
महोदयस्य संस्कृतभाषायां निरतिशयानुरक्तिमत्तया भारतभूमिर्लुप्तप्रायोऽष्टकवितारद्वानां
समुहकरणार्थं सातिशययत्नवत्तया च तस्यैव महापुरुषस्य परमपवित्रे श्रीकरकमले
उद्भूतसागराख्योऽयं गन्धः सभक्तिविनयं समर्प्यते

भद्रकाली ।

कोत्तरं पोष्ट-अफिस्, जेला हुगली ।

२४ ग्रावणः, जन्माष्टमी, १३२४

वङ्गाब्दाः । ८ आगष्टः, इहस्पतिवारः,

१८१७ ख्रिष्टीयाब्दाः ।

तर्दीधश्रीचरणश्रितेन कृतज्ञेन

उद्भूतसागरोपाधिकेन

श्रीपूर्णचन्द्रेण ।

तृतीयावृत्तिः ।

तृतीयवृत्तावर्तिः उद्भूतसागरे होरिस्-हम्बान्-उद्गल्सन्-साहेवादि-विरचिताः कति-
पथाः कौतूहलोद्दीपिका अभिनयाः कविताः सन्निवेशिताः, प्रथमावृत्तौ स्खलनजाः केचिद्
दोषाश्च यथाशक्ति संशोधिताः । शिवपुर-वास्तव्यो वाराणसीस्थ-सारदामठ-वेदान्ताध्यापकः
श्रीश्यामाचरण कविरत्नः, काशीधामनिवासो नैयायिकप्रवरः कविकुलतिलकः श्रीहरिहर
शास्त्रो, कलिकाता-संस्कृतकलेजाध्यापको वैयाकरणकेशरी श्रीमन्मथनाथ विद्यारत्नो
महाशयश्च उद्भूतसागरे तृतीयावृत्तौ मुनिशेषं साहायकं विद्मः । अतश्चिरकृतज्ञता-
पात्रेनावहोऽहं तैर्महात्मभिराजीवितम् ।

भद्रकाली ।

कोत्तरं पोष्ट-अफिस्, जेला हुगली ।

११ आश्विनः, रविवारः, १३३२ वङ्गाब्दाः ।

(विजया दशमी)

२७ सेप्टेम्बर, १८२५ ख्रिष्टीयाब्दाः ।

उद्भूतसागरोपाधिकः

श्रीपूर्णचन्द्रः ।

उद्घट-सागरः

प्रथम-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः	श्लोकाङ्कः
ग्रन्थारम्भः	१-२
देवता-तरङ्गः	३-३४
परब्रह्म	३-४
ब्रह्मा	५
सरस्वती	६-८
विष्णुः	९-१०
लक्ष्मी	११
लक्ष्मी-लौला	१३
रामचन्द्रः	१३०
सीता	१४
कृष्णः	१५-१८
कृष्णलौला	१९
राधिका	२०
शिवः	२१-२४
शिवलौला	२५-२६
पार्वती	२७-२८

विषयः

श्लोकाङ्कः

गङ्गा	...	...	२६-३२
मूर्ति-समष्टिः	...	...	३३-३४
हरगौरी-मूर्तिः	...	...	३३
शिव-राम-मूर्तिः	...	...	३४
जीव-तरङ्गः	...	...	३५-३२
राजा	...	...	३५-३६
मन्त्री	...	...	३७

विशिष्टराजः ।

आकवरः	...	...	३८
प्रतापादित्यः	...	...	३९
कृष्णचन्द्रः	...	...	४०

जन्तुवर्गः ।

इन्द्रः	...	...	४१
उग्रः	...	...	४२
कौकः	...	...	४३-४४
काककोकिलौ	...	...	४५
कोकिलः	...	...	४६
खद्योतः	...	...	४७
गर्दभः	...	...	४८
त्वातकः	...	...	४९
घेनुः	...	...	५०
मेकः	...	...	५१
जमरः	...	...	५२

विषयः

श्लोकाङ्कः

मत्सरः

...

...

५३

मयूरः

...

...

५४

मृगः

...

...

५५

वृश्चिकः

...

...

५६

शफरी

...

...

५७

शुकः

...

...

५८

सर्पः (अनन्तः)

...

...

५९

सिंहः

...

...

६०

हंसः

...

...

६१-६२

उल्लित-तरङ्गः

...

...

६३-८३

सामान्य-वृत्तः

...

...

६३-६५

अर्कः

...

...

६६

अश्वत्थः

...

...

६७

इक्षुः

...

...

६८

कल्पतरुः

...

...

६९

कार्पासः

...

...

७०

केतकी

...

...

७१

चन्दनः

...

...

७२

तालः

...

...

७३

दूर्वा

...

...

७४

द्रोणा

...

...

७५

नारिकेलः

...

...

७६

निम्बः

...

...

७७

पद्मम्

...

...

७८

विषयः

श्लोकाङ्कः

प्रमसः	...	...	७२
पलाशः	...	...	८०
वेतसः	...	...	८१
शालिः	...	...	८२
सहकारः	...	...	८३
स्वभावोक्ति-तरङ्गः	...	...	८४-८९
पर्वतः (मलयः)	...	...	८४
सागरः	...	...	८५-८७
सुवर्णम्	...	...	८८-८९
निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः	...	...	९०-१३८
(क) निन्दा-तरङ्गः	...	...	९०-११२
अप्रवास-निन्दा	...	...	९०
असन्तोष-निन्दा	...	...	९१
अदर-निन्दा	...	...	९२
अदृष्ट-निन्दा	...	...	९३
कैकवि-निन्दा	...	...	९४
कुपुत्र-निन्दा	...	...	९५
कुवैद्य-निन्दा	...	...	९६
कुसंसर्ग-निन्दा	...	...	९७
कृतघ्न-निन्दा	...	...	९८
कपण-निन्दा	...	...	९९
खल-निन्दा	...	...	१००
गृहविशेष-निन्दा	...	...	१०१
दारिद्र्य-निन्दा	...	...	१०२-१०४

विषयः

श्लोकाङ्कः

दुर्जन-निन्दा	...	...	१०५-१०६
धनि-निन्दा	...	...	१०७
निर्गुण-निन्दा	...	...	१०८
परगृहवास-निन्दा	...	...	१०९
सिद्धि-निन्दा	...	...	११०-१११
मद्यपान-निन्दा	...	...	११२
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	...	...	११३-११८
उद्भट-कविता-प्रशंसा	...	...	११३-११४
कवि-प्रशंसा	...	...	११५
काव्य-प्रशंसा	...	...	११६
गुण-प्रशंसा	...	...	११७-११८
गृहविशेष-प्रशंसा	...	...	११९
चरित्र-प्रशंसा	...	...	१२०
दान-प्रशंसा	...	...	१२१-१२२
धनि-प्रशंसा	...	...	१२३
नारी-प्रशंसा	...	...	१२४
पण्डित-प्रशंसा	...	...	१२५-१२६
परोपकार-प्रशंसा	...	...	१२७
पुत्र-प्रशंसा	...	...	१२८
प्रवास-प्रशंसा	...	...	१२९
महत्त्व-प्रशंसा	...	...	१३०
मित्र-प्रशंसा	...	...	१३१
विद्या-प्रशंसा	...	...	१३२
वीर-प्रशंसा	...	...	१३३
सन्तो-प्रशंसा	...	...	१३४

विषयः	श्लोकाङ्कः
सहाय-प्रशंसा	१३५
सुजन-प्रशंसा	१३६
सुपुत्र-प्रशंसा	१३७
सुसंसर्ग-प्रशंसा	१३८
रस-तरङ्गः	१३८-१४८
(क) करुण-रसः	१३८
(ख) शान्त-रसः	१४०-१४८
उपदेशः	१४०
कार्यफलम्	१४१
कालचरित्रम्	१४२
दैवफलम्	१४३-१४४
विवेकः	१४५
विषय-भोग-दूषणम्	१४६-१४७
वैराग्यम्	१४८
(ग) हास्य-रसः	१४८
विविध-तरङ्गः	१५०-१५६
आय-व्ययौ	१५०
कसुरी	१५१
तुलादण्डः	१५२
दारिद्र्य-विमोचनोपायः	१५३
विद्याधनोपाज्जनम्	१५४
ज्ञान-यन्त्रौ	१५५
सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम्	१५६
परिशिष्टम् (टिप्पणी)	१५६ श्लोकात् परम् ।

उद्धट-सागरः ।

प्रथम-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

(अ)

श्लोकान्नांशः

श्लोकाङ्कः

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त	...	...	५८
अगाधजलसञ्चारी विकारी	...	...	५७
अधःकरोषि यद् रत्नं मूर्ध्नि	...	...	८६
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च	...	...	१५६
अधो गत्वा स्वयं क्षुद्रा उत्थाप्यन्ते	...	...	१३०
अपूर्वं तव भाण्डारं मात	...	...	७
अपूर्वा दृश्यते व्याह्वी खलाननम्	...	...	१००
अधि तुरङ्ग कुरङ्गशिखी	...	...	४१
अधि त्यक्तासि कलूरि पासुरैः	...	...	१५१
अवगाहस्व वाग्देवि रम्य	...	...	६
अस्ति चेत् पानसं वीजं	...	...	७८
अहं पिको भवान् काकः	...	...	४५
अहो मोहो वराकस्य काकस्य यदसौ	...	...	४३

(आ)

आयं व्ययश्च मध्यस्था व्ययमेव	...	...	२५०

(उ)

उच्चैस्तरोऽपि विटपी	...	...	७३
उदारस्य दणं वित्तं गुरस्य	...	...	१३४
उद्घाटितशेखरे पञ्जरैः सुविहङ्गमः	...	...	१४८
उद्यन्तु शतमादित्या उद्यन्तु	...	...	१२५
उपमीतुं न जानाति	...	...	८६

(ए)

एक एव खगो मानौ चिरं	...	...	४८
एकचक्रो रथो यन्ता विक्रपी	...	...	१३३

श्लोकाद्यांशः

एकभूतद्वयोरैकदलयो	...	...	८२
एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति	...	...	१०८
एका शार्था समररसिका	...	...	२६
एकेनापि सुपुत्रेण सिंघौ	...	...	१३७
एको हि दीपो गुणसन्निपाते	...	...	१०२

(क)

कंसारिचरणीकृतसिन्धुकहोल	...	...	६१
कमले कमला शेते हरः शेते	...	...	१४८
करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति	...	...	१४६
करोतु तादृशीं प्रीतिं यादृशी	...	...	१३१
कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद्	...	...	६८
कालेनाह्रयते काको भिक्षुणा न तु	...	...	११०
कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि	...	...	६८
कालीघट्टे कलौ काले किलिषौ	...	...	३२
किं काव्येन कवेस्तेन	...	...	८४
किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा	...	...	८४
किमकारि न कर्पणं कस्यालङ्घि	...	...	८२
केतकौकुसुमं भङ्गच्छिन्नगानोऽपि	...	...	७१
क्षणशः क्षणशयेन विदारयन् सखयेत	...	...	१५४
चौरसारमपहृत्य शङ्कया स्वीकृतं	...	...	१८

(ख)

खरोऽपि प्रचुरं भारं नितं वहति	...	...	४८

(ग)

गिरिर्नहान् गिरिरम्भिर्नहानम्भे	...	...	८१
गुणदीपो गुणौ गृह्णन्	...	...	१२६
गुणाः सर्वत्र पुण्यन्ते	...	...	११७
गुणैः सर्वत्र कस्योऽपि सौदम्यको	...	...	१३५
गुणो चेत् समवाप्नोति गृहिणी	...	...	१२४
गोपाल इति मत्वा त्वां प्रचुर	...	...	१६
गोप्तकाले दिनं दीर्घं शीतकाले तु	...	...	१०५

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

चन्दनं शीतलं लोके चन्दादपि	(च)	१३८
कायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति	(छ)	१३९
जठरवसन्निवासे कीदृशी यन्त्रणा स्यात्	(ज)	२८
जलमग्नं तथा कोव्यं व्रीणि रत्नाणि		११६
जिता धनवता जिता वस्त्रवता		१५३
ज्येष्ठत्वं जन्माना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वं		११८
ज्योतिरिक्कण कथं न लज्जसे		४७
तं वन्दे पद्मसन्धानमुपवीत	(त)	५
तावद् गर्जति मण्डूकः		५१
तुल्यवर्णकदः कृष्णः कौकिलैः सप्त संज्ञितः		४४
दृष्टादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च		१११
दृष्टानि शुष्काणि वने चरित्वा		५०
त्वयि वर्धन्ते जीमूत सर्वे		६६
दलानाञ्च फलानाञ्च सन्तु ते ते	(द)	५२
दासीरकस्य दासीयं वदरी यदि		७५
दासोऽहमिति मे बुद्धिश्चिर		१७
दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम्		१२८
दिस्रष्टलं परिमलैः सुरभीकरोति		८३
द्राक्षा स्नानमुखी जाता शर्करा		११३
धन्यं भारतभूतलं प्रियतमं सारस्वतं	(ध)	११
धन्याः कवीभारालो हि प्रससागरपारगाः		११५
न केवलं मनुष्येषु देवं देवेष्वपि	(न)	११४
न दुःखं ब्रह्मे वर्षे केदरे		५२
न भाराः पर्वता भारा न भाराः सम		८८
नमोऽस्तु विष्णवे रुष्टिस्थितिः खय		८

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाव्यांशः

न विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि	...	...	१०१
नादास्तुधेः परं पारं किं न वेत्ति	...	...	८
निष्कलङ्को निरातङ्गः प्रसिनी	...	...	४०
निर्धिष्टापि पदावातैः खरतापै	...	...	७४
निसर्गेण विशुद्धात्मा सुजगौ	...	...	१३६
नीरसान्वपि रोचन्ते कार्पासानां	...	...	७०
नैव ज्ञाय निषेयसे कथमहो	...	...	२४

(प)

पत्रपुष्पफलच्छायासूलवल्कल	...	...	६४
पार्वतीफणिवालीन्दुभक्षमन्दाकिनी	...	...	२२
प्रतापादित्य भूपाल भालं मम विलोक्य	...	...	३८
प्रथमवयसि पादौ तोयमल्यं स्मरन्तः	...	...	७६
प्रवन्ते प्रसरा नीरे मानुषा	...	...	१३२

(ब)

बहुव फणिनः सन्ति मेकमचणदक्षकाः	...	...	५८

(भ)

भक्ते हेष्टो जडे प्रीति	...	...	१०७
भवन्ति नरकाः पापात् पापं	...	...	१२१
भापासु मधुरा मुखा	...	...	११४
भुजङ्गानां विषं दन्ते मच्चिकाणां	...	...	१०६

(म)

मत्स्यरङ्ग निरातङ्गो लवणान्धसि	...	...	५३
मन्यतो लङ्घितो वज्रः	...	...	८५
मधुसूदनपादाज्जातं मधु	...	...	१०
मन्ये लक्ष्मि त्वया साङ्गे समुद्राद	...	...	१२
मातापितृभ्यां कन्यायः	...	...	१४
मातापित्रमयो बाल्ये यौवने	...	...	१४७
मूर्तिमूर्दी विलदलेन पूजा	...	...	२३
मूर्धं भुजङ्गैः शिखरं प्रवृजैः	...	...	७२
मृता मम त्रयो दारा विद्यावृद्धिविभूतयः	...	...	१०३
मृत्योर्विमेषि किं मूढ भीतं	...	...	१४५

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

(य)

यत्रास्ति भोगो न च तत्र	...	...	२८
यथा तथापि यः पूज्यो	...	...	४
यदा यदा यान्ति नरा हि	...	...	३१
यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते	...	...	२०
यो हि भ्रमति देशेषु सेवते	...	...	१२६

(र)

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणी च	...	...	१८
रसने त्वं रसज्जति हयैव स्यूसे	...	...	१३
रसालशिखरासीनाः शतं	...	...	४६
राजा बन्धुरबन्धूनां राजा	...	...	३५
राजानं प्रथमं विन्देत्	...	...	३६
रात्रौ जानु दिवा भानुः कशाक्षः	...	...	१०४
राधिकां नौमि नीलान्नमदमोचज्जीचनाम्	...	...	२०
रोपितैः सेवितैः किं तैः	...	...	२७

(ल)

लक्ष्मिं चमस्तु वचनोयमिदं भयोत्तं	...	...	११
लघुना सङ्गतो लोको लघुतामेति	...	...	२७

(व)

वन्दे भूदेवपादाब्जं यत्प्रसादात्	...	...	२
वन्देऽहं विश्वकर्तारं विश्वपं	...	...	३
वपुर्विषमसंस्थानं कर्णज्वरकरो रवः	...	...	४२
वरं भागीरथीतीरे नीरेणोदर	...	...	३०
वरमश्रीकता लोके नासमान	...	...	७८
वसन्त्यरक्षेषु चरन्ति दूषां	...	...	५५
वाण्यर्थान्विव संयुक्तौ वाण्यर्थ	...	...	३३
वातोद्भासितकलोलं	...	...	८७
विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु	...	...	१२०
विधिना तुल्यतावेतौ सेकेन्द्रपुरन्दरी	...	...	३८
विपरीतैः विधौ सर्व्वं वैपरीत्याय	...	...	३३
विश्रान्तशशकाः सन्ति सर्व्वत्र	...	...	६५
विषकुम्भसहस्रे गर्व्वं	...	...	५६

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

वैकल्यं धरणीपातमयथोचित	...	...	११२
वैद्यराज नमस्तुभ्यं त्वं यमजीव	...	...	८६
व्यजनैरातपवैश्व भूला प्रिच्छैः	...	...	५४
(श)			
शर्कराष्टतयोगेन निम्बवीजं प्रतिष्ठितम्	...	...	७७
शिरसा धार्यमाणोऽपि	...	...	१०८
शिशिरकिरणधारी शैलवालाविहारी	...	...	२१
शिशुं प्रविशतः प्रायः	...	...	८५
शुभवासनया चितो महत्या जायते	...	...	१४०
शुद्धायत्री यदि स्यातां मेधया	...	...	१५५
श्रीनन्दनयनानन्दं यशोदानन्दकन्दुकम्	...	...	१५
(ष)			
षष्ठीतत्पुरुषं रामो बहुव्रीहिं	...	...	३४
(स)			
सत्यं सत्यं मनोवाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते	...	...	१२२
सदाऽमन्दमदस्वन्दिमातङ्गपिशिताग्रनः	...	...	६०
सद्धिया यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे	...	...	१३२
सर्वेषामपि वृक्षाणां कार्यज्ञो वेतसद्रुमः	...	...	८१
सविप्रपादोदककर्कटमानि	...	...	११८
सारगर्भैरकुटिलैरच्छिद्रैः	...	...	३७
सुमहत् फलवैषम्यं कर्मैरिह	...	...	१४१
सुरक्तेन सुरन्येण किं पलाशिन	...	...	८०
सुवर्णं वतु यस्यास्ति तस्य	...	...	१२३
सूर्ययन्त्री घनो वृक्षो नदी	...	...	१२७
सोकेनोन्नतिमायाति स्त्रीनेनाया	...	...	१५२
सते सौदन्ति गात्राणि दृष्टे	...	...	८३
स्वयं पञ्चमुखः पुन्नौ गङ्गाननवङ्गाननौ	...	...	२७
स्वयं सुरेशः श्वशुरो नगेशः	...	...	२५
(ह)			
हंस श्वेतो वृकाः श्वेतः को मेदो	...	...	६२
हृदि किं न तवैव विलीनं दह्नोदरे	...	...	८८
हृदयाप्रापयातोऽसि दिव्य सर्वासु	...	...	१३८

उद्भट-सागरः

प्रथम-प्रवाहः ।

ग्रन्थारम्भः ।

(१)

धन्यं भारतभूतलं प्रियतमं स्मरस्वतं मन्दिरं
धन्या संस्कृतवाक् सुधापरतरा गीर्वाणसंसेविता ।
धन्या ब्राह्मणपण्डिताः सुकवितापाण्डित्यसंमण्डिता-
स्तोषामुद्भटभाषितं क्षितितले जीयात् समाः शाश्वतीः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(२)

वन्दे भूदेवपादालं यत्प्रसादान्नवं नवम् ।
उद्भटश्लोकपीयूषं प्लिन्तु भुवि मानवाः ॥

(उद्भटसागरस्य)

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्मा ।

(३)

वन्देऽहं विश्वकर्त्तरि विश्वपं विश्वनाशकम् ।

विश्वदिग्देशकालम् विश्वेशं विश्ववन्दितम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(४)

यथा तथापि यः पूज्यो यत्र तत्रापि योऽर्चितः ।

योऽपि वा सोऽपि वा योऽसौ देवस्तस्मै नमोऽस्तु मे ॥

(पण्डित-जगद्धरस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

वं वन्दे पद्मसद्भानमुपवीतच्छटाच्छलात् ।

गङ्गा स्तोतस्तयेणेव यं सदैव निषेवते ॥

(राजशेखरस्य)

सरस्वती ।

(६)

अवगाहस्व वाग्देवि रम्यमुद्भटसागरम् ।

उद्भटश्लोकपद्मेन रचय शुतिभूषणम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(७)

अपूर्वं तव भाण्डोरं मातर्भरति दृश्यते ।
अव्यये व्ययमाप्नोति व्यये चाव्ययतामिर्यात् ॥

(८)

वाणीं लक्ष्मीकृत्य कथयति :—

ह्लादाम्बुधेः परं पारं किं न वेत्ति सरस्वति ।
अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बीं वहसि वक्षसि ॥

विष्णुः ।

(९)

नमोऽस्तु विष्णवे सृष्टिस्थितिप्रलयहेतवे ।
खगेन्द्रकेतवेऽपारसंसारपारसेतवे ॥

(१०)

मधुसूदनपादाब्जजातं मधु किमद्भुतम् ।
यत्पायिनो न मुह्यन्ति मुह्यन्ति यदपायिनः ॥

लक्ष्मीः ।

(११)

लक्ष्मीकुहकेन पुरुषा अन्ता इव संवन्तीति दर्शयति :—

लक्ष्मि चमस्व वचनीयमिदं मयोक्त-
मन्मीभवन्ति पुरुषास्त्वदुपासनेन ।

नो चेत् कथं कमलपत्रविशालनेत्रो

नारायणः स्वपिति पद्मगभोगतल्पे ॥

लक्ष्मी-लीला ।

(१२)

मन्ये लक्ष्मि त्वया सार्धं समुद्राद् धूलिरुत्थिता ।

पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति श्रीमन्तो धूलिलोचनाः ॥

रामचन्द्रः ।

(१३)

रसनां तिरस्कुर्वन् रामनामोत्कर्षं सूचयति :—

रसने त्वं रसज्ञेति वृथैव स्तूयसे बुधैः ।

अपारमाधुरीधामरामनामपराङ्मुखी ॥

सौता ।

(१४)

मातापितृस्थां कन्याया यन्मम क्रियते नहि ।

रामेण सह तन्मम ममास्येऽस्तु निरन्तरम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

.. कृष्णः ।

(१५)

श्रीनन्दनयनानन्दं यशोदानन्दकन्दुकम् ।

गोगोपगोपिकागोपि राधाभायं नमाम्यहम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(१६)

श्रीकृष्णभक्तस्य पुनर्जन्म न भवतीत्याह :—

गोपाल इति मत्वा त्वां प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।

श्रितो मातुः स्तनक्षीरमपि लब्धं न शक्नुयात् ॥

(१७)

दासोऽहमिति मे बुद्धिश्चिरमासीद् व्रजेश्वरे ।

दाकारोऽपहृतस्तेन गोपीवस्त्रापहारिणः ॥

(१८)

कश्चिद् भक्तो भगवति कृष्णे चित्तमावेशयितुं वाग्वैचित्र्यमवलम्ब्य भगवेनं प्रार्थयते :—

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणी च पद्मा

किं देयमस्ति भवते जगदीश्वराय ।

आभीरवामनयनाहृतमानसाय

दत्तं मनो यदुपते कृपया गृहाण ॥

कृष्णलीला ।

(१८)

कश्चिद् भक्तः नन्दनन्दनालयायनं मनसि कृत्य कथयति :—

क्षीरसारमप्लव्य शङ्कया

स्त्रीकृतं यदि पलायनं त्वया ।

मानसे मम घनान्वतामसे

नन्दनन्दन कथं न लीयसे ॥

राधिका ।

(२०)

राधिकां नौमि नीलाब्जमदमोचनलोचनाम् ।

श्रीनन्दनन्दनप्रेमवापीखेलनरातिकाम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

शिवः ।

(२१)

शिशिरकिरणधारी शैलबालाविहारी

भवजलनिधितारी योगिहृत्पद्मचारी ।

प्रमनजभयहारी प्रेतभूमिप्रचारी

कृपयतु मयि देवः कोऽपि संहारकारी ॥

(उद्भटसागरस्य)

(२२)

पार्वतीफणिबालेन्दुभस्ममन्दाकिनीयुतः
पवर्गमण्डिता मूर्तिरपवर्गफलप्रदा ॥

(२३)

शिवाराधनं सर्वैरेव सुलभमित्याह —

मूर्तिर्मृदा विल्वदलेन पूजा-
ऽप्रयाससाध्यं वदनञ्च वाद्यम् ।
फलञ्च तद् यन्मनसाभिकाङ्क्षं
निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥

(२४)

दुर्देववशादपूर्णमनोरथस्य कस्यचिद् भक्तस्य अभिमानभरेण शिवं प्रति सासूयोक्तिरियम् :—

नैरुज्याय निषेव्यसे कथमहो शूली त्वमेव स्वयं
किं वाऽन्नाय कपालशृङ्गं विवसनो वस्त्राय वा किं पुनः ।
कामायापि कथं नु कामशमनोऽर्थेभ्यः कपदी कथं
किं तर्ह्यन्तदिने श्मशानचर इत्यालोकनार्थ्यसे ॥

(श्यामाचरण, कविरत्नस्य)

शिवलीला ।

(२५)

स्वयं सुरेशः शशुरो नगीशः
साक्षा धनेशस्तनयो गणेशः ।

तथापि भिक्षां कुरुते महेशो

ललाटवज्जेरयमेव शेषः ॥

(२६)

अशान्तिमयः खलु संसारभावः सर्वानिवाप्तिमभवतीति दर्शयितुं तदवस्थं शिवं वर्णयति :—

एका भार्या स्मरसिका निम्नगा च द्वितीया

पुत्रोऽप्येको हिरदवदनः षण्मुखश्च द्वितीयः ।

नन्दी भृङ्गी च कपिवदनो वाहनं पुङ्गवेशः

स्मारं स्मारं खगृहचरितं भस्मदेहो महेशः ॥

पार्वती ।

(२७)

स्वयं पञ्चमुखः पुत्रौ गजाननषड्भाननौ ।

दिगम्बरः कथं जीवेदन्नपूर्णा न चेद् गृहे ॥

(२८)

यत्रास्ति भोगो न च तत्र मोक्षो

यत्रास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः ।

उमापदाम्भोजयुगार्चने तु

भोगश्च मोक्षश्च कतस्थ एव ॥

गङ्गा ।

(२८)

जठरुवसतिकाले कीदृशी यन्त्रणा स्यात्

सकदपि मनसि स्वे जङ्गुजे चिन्तय त्वम् ।

जठरुवसतिनाशे साभिलाषो जनन्या-

स्तव जठरनिवासं याचते पूर्णचन्द्रः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(३०)

वरं भागीरथीतीरे नीरेणोदरपूरणम् ।

तत्र चैलभ्यते शाकः कः काकः प्राकशासनः ॥

(३१)

यदा यदा यान्ति नरा हि जाङ्गवीं

रुदन्ति पाप्मानि वदन्ति चाप्रियम्

अरे कृतघ्नान्ति नराधमाः

स्वयं समुत्पाद्य निहन्तुमुद्यताः ॥

(३२)

कालीघट्टे गङ्गा कथं तनुतरेत्याह :—

कालीघट्टे काली काले किल्बिषौघनिकान्तने ।

सपत्नीविभवं दृष्ट्वा गङ्गाऽभूद् मलिना कृशा ॥

(राजकुमार न्यायरत्नस्य)

मूर्त्ति-समष्टिः ।

हरगौरी-मूर्त्तिः ।

(३३)

वाण्यर्थाविव संयुक्तौ वाण्यर्थप्रतिपत्तये ।

जगतो जननी वन्दे शर्वाणीशशिशेखरी ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

शिवराम-मूर्त्तिः ।

(३४)

सेतुबन्धे रामेश्वरमूर्त्तिस्थापनात् परं नारदेन रामेश्वरशब्दे कः समान इति
रामः शिवो ब्रह्मा च पृष्ठः । तत्रोत्तराणि :—

पृष्ठीतत्पुरुषं रामो बहुव्रीहिं महेश्वरः ।

रामेश्वरपदे ब्रह्मा कर्मधारयमब्रवीत् ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(३५)

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥

(३६)

राजानं प्रथमं विन्देत् ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकेऽस्मिन् कुतो भार्या कुतो धनम् ॥

मन्त्री ।

(३७)

मन्त्रिगुणमाह :—

सारगर्भैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥

आकवट्टः ।

(३८)

विधिना तुलितावेतौ सेकेन्दरपुरन्दरौ ।
गुरुः सेकेन्दरः पृथ्वीं लघुरिन्द्रो दिवं ययौ ॥
(नार्यक-गोपालस्य)

प्रतापादित्यः ।

(३९)

राजः प्रतापादित्यस्य समीपे कस्यचित् मित्रकस्योक्तिरियम् :—

प्रतापोदित्य भूपाल भालं मम विलोकेय ।
स्वेदेन प्रोञ्चिताः सन्तु विधेर्दुर्लभपङ्क्तयः ॥
(अविलम्ब-सरस्वत्याः)

कृष्णचन्द्रः ।

(४०)

नवर्धोमाधिपति-महाराज-कृष्णचन्द्रं प्रति कवेरुक्तिरियम् :—

निष्कलङ्को निरातङ्गः पद्मिनीप्राणवत्सलः ।

चतुःषष्टिकलो भाति कृष्णचन्द्रः सदा भुवि ॥

(भारतचन्द्र-रायशुणान्तरस्य)

अश्वः ।

(४१)

हरिश्शिरोः शीघ्रगामित्वं पराभवितुं तत्पथाद्भावसानं घोटकं प्रत्युक्तिरियम् :—

अयि तुरङ्गं कुरङ्गशिरोर्जवं

जयसि चेदिह किं तव पौरुषम् ।

यदि विधातृवशेन मनागपि

मूलसि विश्वविसारियशः क्षतिः ॥

उष्ट्रः ।

(४२)

असाधारण एकोऽपि गुणः सर्वान् दोषानावर्ण्यतीत्याह :—

वपुर्विषमसंस्थानं कर्णज्वरकरो रवः ।

करभस्याशुगत्थैव च्छादिता दोषसंहतिः ॥

(भट्टभक्तस्य)

काकः ।

(४३)

गुणवतां समक्षे निर्गुणानामसङ्गोचव्यवहारो दोषायेत्याह :—

अहो भीहो वराकस्य काकस्य यदसौ पुरः ।

सरोसर्ति नरीनर्ति शिखशिङ्गराजहंसयोः ॥

(४४)

तुल्यवर्णच्छदः कृष्णः कोकिलैः सह सङ्गतः ।

केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ॥

काक-कोकिलौ ।

(४५)

मूर्खपण्डितयोराकृतिसाम्येऽपि गुण एव तयोर्भेदं जनयतीत्याह :—

अहं पिको भवान् काकः समानः कालिमुप्रयोः ।

प्रभेदं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥

कोकिलः ।

(४६)

सदैव यस्य संसर्गे कुर्वन्ति तस्य विशेषगुणवत्त्वं न हि सर्व्वं जानन्तीत्याह :—

रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु पतन्निणः ।

तन्मञ्जरीरसास्वादं जानन्त्येव कुहमुखाः ॥

खद्योतः ।

(४७)

यस्य यादृक् सामर्थ्यं तस्य तदनुसरणमेव श्रेय इत्याह :—

ज्योतिरिङ्गण कथं न लज्जसे

यत्तमः शमयितुं समीहसे ।

एतदेव बहु किं न मन्यसे

यत् त्वमत्र तिमिरेषु लक्ष्यसे ॥

गर्दभः ।

(४८)

कण्ठदोषो हि गुणवन्तमपि दूषयतीत्याह :—

खरोऽपि प्रचुरं भारं नित्यं वहति दूरतः ।

खरस्त्वतया त्वेष नहि स्थूष्योऽवरैरपि ॥

चातकः ।

(४९)

आननांशात् प्राणनाशीऽपि वरमित्याह :—

एक एव खगो मानी चिरं जीवतु चातकः ।

पुरन्दरं प्रार्थयते म्रियते वा पिपासया ॥

धेनुः ।

(५०)

वृणानि शुष्काणि वने चरित्वा

• पीत्वापि तोयान्यमृतं स्रवन्ति ।

यद्गोमयाद्याश्च श्रुनन्ति लोकान्

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

भेकः ।

(५१)

तावद् गर्जति मुण्डूकः कूपमाश्रित्य निर्भयः ।

यावत् करिकराकारः कृष्णसर्पो न दृश्यते ॥

भ्रमरः ।

(५२)

यव यस्य विशेषनैपुण्यमस्ति तस्य गुणदोषविवेचने तस्मैवार्धिकारोऽन्येभ्योऽपि —

दलानाञ्च फलानाञ्च सन्तु ते ते विवेकिनः ॥

मकरन्दविशेषज्ञो विना भृङ्गमिहंस्ति कः ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(५३)

उक्तिप्रत्युक्ती :—

मत्स्यरङ्ग निरातङ्गी लवणान्भसि मज्जसि ।

इयं हि जाठरी ज्वाला व्याकुलीकुरुते न कम ॥

मयूरः ।

(५४)

ये च परोपकारो व्रतमिति गणयन्ति, ते नूनं यत्र तत्र स्थिता अपि तत्
पालयन्तीत्याह :—

व्यजनैरातपत्रैश्च भूत्वा पिच्छैः कलापिनाम् ।

क्रियतेऽपि पदञ्चष्टैः परेषां तार्पवारणम् ॥

मृगः ।

(५५)

वसन्त्यरण्येषु तृणं चरन्ति

पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।

तथापि वध्या हरिणा नराणां

को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥

(मुक्तापीडस्य)

वृश्चिकः ।

(५६)

विषकुम्भसहस्रेण गर्भं नाप्नोति वासुकिः ।

वृश्चिको विन्दुमात्रेण वहत्यङ्गुलं स्वकर्णकम् ॥

०० शफरी ।

(५७)

खलैरपि वित्तविद्यादिभिरात्मज्ञाविनम् प्रत्युक्तिरियम् :—

अग्राधजलसञ्चारी विकारी नापि रोहितः ।

गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायेत ॥

०० शुक्रः ।

(५८)

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।

शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

सर्पः (अनन्तः) ।

(५९)

बहवः फणिनः सन्ति मेकभक्षणदक्षकाः ।

स एक एव शेषो हि धरणीधरणक्षमः ॥

(वैद्यभानुपण्डितस्य)

सिंहः ।

(६०)

महान्तः कदापि स्वभावान्न खलनीत्याहुः—

सदाऽमन्दमदस्यन्दिमातङ्गपिशिताशनः ।

अलब्धाभीष्टमह्योऽपि तृणान्यन्ति न केशरी ॥

हंसः ।

(६१)

पूर्वमुत्तमं संख्य पथाद् दैववशाद् अधमसेविनं प्रवृत्तिरियम्—

कांश्चरिचरणोद्भूतसिन्धुकल्लोलालितम् ।

मन्ये हंस मनो नीरे कुल्यानां रमते न ते ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(६२)

उत्तमाधमयोः प्रमेदः कर्मणैव प्रतीयते इत्याहुः—

हंसः श्वेतो वक्रः श्वेतः को भृदो, वक्रहंसयोः ।

नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसो वक्रो वक्रः ॥

उद्धित्-तरङ्गः (अर्कः)

३१

उद्धित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(६३)

छायाभ्यन्तरं कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।

फलन्ति च परार्थाय वृक्षाः साधुजनो द्वे ॥

(६४)

बहुसम्पदः सद्दद्या येन केनापि परामौष्टं पूरयन्तीत्याह :—

पत्रपुष्पफलच्छायाभ्यन्तरं वृक्षलदारुभिः ।

धन्या महीरुहा येभ्यो विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥

(६५)

गृहभागतानां चन्द्राणां सत्कारः कथञ्चित् सुकरः महतान् दुष्कर एवेत्याह :—

विश्रान्तशशकाः सन्ति सर्वत्र बहुपादपाः ।

स एव विरक्तो वृक्षो यत्र शाम्यति कुञ्जरः ॥

अर्कः ।

(६६)

कोऽपि सर्वलोषयितुं न पारयतीत्याह :—

त्वयि वर्षति जीमूत सर्वे पद्मविता रुमाः ।

अस्माकन्वर्कवृक्षाणां पूर्वपत्रञ्च नश्यति ॥

अश्वत्थः ।

(६७)

रोपितैः सेवितैः किं तैः सत्यश्वत्थेऽन्यपादपैः ।

वर्द्धितो नरकाद् रक्षेत् सृष्टौऽरिष्टानि हन्ति यः ॥

(मागधमाश्वत्थ)

इक्षुः ।

(६८)

कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसाकुलोऽसि

किञ्चासि मानवमनःसुखदः सदैव ।

इक्षो तवास्ति सकलं परमेकमूनं

देहं सेवितो मधुरतां त्यजसि क्रमेण ॥

कल्पतरुः ।

(६९)

कस्यपि दातुः समीपादभीष्टफललामे विलम्बमगृह्णान्नस्योक्तिरियम् :—

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद् यदि फलप्रदः ।

को विशेषस्तदा तस्य वन्द्यैरन्यैर्महोरुहैः ॥

कार्पासः ।

(७०)

नीरसान्यपि रोचन्ते कार्पासानां फलानि नः ।
येषां गुणमयं जन्म परेषां गुह्यगुप्तये ॥

केतकी ।

(७१)

केतकीकुसुमं शृङ्गच्छिन्नगात्रोऽपि सेवते ।
दोषः करोति किं नाम गुणापहृतचेतसाम् ॥

चन्दनः ।

(७२)

विपुलविभवमपि दानवर्जितं प्रत्युक्तिरियम् :—

मूलं भुजङ्गैः शिखरं म्लवङ्गैः
शाखा विहङ्गैः कुसुमञ्च भृङ्गैः ।
श्रितं सदा चन्दनपादपस्य
० परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

तालः ।

(७३)

उच्चैस्तरुऽपि विटपी-श्रुततालसंज्ञो
मार्त्तण्डचण्डकिरणैरतितप्तमूलः ।

योग्यः कथं भवति तापकलापशान्त्यै
लोकस्य शोकसहितस्य दृष्टातुरस्य ॥

दूर्वा ।

(७४)

अन्तःसारवत्ता क्षुद्रमपि न जहातीत्याह :—

निष्पिष्टापि पदाघातैः खरतापैश्च तापिता ।
अजाद्यैश्चर्विताप्येषा न दूर्वा स्त्रियते क्वचित् ॥

द्राक्षा ।

(७५)

दासेरकस्य दासीयं वदरी यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादमृतप्रदा ॥
(कर्पूरस्य)

नारिकेलः ।

(७६)

उपकर्तुं प्रसुपकृतिः सतां स्वाभाविकीत्याह :—

प्रथमवयसि पादे तोयमल्पं स्मरन्तः
शिरसि निहितभारा नारिकेरा नराणाम् ।

ददति परममिष्टं तोयमाजीवनान्तं
नहि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥

निम्बः ।

(७७)

स्वभावो लुप्परिहर इत्याह :—

शर्कराष्टतयोगेन निम्बबीजं प्रतिष्ठितम् ।
अपि क्षीरसदाक्षैर्निम्बः किं मधुरायते ॥

पद्मम् ।

(७८)

यथाकथमपि नीचसान्धं न स्पृहणीयमित्याह :—

वरमश्रीकला लोके नासमानसम्मानता ।
इतीव कुमुदोज्जेदे कमलं मुकुलायते ॥

पनसः ।

(७९)

अस्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ।
नास्ति चेत् पानसं बीजं व्यञ्जनैः किं प्रयोजनम् ॥

पलाशः ।

(८०)

सुरत्तेन सुरस्येण किं पलाशेन पक्षिणाम् ।
यस्य पुष्पे न सौरभ्यं फले न मधुरो रसः ॥

वेतसः ।

(८१)

सर्वेषामपि वृक्षाणां कार्यज्ञो वेतसद्रुमः ।
नम्रीभूयाऽवति प्राणान् नदीपूररिपूदये ॥

शालिः ।

(८२)

मुल्यरूपाण्यपि वस्तूनि गुणविशेषादन्यस्याद् भिद्यन्ते इत्याह :—

एकभूरुहयोरिकदलयोरिककाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥

सहकारः ।

(८३)

दिग्गण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।
हंहो रसालफलवर्थं तथापि दूये
यद् ग्रन्थिलं स्वहृदयं कठिनं विधत् ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

पर्वतः (मलयः)

(८४)

यो हि आश्रितानां सर्वथा हितं सम्भवति स एव गरीयानित्याह :—

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
शाखोदुन्निम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥

सागरः ।

(८५)

निर्लज्जो हि मुहुस्तिरस्कृतोऽपि स्वभावं न जहातीत्याह :—

मन्यितो लङ्घितो बद्धः पीतो यद्यपि सागरः ।
गर्जत्युच्चैस्तथाप्येष जङ्घात्मानो हि निस्त्रपाः ॥

(८६)

पात्रापात्रे अविचार्य आदरानादरी न युक्तौ इत्याह :—

अधःकरोषि यद् रत्नं भूर्ध्नि धारयसे त्वणम् ।
दोषस्तवैष जलधं रत्नं रत्नं त्वणं त्वणम् ॥

(८७)

यस्य यद् वस्तु परार्थं न साधयति तेन स्पर्द्धमानः स निन्द्यते इत्याह :—

वातोऽल्लासितकल्लोलं धिक् ते सागर गर्जितम् ।

यस्य तीरे तृषाक्रान्तः पान्यः पृच्छति कूपिकाम् ॥

सुवर्णम् ।

(८८)

वा हेम किं न तत्रैव विलीनं दहनोदरे ।

पाषाणशकलाधीनं यत् ते गुणपरीक्षणम् ॥

(८९)

महान्नः कष्टसहसाण्यपि सोढुं शक्नुवन्ति नीचसंसर्गस्तु तेषामसञ्च एवेत्याह :—

न दुःखं दहने घर्षे छेदने ताडनेऽपि मे ।

एवं मे विषमं दुःखं गुञ्जया सह तोलने ॥

(अमरकस्य)

निन्दर-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

अप्रवास-निन्दा ।

(८०)

यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते बुधान् ।
तस्य सङ्कुचिता बुद्धिर्घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥

असन्तोष-निन्दा ।

(८१)

आशया असीमत्वं दर्शयति :—

गिरिर्महान् गिरिरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् ।
नभसोऽपि महत् ब्रह्म ततस्तृष्णा महीयसी ॥

उदर-निन्दा ।

(८२)

किमकारि न कार्पण्यं कस्यालुङ्घि न देहली ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थे किमनाटि न नाटकम् ॥

ऋणा-निन्दा ।

(८३)

स्मृते सौदन्ति गात्राणि दृष्टे प्रज्ञा विनश्यति ।
यस्मिंस्तद्विषमत्युग्रम् उत्तमर्णाभिः शब्दितम् ॥

कुक्कवि-निन्दा ।

(८४)

ऋट्काव्यरचनापचपातिनः कवेरुक्तिरियम् :—

किं काव्येन कवेस्तेन किं काण्डेन च धन्विनः ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति गच्छिरः ॥

(त्रिविक्रमभट्टस्य)

कुपुत्त-निन्दा ।

(८५)

शिशुं प्रविशतः प्रायः प्रतिवेशिशुणाशुणौ ।
गन्धोऽन्यसन्निधेरेव संक्रामति समीरणे ॥

(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(८६)

त्रैद्यराज नमस्तुभ्यं त्वं यमज्येष्ठसोदरः ।

यमः संहरते प्राणान् त्वन्तु प्राणान् धनानि च ॥

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(८७)

लघुना सङ्गतो लोको लघुतामेति निश्चितम् ।
पश्य तुम्बीफलालम्बी लौहोऽपि भवते जले ॥

कृतघ्न-निन्दा ।

(८८)

न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त सागराः ।
निन्दका हि महाभारास्तथा विश्वासघातकाः ॥

कृपण-निन्दा ।

(८९)

उपभोक्तुं न जानाति कदापि कृपणो जनः ।
आकण्ठजलमग्नोऽपि कुक्कुरो लेदि जिह्वया ॥

खल-निन्दा ।

(१००)

अपूर्वा दृश्यते व्याली खलाद्भनविलाश्रया ।
कर्णमूले दशत्येकं हरत्यन्यस्य जीवितम् ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(१०१)

न विप्रपादोदकपङ्क्तिलानि

न वेदपाठध्वनिगर्जितानि ।

स्वाहास्वधाकारविवर्जितानि

भ्रमशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१०२)

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।

नूनं न दृष्टं कविनापितेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥

(१०३)

मृता मम त्रयो दारा विद्याबुद्धिविभूतयः ।

चतुर्थी दुर्गतिः साध्वी मुच्यन्तं मां न मुच्यति ॥

(१०४)

शीतवस्त्रं प्रार्थयमानस्य भिक्षुकस्य सूक्तिरियम् :-

रात्रौ जानु दिवा भानुः कशः नुः सन्ध्ययोर्द्वयोः ।

इत्थं शीतं मया ज्ञीतं जानुभानुकशानुभिः ॥

(जयन्तीदेव्याः)

दुर्जन-निन्दा ।

(१०५)

ग्रीष्मकाले दिनं दीर्घं शीतकाले तु शर्व्वरी ।

परोपतापिनः सर्व्वे प्रायशो दीर्घजीविनः ॥

(प्रेमचन्द्रतर्कवागीशस्य)

(१०६)

भुजङ्गानां विषं दन्ते मक्षिकाणाञ्च मस्तके ।

वृश्चिकानां तथा मुच्छे सर्वाङ्गेषु दुरात्मनाम् ॥

धनि-निन्दा ।

(१०७)

भक्ते द्वेषो जडे प्रीतिररुचिर्गुरुलङ्घनम् ।

सुखे च कूटुता नित्यं धनिनां ज्वरिणीमिव ॥

(आनन्दवर्धनस्य)

निर्गुण-निन्दा ।

(१०८)

एकमेव पुरस्कृत्य दश जीवन्ति निर्गुणाः ।

विना तेन न शोभन्ते संख्याङ्गेष्विव बिन्दवः ॥

परगृहवास-निन्दा ।

(१०८)

शिरसा धार्यमाणोऽपि सोमः सौम्येन शम्भुना ।

कृशत्वं परमं धत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥

भिक्षुक-निन्दा ।

(११०)

काकेनाह्वयते काको भिक्षुणा न तु भिक्षुकः ।

काकभिक्षुकयोर्मध्ये वरं काको न भिक्षुकः ॥

(१११)

दृष्ट्वाऽपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना नीयते नासौ स्वतः प्रार्थनशङ्कया ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(११२)

वैकल्यं धरणीपातमयथोदितजल्पनम् ।

सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥

(भक्तटस्य)

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भट-कविता-प्रशंसा ।

(११३)

द्राक्षा क्लानमुखो, जाता शर्करा चाश्मतायुता ।

उद्भटस्य रसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥

(११४)

भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती ।

तत्र सुमधुरं काव्यमुद्भटसु ततोऽपि च ॥

कवि-प्रशंसा ।

(११५)

धन्याः कवीश्वरास्ते हि रससागरपारंगौ ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

काव्य-प्रशंसा ।

(११६)

जलमन्नं तथा काव्यं त्रीणि रत्नानि भूतले ।

मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञां विधीयते ॥

गुण-प्रशंसा ।

(११७)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।

वसुदेवं परित्यज्य वासुदेव उपास्यते ॥

(११८)

ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।

गुणाद् गुरुत्वमायाति दुग्धं दधि घृतं क्रमात् ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(११९)

सविप्रपादोदककर्हमानि

सवेदपाठध्वनिगर्हितानि ।

स्नाह्यास्त्रधाकारनिरन्तराणि

स्वर्गेण तुल्यानि गृहाणि तानि ॥

चरित्र-प्रशंसा ।

(१२०)

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।

परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥

द्वान-प्रशंसा ।

(१२१)

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसम्भवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥

(१२२)

सत्यं सत्यं मनोर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते ।
अम्बुभिः पूरिता पृथ्वी चातकस्य मरुस्थली ॥

धनि-प्रशंसा ।

(१२३)

धनमदमचं प्रति कस्यचित् कवेः सूक्तिरियम् :—

सुवर्णं बहु यस्यास्ति तस्य न स्यात् कथं मदः ।
नामसाम्यादहो यस्य धुस्तूरोऽपि मृदप्रदः ॥

नारी-प्रशंसा ।

(१२४)

गृही चेत् समवाप्नोति गृहिणीं हृदयङ्गमाम् ।
सारं पश्यति संसारं न तु भारं केदाचन ॥

(नीलकण्ठस्य)

परिण्डत-प्रशंसा ।

(१२५)

अज्ञानदूरीकरणाय ज्ञानवन्तमाश्रयेदित्याह :—

उद्यन्तु शतमादित्या उद्यन्तु शतमिन्दवः ।

न विना विदुषां वाक्यैर्नश्यत्याभ्यन्तरं तमः ॥

(भट्टमल्लस्य)

(१२६)

महान्तो हि अन्धेषां गुणमाकर्ण्य सर्वत्र प्रशंसन्ति दोषन्तु निगूहन्तीत्याह :—

गुणदोषौ गुणी गृह्णन्निन्दुल्लेङ्गाविवेश्वरः ।

शिरसा स्नाघते पूर्वं परं कण्ठे सुरक्षति ॥

(जेन्दुकस्य)

परोपकार-प्रशंसा ।

(१२७)

सूर्यश्चन्द्रो घनो वृक्षो नदी धेनुश्च संज्जनः ।

एते परोपकाराय विधात्रैव विनिर्भिताः ॥

पुत्त-प्रशंसा ।

(१२८)

दिग्वाससं गतक्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।

पुण्यवन्तो हि पश्यन्ति महादेवमिवात्मजम् ॥

प्रवास-प्रशंसा ।

(१२८)

यो हि भ्रमति देशेषु सेवते च सुपण्डितान् ।

तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाश्रसि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(१२९)

अधो गत्वा स्वयं क्षुद्रा उत्थाप्यन्ते महात्मना ।

जलेन जीयते तैलमूर्ध्नि संमिश्रणात् परम् ॥

मित्र-प्रशंसा ।

(१३१)

करोतु तादृशीं प्रीतिं यादृशी नीरपङ्क्तयोः ।

रविणा शोषिते नीरे पङ्क्तदेहो विदीर्यति ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(१३२)

सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे ।

शुकोऽप्यशनमाप्नोति रामरामेति च ब्रुवन् ॥

वीर-प्रशंसा ।

(१३३)

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।
अखिलं व्योम तेजस्वी तथाप्याक्रमते रविः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(१३४)

कर्त्तव्यपरायणा हि कर्त्तव्यपालने कथमपि न पराङ्मुखीभवन्तीत्याह :—

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं भार्या निस्पृहस्य तृणं जगत् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(१३५)

सर्वगुणसम्पन्नोऽपि सहायं विना नीत्वापि लभते इत्याह :—

गुणैः सर्वैश्चकलोऽपि सौदत्येको निराश्रयः ।
अनर्हमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥

सुजन-प्रशंसा ।

(१३६)

निसर्गेण विष्णुदात्मा सुजनो व्यजनोपमः ।
परसन्तापशान्त्यर्थं परिश्रमति सर्वदा ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(१३७)

गिरुणवत्तपेक्षया गुणवद्वेकोऽपि ज्ञाप्य इत्याह :—

एकीनापि सुपुत्तेण सिंही खपिति निर्भयम् ।

असहैव दशभिः पुत्तैर्भारं वहति गर्दभी ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(१३८)

चन्द्रनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।

ताभ्यां चन्दनचन्द्राभ्यां शीतलः साधुसंगमः ॥

रस-तरङ्गः ।

(क) करुण-रसः ।

(१३९)

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्व्वासु दृश्यसे ।

वत्स राम गतोऽसीति सन्तापेनाऽनुमीयते ॥

(ख) शान्त-रसः ।

उपदेशः ।

(१४०)

शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।

आत्मानं चिन्तयन् रुद्रं नन्दी रुद्रत्वमागतः ॥

कर्म-फलम् ।

(१४१)

सुमहत् फलवैषम्यं कर्मणामिह दृश्यते ।

वहन्ति शिविकां केचिदारोहन्त्यपरे सुखम् ॥

काल-चरितम् ।

(१४२)

भवन्ते प्रसूरा नीरे मानुषा घ्नन्ति राक्षसान् ।

कपयः कर्म कुर्वन्ति कालस्य कुटिला गतिः ॥

दैव-बलम् ।

(१४३)

विपरीते विधौ सर्वं वैपरीत्याय कल्पते ।

दग्धशम्बूकचूर्णानि दह्यन्ते सलिलैरपि ॥

रस-तरङ्गः (विषय-भोग-दूषणम्)

५३

(१४४)

न केवलं मनुष्येषु देवं देवेष्वपि प्रभु ।

अनदेऽपि स्थिते मित्ते चर्मास्वरधरो ह्ररः ॥

(रविगुप्तस्य)

विवेकः ।

(१४५)

मृत्योर्बिम्बेषि किं मूढं भीतं मुञ्चति नो यमः ।

अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ॥

विषय-भोग-दूषणम् ।

(१४६)

विषयासक्तिर्भृत्यचिन्तां विस्मारयतीत्याह :—

करिष्यामि, करिष्यामि करिष्यामीति चिन्तया ।

मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीति विस्मृतम् ॥

(१४७)

मातापितृमयो बाल्ये यौवने दयितामयः ।

शेषेऽपत्यमयो मूढो हन्त नात्ममयः क्वचित् ॥

वैराग्यम् ।

(१४८)

मरणजीवनयोर्जीवनमेव विचित्रमित्याह :—

उद्धाटितनूवद्वारे पञ्चरेऽसुविहङ्गमः ।

यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ।

(ग) हास्य-रसः ।

(१४९)

कमले कमला शेते हरः शेते हिमालये ।

क्षीराब्धौ च हरिः शेते मन्ये मत्कुणशङ्कया ॥

विविध-तरङ्गः ।

आय-व्ययौ ।

(१५०)

आयं व्ययञ्च मध्यस्था व्ययमेव सुहृज्जनाः ।

ज्ञातयः शत्रवश्चैव पश्यन्त्यायं न तु व्ययम् ॥

विविध-तरङ्गः (विद्याधनोपार्जनम्)

५५

कस्तूरी ।

(१५१)

अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।
खेदेनालं महोपालाः किं न सन्ति महोतले ॥

तुला-दण्डः ।

(१५२)

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

दारिद्र्य-विमोचनोपायः ।

(१५३)

जिता धनवता दारा जिता वस्त्रवता संभा ।
अभ्यागतो जितो गोभिर्दारिद्र्यं कृषिभिर्जितम् ॥

विद्याधनोपार्जनम् ।

(१५४)

स्वल्पमपि हितकरं नोपेक्षेत इत्याह :-

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थश्च सच्चयेत् ।

क्षणत्यागी कुतो विद्या कणत्यागी कुतो धनम् ॥

अद्धा-यत्नौ ।

(१५५)

अद्धा-यत्नौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।

तावुभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ॥

सुजन-दुर्जन-पार्थिव्यम् ।

(१५६)

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च मध्यमाः ।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥

इति प्रथम-प्रवाहः समाप्तः ।

परिशिष्टम् ।

प्रथम-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(३) विश्वपं—विश्वं पाति रचतीति विश्व + पा + कर्त्तरि ड ।

(४) तथा च "तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसि महेश्वर । यादृशत्वं मंहादेव तादृशाय नमो नमः ॥"—इति शिवस्तोत्रे ।

(५) पद्मसन्धानम्—कमलासनं चतुर्भुजम् । उपवीतम्—यज्ञसूत्रम् ।

(६) सरिदुदधिगतं पङ्कलेन्द्रीवरादीति कविसमग्रप्रसिद्धिः । यथा काचिन्नारी उदधिगतेन पद्मेन कर्णभूषणं रचयुति तद्वदित्यर्थः ।

(७) भारति—सरस्वति । इत्यात्—प्राप्नुयात् । लौकिकं हि धनं व्ययितस्वेत् चोद्यते, भारतीभाष्यारन्तु व्ययितमप्युपचोद्यते इति वैचित्र्यम् । तथाचोक्तं—
'न दानेन चयं याति विद्यारवं महाधननि'ति ।

(८) खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः पक्षिणः तेषु इन्द्रः श्रेष्ठः गरुडः स एव केतुशिङ्गं यस्य तस्यै गरुडवाहनाय इत्यर्थः ।

(११) वचनीयम्—निन्दावादम् । त्वदुपासनेन—उप. सुमीपे आसनमवस्थान-
मुपासनम्, तव उपासनं त्वेन, तवेति कर्त्तरि षष्ठी । स्वपिति—निद्राति । पद्मग-
भोगतल्ये—सर्पफणादुपश्रय्यायाम् । का कथा प्राकृतजनेषु, यतो नारायणोऽपि
लज्जीकुहकेन अन्वीभूतः, अन्यथा कथमनन्तशय्यामधिशेते इति भावः ।

(१४) क्रियते नहि—नहि रज्यते, सीतावद् दुःखप्राप्तिश्च यथा इति भावः ।
रामेण—रामनाम्ना ।

(१५) कन्दुकः—क्रीडनकविशेषः, भाँटा, गोला इति भाषा । गोपं—रचकम् ।

(१६) श्रितः—शरणं प्रपन्नः । शोपाल इति मत्वा—गाः पालयतीति अन्वर्थ-
नामस्वरणात् । त्वामाश्रितानां, पुरुषाणां पुनर्जन्मविरुद्धात् मातुः स्तनचूषसापि
अल्पभलम्, अपरप्रचुरचौरवाक्का तु सुदूरपराहतेति भावः ।

(१८) एवंविधैश्वर्यशालिनोऽपि भवतो मनो नास्तीत्येकमभावं पूरयितुं प्रार्थयति
आमीरेति । वामी सुन्दरे नयने यस्वीः सा वामनयना रमणी । आमीरवामनयन-
गोपरमणी, तथा कृतं मानसं यस्य तस्यै ।

(१६) चीरस्य सारसं नवनीतमित्यर्थः । घनान्वतामसे—अन्वयति चक्षुःपल्लभं करोतीति अन्व ; घनं, सूचिमेवं ; तम एव ताम्रं, धनम् अन्वं च ताम्रं यस्मिन् तस्मिन् ; निविडाज्ञानान्वकारपूर्णे इत्यर्थः । न लौघसे—आत्मगोपनं न करोषि, घनतिमिरमयस्थानस्यैव आत्मगोपनोपयोगित्वात् ।

(२०) नीलाब्जस्य नीलपद्मस्य मदभोचने गर्वनाशके लोचने ग्रस्याः ताम् । वापी—दीर्घिका । सरालिका—हंसी ।

(२१) शिशिरकिरणः—चन्द्रः । शैलवाला—पार्वती । प्रेतभूमिप्रचारी—प्रेतभूमौ श्मशाने प्रचरति सः सः । कृपयतु—कृपां करोतु, कृपाशब्दात् करोत्यर्थे णिचि कृपि इति नामधातोः कृपम् । कोऽपि—अनिर्वचनीयस्वरूपः । देवः—दीव्यतीति देवो द्यातनशीलः । शिवः इति शेषः, असाधारणविशेषणप्रयोगात् विशेष्योपस्थितिः ।

(२४) स्वयमेव शूलो त्वं कथं नैरुज्याय आरोग्यकामनया मया निषेव्यसे, स्वयमेव कपालभृत् त्वं किं कथम् अन्नाय वा निषेव्यसे । एवं परत्रापि यथायथं योज्यम् । तत्र शूली—विशूलधारी, शूलरोगाक्रान्तश्च । य आत्मरोगं शनयितुं न शक्नोति, स कथमन्यस्मै आरोग्यं प्रयच्छतीति भावः । एवं, अन्यत्रापि । कपालभृत्—नर-शिरोऽस्थिरूपभिन्नापावधारी, भिक्षुक इत्यर्थः । कामः—विषयभोगः, कन्दर्पश्च । कपर्दी—जटाजूटधारी, वराटकमावधनश्च । “कपर्दः खण्डपरशोर्जटाजूटे वराटके” —इति मेदिनी । किं तर्हि—तदा कथं निषेव्यसे इत्यत आह अन्तर्दिन इत्यादि । आलोचनाय—(तत्कर्तृकाय । दर्शनाय । श्मशानचारी त्वमिति हेतोः मदीये जीवच्छरीरे अपतन्नपि मरणदिने श्मशानं नीते शवशरीरे यदि तव कृपाकटाक्षः पतेदिति मत्वा अर्च्यसे इति भावः ।

(२५) नगेशः—हिमालयः । धनेशः—कुबेरः । जलाटवज्रः—जलाटे स्थितो वज्रियस्य स तस्य हतभाग्यस्येत्यर्थः । शेषः—परिणामः ।

(२६) शिवशरीरे भस्महेतुर्वर्ण्यते एकेति । एका भार्या—पार्वती । समर-रसिका—समरस्य रसं वेत्ति या सा, महिषासुरादिभिः युद्धव्यापृतत्वात् । द्वितीया—गङ्गा । निम्बगा—शिरसि स्थापितापि निम्बं गच्छति या सा तथाभूता, पयसां निस्सर्गेण निम्बगामित्वात्, कुलटानामपि स्वामिनं वक्ष्यित्वा दासादौ नीचजने आसक्तत्वाच्च । हिरदवदनः—वी रदौ दन्तौ यस्य स हिरदो हस्तौ ; हिरदवदनी गणेशः । षण्मुखः—कार्तिकेयः । भस्मदेहः—चिताभस्मलिप्तकायः, स्वर्गं परित्यज्य श्मशानासीत्यर्थः ।

(२७) स्वयं पञ्चमुखः शिव इति शेषः । गृहे चेत् अन्नपूर्णं न तिष्ठेदिति शेषः । तदा दिगम्बरः—दिश एव अम्बरं वस्त्रं यस्य स शिवः, निर्धन इत्यर्थः ; तथा च—“दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु” इति कुमारः । अतएव पञ्चानन-गजानन-

पङ्कानन-रूपेषु बहुषु आननेषु अन्नदानासमर्थ इति भावः । एतेन अन्नपूर्णाप्रभावात् शिवगृहमपि अन्नपूर्णं जातमिति अन्वर्थनामा सा देवीत्युक्तं भवति ।

(२८) यत् यस्मिन् कर्मणि कृतं भोगः ऐहिकं सुखं भवतीति शेषः, तत् मोक्षो न परस्परविरुद्धधर्मत्वात् ।

(२९) जङ्गुजठरस्थिता त्वं जठरवासक्षेशं जानासीति त्वां याचते इत्यर्थः ।

(३०) काकः—काकवत् तुच्छः । भागीरथीतीरे शाकलाभः, इन्द्रजालादपि सुखकर इति भावः । पाकशासकः—इन्द्रः ।

(३१) अथ वचनभङ्गा गङ्गायाः पापनाशिनीं शक्तिमाह यदेति । पापानि—जाङ्गवीगामिभिर्नरैः कृतानीति शेषः । वदन्ति—जाङ्गवीगामिनो नरानिति शेषः । अप्रियम्—वक्ष्यमाणं श्रुतिकटु वचनम् । कृतघ्नाः—कृतानि प्राक्सम्पादितानि पापकर्मणि घ्नन्ति जाङ्गवीसेवया विनाशयन्ति ये ते कृतघ्नास्तत्त्वबोधने, हन्तेष्टक् प्रत्ययः । नितरां—भृशं । समुत्पाद्य—जनयित्वा । स्वयमुत्पाद्य स्वयमेव हननस्य द्यौःशक्ति-कत्वात् । तथाच—“विषमचोऽपि संवत्सं स्वयं केतुमसाम्प्रतमि”ति कुमारि ।

(३२) रघुवंशस्य प्रथमस्योक्तस्यानुरूपः श्लोको वाणीति । वाणी वाक्यम् अर्थः अभिषेयः, संयुक्ती नित्यसम्बद्धौ, प्रतिपत्तये सम्यग्ज्ञानाय, जनकौ मातापितरौ, शर्वाणो पार्वती, शशिशेखरः शिवः । अहं वाक्छर्षाविव संयुक्ती जगतो जनकौ शर्वाणौ-शशिशेखरौ वन्दे इत्यन्वयः । वाक्यार्थो यथा नित्यसम्बद्धौ पार्वतीपरमेश्वरौ अपि तथा—अहंनारीश्वरमूर्त्तौ एकं परित्यज्य अपरस्य क्षणमप्यनवस्थानात् । अतएव वाक्यार्थयोः सम्यग्ज्ञानलाभाय तयोरेवाराधनमुचितमिति भावः । यत्कृते जगतो मातापितरौ अतो वन्दे । एतेन तयोरेवाराधने कारणान्तरमपि दर्शितम् ।

(३३) रामस्य ईश्वर इति षष्ठीतत्पुरुष इति रामस्योत्तरम् । काम एव ईश्वरो यस्येति बहुव्रीहिरिति शिवस्योत्तरम् । राम एव ईश्वर इति कर्मधारय इति ब्रह्मण उत्तरम् । षष्ठीतत्पुरुषं वदता रामेण स्वापेक्षया शिवस्य गौरवं ज्ञापितम् । बहुव्रीहिं स्वीकुर्वता शिवेन तद्विपरीतं कृतम् । अथ ब्रह्मा कर्मधारयेण रामशिवयोरभेदं बोधितवान् ।

(३४) विन्देत्—खमेत । राज्ञि दुष्टानां शासितरि सति भार्या धनञ्जयमेत । अन्यथा प्रवलैरपहार्यत्वात् इति भावः ।

(३५) सारगर्भः—सारवह्निः, पचे निखिलकार्त्तव्याणां सारभूतं तत्त्वं जानही । अकुटिलैः—सरलैः, पचे कुटिलतादोषरहितैः । अच्छिद्रैः—नीरवैः, पचे दोषशून्यैः । सुपरीक्षितैः—कृतगुणदोषविचारैः, समग्रं तुल्यमेतत् । धार्यते—रक्ष्यते ।

(३६) सैकेन्द्रः—आकाशरापरनामधेयो भारतसभाट्, पुरन्दर इन्द्रः, एतौ

विधिना तुलितौ—गुरुलाघवपरिज्ञानाय तुलादण्डे स्थापितौ । सेकेन्द्रस्य धराधिपत्वं इन्द्रस्य च स्वर्गाधिपत्वं गुरुलाघवमूलकमेवेति भावः ।

(३८) आदित्यस्य तव विलोकनजनितेन स्नेहेन धर्मवारिणा मम भालस्थितानि विधिलिखितानि दुःखसूचकाचराणि नश्यन्तु, भवदीयकृपावलोकनेन मम दुःखानि दूरीभवन्तु इति भावः ।

(४०) निष्कलङ्कः—निर्दोषः, पक्षे कलङ्कः । निरातङ्कः—निर्भयः, पक्षे राहुयासाद भौतः । पद्मिनीप्राणवल्लभः—पद्मिनी सुन्दरस्त्रीविशेषः । राजमहिषी च तल्लक्षणोपेता ।

(४१) विधाटवशेन—देवाधीनतया । मनागीपि—ईषदपि । खलसि—रुष्टो भवसि । खसदृशकिञ्चिद्गुणवतो निष्कष्टस्य तद्गुणपराभवाय उत्कृष्टेन कदापि न चेष्टितव्यमिति भावः ।

(४२) विषमम् उन्नतावनतं संस्थानं अवयवसन्निवेशो यस्य तादृशं वपुः । करभस्य—उष्ट्रशवकस्य ।

(४३) मोहः—मूढता । वराकस्य—नौचस्य । सरौसर्त्ति—मुहुःरितस्ततो गच्छति, नरोनर्त्ति—पुनःपुनः नृत्यति । तस्य ससङ्कोधिमवस्थानमेव पुक्तमिति भावः ।

(४४) तुल्यवर्णौ—समानवर्णौ कृदौ पक्षौ यस्य तादृशः । सङ्गतः—एकत्रावस्थितः ।

(४५) कालिमा—कृष्णत्वम् । काकलीकोविदाः—अव्यक्तसूक्ष्मधुरध्वनिः काकली तस्या रसज्ञाः । पुनः—किन्तु ।

(४६) रसालः—आमलकः । पतन्निष्ठः—पक्षिणः । तन्मञ्जरीरसास्वादं—तस्य रसालस्य मञ्जरी अभिनवचन्द्रपल्लवः तस्य रसास्वादस्तम् । कुहमुखाः—कोकिलाः ।

(४७) ज्योतिरिङ्गणः—खद्योतः, “जोनाकौ” इति भाषा ।

(४८) खरः—गर्दभः । खरस्वरतया—कर्णपीडयतीत्यस्वरवत्त्वेन हेतुना । अवरैः—नौचैः ।

(४९) पुरन्दरम्, इन्द्रं प्रार्थयते याचते पिपासोपशमनाय जलमिति शेषः । असति प्रार्थनापूरये पिपासया स्थिते, स्थिमाणोऽप्यन्यं न प्रार्थयते इत्यर्थः ।

(५१) विद्याचारिचादिगुणैरसम्पन्नस्य तावदेव वावदूकता न यावत् महतामुदयः ।

(५२) दलानाञ्च—पटाणाञ्च । विवेकिनः—विवेचकाः । मकरन्दः—मधु ।

(५३) मत्सरङ्ग—मत्सरदिद्रपक्षिविशेषः । ‘माकुराडा’ इति भाषा । “मत्सरङ्गो मत्सरङ्गो भम्पाशौ च मणौचकः”—शब्दरत्नावली । निरातङ्कः—निर्भयः । लवणा-भसि लवणमिश्रं अन्नो यस्य तस्मिन् समुद्रे मज्जसि हिंस्रजलचरसङ्कुलोऽयं समुद्र इत्यविश्वस्येव मग्नो भवसि । जाठरौ—उदरसम्बन्धिनौ ।

(५४) व्यजनैः—तालवज्रैः । आतपटैः—कवैः । कलापिनां पिच्छैः—मरूपुच्छैः । पदभटैः—स्थानच्युतैः ।

(५५) चरन्ति—भक्षयन्ति । अपरिग्रहाणि—नास्ति परिग्रहः अन्यस्य स्वीकारो येषां तानि, अस्वामिकानि निर्भरुत्प्रेयादीनीत्यर्थः । आराधयितुं—तोषयितुम् ।

(५७) विकारी—चापल्यादिविकारविशिष्टः । शफरी—क्षुद्रमत्स्यविशेषः, 'पुं'ठी-माच्छ' इति भाषा । फर्फरायते—फर्फरः गर्वभरेण अङ्गभङ्गां सञ्चरणशीलः, स इव आचरति ।

(५८) दक्षकाः—दक्षा एव दक्षकाः स्वार्थे क-प्रत्ययः ।

(६०) सदेत्यादि—निरन्तरप्रचुरमदस्वाविह्वलिमांसभोजनशीलः । अकर्म असम्पादितम् अभीष्टं भक्ष्यं येन सः ।

(६१) कंसारिविष्णुः तस्य चरणोद्भूता या सिन्धुर्नदी गङ्गेति यावत् तस्याः कल्लोक्षेन महातरङ्गेण लातितं पोषितं ते मनः कुल्यानां क्षुद्रकृमिसन्निप्ताः नीरे जले न रमते नानुरजाते ।

(६२) नीरक्षीरविभागे—नीरमिश्रक्षीरविभागे, नीरं विहाय क्षीरपानरूपे कर्मणि हंस एव समर्थो वक्तुं नेति ।

(६३) परार्थाय—परेषां प्रयोजनं साधयितुं । साधुजनाय स्वयं दुःखमनुभूय परेषां सुखमुत्पादयन्ति । तेषाञ्च सम्पदमपरे परिगृह्य भुञ्जते इति परस्परसादृश्य-मवगम्यमिति ।

(६४) महोरुहाः—हृदाः । अर्थिनः—याचकाः ।

(६५) विश्रान्ताः शशकाः येषु ते । शाखी—हृत्तः । शाम्यति—विश्रामसुखं लभते । कुञ्जरः—हस्तो ।

(६६) अर्कहृत्तः—'आकन्द' इति ख्यातो हृत्तविशेषः । वर्षासु अर्कहृत्ताणां पंतापगमो भवतीति प्रसिद्धिः ।

(६७) अरिष्टानि—दुरदृष्टानि अशुभानि वा । किम्—अनेषां पादेषां वर्धनं सेवनञ्च निरर्थकमिति भावः ।

(७०) नः अस्मभ्यं रोचन्ते । "रुच्यर्थानां प्रियमाण" इति चतुर्थी । गुणत्रयं स्वात्मकं, प्रशंसनीयमित्यपि व्यज्यते । गुह्यं—शिश्यादि । महात्मानोऽपि गुणमज-जन्मानः परेषां गुह्यगोपनञ्च कुर्वन्ति, अतस्तत्सादृश्यमेवामिति ।

(७४) खरतापैः—प्रखरसूक्ष्मकिरणैः । अजायैः—हागलादिभिः ।

(७५) दासेरकस्य—उष्ट्रस्य । दासी—प्रीतिकरी । एतावतैव—वदर्थम् वचिकरत्वेनैव ।

(७६) प्रथमवयसि—रोपणदशायाम् । पादं—मूलदेशे ।

(७८) इतीव—अस्मात् कारणादिव । उद्देहः—विकासः ।

(७२) पनसस्य इदं पानसं कण्टकिफलवोजम् अस्ति चेत् व्यञ्जनैः सूपदिभिः किं प्रयोजनम् ।

(८१) कार्यज्ञः—कर्त्तव्यावधारणपटुः । अवर्ति—रक्षति । पूरः—प्रवाहः ।

(८२) एकस्यां सुवि क्षेप्ते रोहत उत्पद्येते ऽपि तयोः । एकं समानरूपं दत्तं ययोः । एककाण्डयोः—समानरूपगुच्छयोः । शालिश्यामाकयोः—हैमन्तिकधान्य-श्यामाकधान्ययोः ।

(८३) हेमगिरिणा—सुमेरुणा । रजताद्रिणा—हिमालयपर्वतेन । मन्वामहे—प्रशंसामः । शाखोटः—वृक्षविशेषः । 'श्रीओढा' इति भाषा । कुटजः—'कुर्वि' इति भाषा ।

(८४) मन्थितः—मथि धातु + क्त (कर्मणि वाच्ये) मन्थितादिचतुर्णां देवासुरैः, हनूमता, कपिभिः, अगन्त्येनेति कर्त्तृपदचतुष्टयं क्रमाद्गृहणीयम् । जडात्मानः—जडस्वभावाः, पक्षे डलयोरभेदात् जलात्मानं इत्यपि । निस्त्रयाः—नास्ति तत्र लज्जा येषां ते ।

(८६) अधः—नीचं । मूर्ध्नि—शिरसि । रत्नं रत्नं तथं तृणमित्यत्र पूर्व्वरत्न-तृणयोरुद्देश्यता, परयोर्विधेयता । अतोऽयंभेदाभासात् न द्विरुक्तदोषः । तवैतदा-चरणेन रत्नानामपकर्षं तृणानाश्लोत्कर्षं न कोऽपि ज्ञास्यति, प्रत्युत तवैव दोषं कीर्त्तयिष्यतीति भावः । धारयसी इति धृशङ्स्थितावित्यकर्मकस्य धृधातोर्णिजनरूपम् ।

(८७) कृपिकाम्—चुद्रकूपम् ।

(८८) हा—खेदे । हेम—स्वर्णम् । दहनोदरे—दहनस्य अग्रेरुदरे मध्ये । शकलं—खण्डम् ।

(८९) गुञ्जया—गुञ्जा, 'कुञ्च' इति भाषा, तथा ।

(९१) अनन्ताया आशया पूरणासम्भवात् परिहार एव श्रेयानिति भावः ।

(९४) तेन काव्येन—प्रसादगुणवता सरलकाव्येन । काण्डेन—वाणेन । धन्विनः—धनुर्धारिणः । न घूर्णयति—न व्याकुलीकरोति ।

(९५) अन्यसन्निधेः—अनेयां सन्निधिः समीपस्थानं तस्मात्, हेतौ पञ्चमी ।

(९७) तुम्बीफलम्—अलातु । प्रवर्ते—सन्तरति, गुरुत्वाभावाच्च निमज्जतीत्यर्थः ।

(९८) पर्वता भारा अपि न तादृशा भारा इत्यर्थः । तथा—महाभारा इत्यर्थः ।

(१००) दष्टसत्त्वस्त्वं जीवन्मनाशनियमः, खलस्तु एकं दशति अपरं त्रिनाशयति, अत इयं व्याली (सर्पौ) अपूर्वा अपरव्यालीभ्यो त्रिलचणेत्यर्थः ।

(१०१) न विप्रपादोदकपङ्क्तानि—येषु गृहेषु ज्ञानोपदेशकपूज्यपादनाम्नानां

पादप्रचाखनं न भवति, यानि गृह्याणि तेषां गतायातरहितानीत्यर्थः । स्वाहा च स्वधा च तयोः कारः करणं तेन विवर्द्धितानि, देवपैवक्रियाकाण्डगुणानीत्यर्थः ।

(१०४) ज्ञानु आश्रयणीयमिति शेषः ।

(१०७) भक्ते अनुरक्ते जने द्वेयः विरागः, पक्षे भक्ते अन्ने । जडेः सुखे प्रीतिरासक्तिः, पक्षे दुःखयोरिकात्वात् जडे जले प्रीतिः तत्पानेच्छा । अरुचिः खाद्यद्रव्ये विरागः, लोकेषु अननुरागः । ज्वरिणाम् अन्नद्वेषः जलपिपासा च स्वतःसिद्धा । गुरुलङ्घनं महतामतिक्रमः, धनिनामेतत् स्वाभाविकं ; ज्वरिणान् गुरुलङ्घनं महत् लङ्घनं दीर्घोपवासः गुरुपाकद्रव्यवर्जनं वा न्याय्यमेव । सुखे च नित्यं सर्वथा कटुता कठोरभाषित्वं, ज्वरिणां तु कटुरसवचा, अतएव उभयोरिकारूपता ।

(१०८) सौम्ये—शान्तमूर्तिना । कष्टः—क्लेशकरः ।

(११०) काकः कुवचित् किञ्चिद्भक्ष्यमासाद्य शब्दायते, तस्य शब्देरन्तेऽपि काकास्तबोपगच्छन्तीति प्रसिद्धिः ।

(१११) असौ याचकः वायुना न नीयते तूलापेक्षया अस्य लघुत्वेऽपि स्थानात् स्थानान्तरं न प्राप्यते । कुत इत्याह स्वत इति । संसर्गमात्रेणैव यदि मां याचेत इति भयादेव ।

(११२) वैकल्यम्—मानसं विकलभावम् । धरणीपातम्—पृथिवीपृष्ठे पतनम् । अयथोचितजल्पनम्—युक्तिविरुद्धं वाक्यम् । सन्निपातस्य—त्रिदोषात्मकस्य रोग-विशेषस्य । चिह्नानि लक्षणानि ।

(११४) मुख्या—श्रेष्ठा । गोर्वाणभारती—देवभाषा, संस्कृतभाषा इति यावत् ।

(१२३) मदो मत्तता द्वितीहितविवेकगुण्यत्वमिति यावत् । नामसाम्यात्—सुवर्णस्य नामः सादृश्यात्, “धूसूरः कनकाऽद्वय” इत्यमरात् । धूसूरफलं मत्ततां जनयतीति लोकप्रसिद्धमेव ।

(१२६) च्छेदं—विषम् । ईश्वरः—शिवः । ईश्वरः शिवो यथा इन्दुश्छेदौ चन्द्रं विषस्य गृह्यन् पूर्वम् इन्दुं शिरसा स्नायते शिरसि धृत्वा प्रशंसति, परं विषं कण्ठे सुरचति, तथा गुणौ गुणदोषौ अन्येषामिति शेषः, गृह्यन् ओदनं पृथ्वीं गुणं शिरसा स्नायते शिर उन्नमय्य प्रशंसतीत्यर्थः, परं दोषं कण्ठे सुरचति, गोपायति नाभ्यस्य कस्यचित् द्रवीतीत्यर्थः ।

(१२७) एते येन येन कर्मणां परोपकारं कुर्वन्ति, तैः कर्मभिरितेषां न कश्चित् स्तोपकारोऽस्तीति ।

(१२८) गतव्रीडं—निर्लज्जं । जटिलं—चूडाकरणात् प्राक् केशच्छेदनाभागात् जटावन्तम् । आत्मजं—शिशुसुतम् ।

(१३१) कुर्द्धमितं स्थानं रवितेजसा शुक्लं सत् विदीर्षे भवति ।

(१३२) वराकोदरपूरणे—तुच्छजठरभरणे ।

(१३३) यन्ता—स्रारथिः । विकलः—अनूरुः । अरुण इत्यर्थः । विषमाः—अयुग्माः समसंख्यकाः, दुर्हान्ता इत्यपि ।

(१३४) उदारस्य—दानशीलस्य । गूरस्य—वीरस्य । विरक्तस्य—वैराग्ययुक्तस्य । निस्पृहस्य—सर्व्वथा स्पृहाशून्यस्य ब्रह्मानन्दमनुभवत इति यावत् । सर्व्वं दृष्टं दृष्टवत् तुच्छं भवतीत्यर्थः ।

(१३५) श्वेदति—अवसादमाप्नोति । एकः—एकाकी । अनर्घम्—अमूल्यम् । हेमाश्रय—स्वर्णसाहाय्यम् ।

(१३६) निसर्गेण—स्वभावेन विशुद्धः निर्मलः आत्मा यस्य तादृशः सुजनः, व्यजनस्य उपमा सादृश्यं यस्य सः, परेषां सन्तापस्य दुःखस्य पक्षे उत्तापस्य शान्तिरेव अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तद् यथा तथा परिभ्रमति कार्य्यव्याप्तौ वर्तते । व्यजनपक्षे घूर्णते ।

(१३७) स्वपिति—योग्यपुत्रे भारं विन्यस्य निद्राति । सत्स्वपि दशसु पुत्रेषु भारवहनक्षेत्रे गर्हर्भौ न सुचति ।

(१३८) सर्व्वे वस्तुः । वैपरीत्याय कल्पते विपरीतगुणं भवति । दग्धेत्यादि—वक्रिदाहप्रशमनकारीणि सलिलान्यपि तेषां वक्रिदाहं जनयन्तीति ।

(१३९) धनदे—कुर्वरे । चर्माम्बरधरः—शार्दूलचर्मरूपवस्त्रपरिधायी ।

(१४०) अजन्मनि—अपुनरावृत्तिविषये, मोक्षार्थमिति यावत् ।

(१४१) हे चक्षुषी, हौ कर्णौ, हे नासिके, सुखं, पायुः, उपस्थस्य एतानि नव-
हाराणि । असदः प्राण एव विहङ्गमः ।

(१४२) मत्कुणः—छारपोका इति भाषा ।

(१४३) कस्तूरी—सगनाभिः । पामरैः—मूढैः अगुणैरिति यावत् । अलं—
व्यर्थम् ; “अलं व्यर्थमर्थयोः इत्यमरः ।

(१४४) स्तोकेन—अल्पेन । तुलाकोटेः—तुलादण्डागस्य ।

(१४५) धनिनां—वसनभूषणादिभिस्तोषयन्ति । विशिष्टपरिच्छदा हि सभाया-
माद्रियन्ते । अभ्यागतः—अतिथिः । गोभिरिति करणे दृतीया । जितः गृहस्थेनेति
शेषः, दधिदुग्धादीनां सुलभत्वादिति भावः । कृपिभिः—कृपकैः । कृपका हि प्रायो-
यासादृशदनदुःखं नानुभवन्तीत्यर्थः ।

(१४६) क्षणशः—क्षणेन क्षणेन । कणशः—कथेन कथेन । सञ्जयेदिति
भावादिकस्य चि-धातो रूपम् ।

उद्घट-सागरः

द्वितीय-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः	श्लोकाङ्कः
देवता-तरङ्गः	१-८४
परब्रह्म	१
ब्रह्मा	२
सरस्वती	३-४
विष्णुः	५-७
लक्ष्मीः	८
लक्ष्मी-चरित्रम्	९-१२
अनन्तः	१३
रामचन्द्रः	१४-१६
सीता	१७-१८
कौशल्या	२०
कृष्णः	२१-२६
कृष्णलीला	२७-२८
सुरली	२९
कृष्णविरहि गोकुलावस्था	३१
राधिका	३२-३३
यशोदा	३४
गोपी	३५-३६
बलरामः	३७
शिवः	३८-४३
शिवलीला	४४-४५
अर्धनारीश्वरः	४६
पार्यती	४७-४८
शक्तिलीला	४९-५०
गङ्गा	५१-५२
हरशिरश्चन्द्रः	५३
काशीधाम-महिमा	५४ (क+ख)

विषयः

श्लोकाः

मूर्तिवयम्

...

...

११

हरिहर-मूर्तिः

...

...

११

प्रश्नोत्तराणि

...

...

६७-८४

(१) कृष्णयशोदा-प्रश्नोत्तराणि

...

...

१०

(२) दुर्गाकान्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि

...

...

१८

(३) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि

...

...

१२

(४) भरतकौक्यी-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७०

(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७१-७९

(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७१

(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७४

(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७५

(९) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७६

(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७७-७८

(११) विष्णुसूत्र-प्रश्नोत्तराणि

...

...

७८

(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि

...

...

८०-८४

जीव-तरङ्गः

...

...

८५-११६

राजा

...

...

८५

राजसभा

...

...

८६

मन्त्री

...

...

८७

साधारण-राजसुतिः

...

...

८८-९०

जन्तुवर्गः

...

...

९१-११६

काकः

...

...

९१-९१

कोकिलः

...

...

९२-९३

चक्रवाकः

...

...

५३

चक्रवाकौ

...

...

९६

चातकः

...

...

९७

कृगः

...

...

९८

दात्युहः

...

...

९९

यकः

...

...

१००

मेकः

...

...

१०१-१०२

धमरः

...

...

१०३

विषयः

श्लोकाङ्कः

मत्स्यरङ्गः	००	...	...	१०४
मयूरः		...	...	१०५-१०७
शङ्खः	०	...	...	१०८
शशकेः		...	...	१०९
अग्नालः		...	...	११०
सर्पः		...	...	१११
सिंहः	०	...	...	११२
हंसः		...	...	११३-११४
हरिणः		...	...	११५
हस्ती		...	...	११६

उद्भित्-तरङ्गः

सामान्य-वृक्षः	...	...	...	११७
आम्रः	००	...	...	११८
इक्षुः		...	...	११९
कदली		...	...	१२०-१२१
कल्पवृक्षः		...	...	१२२
केतकी		...	...	१२३
चन्दनः		...	...	१२४-१२५
तिन्त्रिङ्गी	०	...	...	१२६
धुतूरम्		...	...	१२७
पद्मम्		...	...	१२८-१२९
पलाशः		...	...	१३०
शालिः		...	...	१३१

स्वभावोक्ति-तरङ्गः

तडागः	...	...	...	१३२
नदी	००	...	...	१३३
मलयः		...	...	१३४
मेघः		...	...	१३५-१३६
वायुः	००	...	...	१३७
सरोवरः		...	...	१३८-१३९
सागरः		...	...	१४०-१४१
सूर्यास्त-वर्णनम्		...	...	१४२-१४३

विषयः	श्लोकाङ्कः
निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः	१४७-२२५
(क) निन्दा-तरङ्गः	१४७-१८६
असन्तोष-निन्दा	१४७-१४८
उदर-निन्दा	१४८
ऋण-निन्दा	१५०
कालिका-निन्दा	१५१
कापुरुष-निन्दा	१५२
कुक्कवि-निन्दा	१५२-१५४
कुमुत्र-निन्दा	१५५
कुवैन्द-निन्दा	१५६
कुसंसर्ग-निन्दा	१५७
कृतघ्न-निन्दा	१५८
कृपण-निन्दा	१५८-१६०
जाताद-निन्दा	१६१-१६२
दारिद्र्य-निन्दा	१६२-१६८
दुर्जन-निन्दा	१६८-१७१
भारी-निन्दा	१७४
निर्गुण-निन्दा	१७५
भिखा-निन्दा	१७६-१७८
भय-निन्दा	१७८
अव्यय-निन्दा	१८०
सूख-निन्दा	१८१
पुत्र-निन्दा	१८२
प्रेम-निन्दा	१८३
लोकवाद-निन्दा	१८४
लोभ-निन्दा	१८५
स्थानच्युति-निन्दा	१८६
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	१८७-२२५
उद्भट-कविता-प्रशंसा	१८७-१८९
उद्यम-प्रशंसा	१८९
गुण-प्रशंसा	१८९
गृहविशेष-प्रशंसा	१८९-१९१

विषयः

श्लोकाङ्कः

दान-प्रशंसा	...	...	१८५-१८६
दान्यत्वप्रेम-प्रशंसा	...	...	१८७
धन-प्रशंसा	...	...	१८८
धर्म-प्रशंसा	...	...	१८९
धीर-प्रशंसा	...	...	२००
पण्डित-प्रशंसा	...	...	२०१
परिच्छद-प्रशंसा	...	...	२०२
परोपकार-प्रशंसा	...	...	२०३
पौरुष-प्रशंसा	...	...	२०४
प्रायनाकौशल-प्रशंसा	...	...	२०५
प्रेम-प्रशंसा	...	...	२०६-२०७
ब्राह्मण-प्रशंसा	...	...	२०८
मधुरभाषित-प्रशंसा	...	...	२०९
मनस्वि-प्रशंसा	...	...	२१०
मानि-प्रशंसा	...	...	२११
यज्ञोपवीत-प्रशंसा	...	...	२१२
विद्या-प्रशंसा	...	...	२१३
विनय-प्रशंसा	...	...	२१४
श्यालक-प्रशंसा	...	...	२१५
सन्तोष-प्रशंसा	...	...	२१६
सुकावि-प्रशंसा	...	...	२१७-२१८
सुकाव्य-प्रशंसा	...	...	२१९-२२०
सुजन-प्रशंसा	...	...	२२१-२२२
सुपुत्र-प्रशंसा	...	...	२२३
सुवैद्य-प्रशंसा	...	...	२२४
सुसंसर्ग-प्रशंसा	...	...	२२५
रस-तरङ्गः	...	...	२२६-२२७
(क) अद्भुत-रसः	...	...	२२८
(ख) क्लृप्त-रसः	...	...	२२९
(ग) शान्त-रसः	...	...	२२८-२२९
अनित्यता	...	...	२२८
उपदेशः	...	...	२२९

विषयः

श्लोकाङ्कः

कार्यफलम्	...	...	२३०
कालचरित्रम्	...	...	२३१
दैवबलम्	...	...	२३२
प्रार्थना	...	...	२३३
विवेकः	...	...	२३४-२३५
विषय-निन्दा	...	...	२३६
(स) हास्य-रसः	...	...	२३७
विविध-तरङ्गः	...	...	२२८-२६०
आय-व्ययौ	...	...	२३८
उपनेत्रम्	...	...	२३९
कण्टकः	...	...	२४०
कसुरी	...	...	२४१
कुक्षः	...	...	२४२
गोपीयन्त्रम्	...	...	२४३
घटिका-यन्त्रम्	...	...	२४४
जिह्वा	...	...	२४५
तमासुः	...	...	२४६
तुलादण्डः	...	...	२४७
दुग्धम्	...	...	२४८
धनुर्वाणौ	...	...	२४९
धूमः	...	...	२५०
भस्वरञ्जनी	...	...	२५१
गन्धम्	...	...	२५२
गौका	...	...	२५३
प्रदीपः	...	...	२५४
वङ्गिशदण्डः	...	...	२५५
मध्यस्थः	...	...	२५६
विधि-विङ्गन्त्रम्	...	...	२५७
विवाह-पणः	...	...	२५८
सुजन-दुर्जन-प्रार्थकम्	...	...	२५९
स्वभावाख्यानम्	...	...	२६०
परिशिष्टम् (टिप्पनी)	...	...	२६० श्लोकात् परम् ।

उद्धट-सागरः ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
(अ०)		(आ)	
अकृत्वा परसन्तापमप्राप्य	... २१६	आकोपितोऽपि सुजनो	(क) २५६
अये तार्किककेशरी प्रचलति	... २१८	आघातो धगुणा कृतो	... १०
अये व्याधः करधृतशरः	... २२७	आदावेव विनीतः सन्	... २१४
अथुरप्यसतां सङ्गो नितरां	... १५७	आनीता नटवन्मया तव	... २६
अत्यन्तप्रेमसम्बन्धो न सुखाय	... १८३	आपेदिरेऽम्बरपथं	... १३२
अन्तकोपि हि जन्तूनाम्	... १५०	आ सत्योः सेव्यतामीश	... ३८
अनन्तचरणोपात्तचारिणी	... २५१	आविष्कृतान् परगुणान्	... १७९
अनाहताः स्वयं यान्ति	... १७७	आहृत्य चिनुमः स्वर्गम्	... १८७
अन्तरायपरियस्तं स्वीयमित्य	... २०६		
अन्धा विवृज्यनेर्हाना	... ८६	(इ)	
अनामा भूषणं धत्ते	... २१०	इदमेव सुपाख्यं चानुर्थ्य	... २३८
अमात्यः स सदा श्रेयान्	... ०८७	इन्दात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं	... ८५
अयं वारां पूर्णो निलय	... १४३	इयं ब्राह्मणनी राजनं अपूर्वैव	... २०८
अयि वत गुरुगर्व्यं मा अ	... २४१	(उ)	
अरुणोपरि विधुपाली	... २४	उज्ज्वला दिशमम्बरं	... ४८
अर्थिनं याचकं रक्षा	... १८४	उद्धटाः कविताः प्राचां	... १८८
अलभ्यं यदायुःपलः	... २४४	उद्धटश्लोकसङ्गीतबाललीला	... १८८
अलावुतनुकाष्ठानां	... २४३	उद्धटश्लोकसङ्ख्य	... १८७
अवयः केवलकावयः कौराः सुः	... १५४		
अशनं मे वसनं मे जाया मे	... २३१	(ए)	
अस्ति यद्यपि सर्वत्र	... ११३	एकः स एव जीवति	... १४८
अस्मान् विचित्रवपुषश्चिर	... १०५	एषः क्रीडति शकरस्य खनति	... ११२

श्लोकाद्यांशः

एतज्जन्मनि वित्तवत्त्वमतुलं

... ४३

एहि गच्छ पतोतिष्ठ वंद

... १७३

(श्री)

शौन्यातिकां तदिह देव

... ३७

(क)

कतिपयदिवसस्थायी

... १३३

कथय किमपि दृष्टं

... ८५

कन्यायै रोचते रूपं मात्रे च

... २५८

करोन्द्रय कवीन्द्रय भूषतुष्टि

... २१७

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य

... १६८

कल्याणक्रूरकेलिः क्रतुकदम

... ४०

कलोलवेल्लितदृषत्

... १४२

कवलितमिह नालं कन्दलचेह

... ८६

कक्षं कस्यासि पुत्रः

... ७४

कक्षं खर्व्व द्विजोऽहं

... ६८

कक्षं चक्षौ नहि मनः

... ७६

कक्षं भो रजनीमुखे पश्यपतिः

... ८२

कक्षं गृही स्वयं मिषजं

... ८४

कक्षात् पार्वति निष्ठुरासि

... ८३

कक्षे किं कथनीयं कस्य मनः

... २२६

कान् पृच्छामः सुराः खर्गे

... २२०

कालौ काम्ना विषममयना

... ४७

किं जन्मना पैचगुणेन किं वा

... २०४

किं दातुरखिलैर्दोषैः

... १८५

किंपुके शुक मा तिष्ठ

... १३०

कुक्कविः कवितादोषं धत्ते

... १५३

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

कुलशैलदलं पूर्णं सुवर्णगिरि

... १

कर्णेर्नात्र गतेन रन्तुमधुना

... ६७

केका कर्णामृतं ते

... १०१

केयं भूधर्गन्धकारि

... ८१

को हि तुलामधिरोहति

... २४८

कोटिद्वयस्य क्षामेऽपि नतं

... २४८

(ख)

खद्योताक्षरलीभवन्ति

... ११८

खरतरशरकृत

... ६

(ग)

गङ्गाजन्ममयनानल

... ४५

गङ्गा पापं शशा तापं

... २२१

गङ्गे तव माहमानं वक्तु

... ५८

गरलपानजनिमर

... ५१

गुण्याः सर्व्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि

... १८९

गुणो वित्तवतां त्यागो

... १८१

गुरुजनपरिचर्याधिर्थागाधीर्य्य

... ३०

गुरुषु मिलितेषु शिरसा

... २४०

गृहिणीसोदरस्तेह गृहिण्या

... २१५

(च)

चक्रं ब्रूहि विभो गदे जय

... ७८

चन्द्रार्धशोभितललाट

... ३८

चापल्यादिह वः सदाऽपि

... ६८

(छ)

छायया कति न तपिता

... १२५

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

(ज)

अगन्माथो हरेत् प्राणान्	... १२६
अलस्य वज्रिना वैरं विधात्वा	... २५६
आतोऽहं जनको ममैष जननी	... २२८
आनातरि कृष्णसर्पे पावके	... १६२
आयमानो हरेद्द दारान्	... १८२
जीवनं सुखदं यत्र मरणञ्च	... ६४
ज्ञानं वर्धयति श्रियं वितनुते	... २२५

(त)

तन्मायां परमां मन्ये	... २३५
तत्र करकमलस्थां	... ३
तत्रैव शरणागतं भवदधीन	... १३५
ताताश्रया तात वनं	... २०
तालीतरोरनुपकारि	... १२१
तिमिरारिस्तमो हन्ति	... ८१
तीरेऽस्मिन् शफरीं गिलन्ननुदिनं	... १००
तुरगगतसङ्घसं गोगणानाञ्च	... १८६

(द)

दग्धं खाण्डवमज्जनेन वलिना	... ११६
दानार्थिनो भुक्कारा यदि	... ११६
दिभ्यं चूतरेसं पीत्वा	... १०१
दिशि दिशि विलसन्तः	... १४५
दुःखिनोपार्जयते धर्मः	... १८८

दुन्दुभिश्च सुतरामुचितान्	... १८८
दुर्व्योधनः सकर्षोऽसि	... ८८
दूथे कान्ताकरं वीह्य	... १६७
दृढतरगलविनिषक्तः	... २४२
दृश्यतेऽणुर्महत्त्वेन महानणुतया	... २३८
देहस्नेहो यदि तव	... ६२
दोषाकरः शिरसि भाति	... ४१
दोहः प्रायो न भवति गवां	... ३१
द्वामिश्रदृशनद्वेषि	... २४५
द्वारं खड्गभिराहतं	... ८०
द्विगुरपि सङ्घोऽहं गृहे च मे	... १६४

(घ)

धन्व्यं धरणी ततोऽपि मथुरा	... ३२
धरिनि पुण्याञ्जलिरेष	... १२०
धूमः पयोधरपदं कथमप्य	... २५०
ध्वान्तोऽधः कवचोऽकरोति	... १४६

(ङ)

न कालिन्दीनीरं नवजलधरं	... ३३
न चोरहार्थं न च राजहार्थं	... २१३
नन्दगोपगृहपण्यवीथिका	... ७३
नभसि निरवलम्बे सौदता	... १३६
नवीनघनसुन्दरी विमलह्रि	... २७०
नवीनदौर्गभावस्य याचमानस्य (क)	... १८६
नवीनदौर्गभावस्य याचमानस्य (ख)	... १७६
नखं भ्रूसुरसुरिसीवितमलं	... २५२
नाथे कृतपदघात	... ८

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

निःशेषक्षयकारिणी	...	८४	प्रादुर्भावे गृहं त्यक्त्वा	...	८६
निधानं धर्माणां किमपि च	...	६१	(ब)		
निर्वोषध्रवनीरनीरदचयैश्च	...	१०७	बोधयति न याचन्ते भिक्षुकाः	...	१५८
निर्व्याणदानगीर्वाणसर्वगर्व	...	५२	ब्रह्मा च विष्णुश्च दिवाधरश्च	...	१५८
निश्चयं शिशिरेण घोवरगणैः	...	१३८	(भ)		
निष्पीतपीनतिमिराणि	...	१४४	भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं	...	३६
नृतनैर्दलसन्दोहैः	...	११७	भयं शम्भुधनुर्धुणैरपहतं	...	७५
नो चारु चरणौ न चापि	...	८२	भाषन्ते वनिताः कलौ प्रतिवचो	...	१५१
नौका च खलजिह्वा च प्रतिकूल	...	२५३	भिक्षुः कालि वलिर्मखि	...	७७
न्यस्तं यथा मूर्ध्नि मुदाऽस्ति	...	२३६	भूतिविभूषितमपि यं	...	४६

(प)

पथि धावन्निह पतितो	...	८५	भूयः भयमुज्ज्वलास्थिनिचय	...	४२
परं प्रचष्टा कटुवाक्यवादिनौ	...	१७४	भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते	...	२१२
परायै यः पौष्टमनुभवति	...	११८	धातः कस्तं तमाशुर्गमननिह	...	२४६

(म)

पलाशकुसुमधान्या	...	१०३	मदगेहं सुषलीव भूषिकवधुः	...	१६५
पद्मपतेरखिलेदु गलीषु सः	...	५५	मद्यपस्य कुतः सत्यं दया	...	१८०
पिकः कृष्णो नित्यं परमरुण्या	...	८३	मत्ते दुःसहवेदनाकवलिते	...	२२४
पिता रवाकरौ यस्य	...	१०८	महतामाश्रयः कार्यः फलं	...	२३०
पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाशः	...	२०३	मा कुरु गुरुतागर्व	...	१४१
पुनः पुनर्भुवि क्षिप्तः	...	२३४	मातः कालि तवाङ्गि फुल्लकमलं	...	५६
पुरा सरसि मानसे	...	११४	मातृमातः कृ यातः	...	७०
पूषोऽपि कुम्भो न करोति	...	१७५	माधुर्यसाराधरिताद्यतस्य	...	१२७
पृथ्विर्लभ्य कोमला	...	१७	मानुषीकरणरेणुरसि ते	...	१६
पृष्ठेन कुलशरणेन खञ्जो	...	२५७	निर्वोदये ग्लानिमुपैति सम्यक्	...	१७१
प्रत्याशं प्रतिपद्यति प्रतिपल	...	११०	सूखाय द्रविणं ददासि	...	१२
प्राणास्त्वमेव जगतः	...	१३७			

श्लोकाद्यांशः

इतिरपि भिन्नोः सुकृति
मौलौ किं नु महेश

श्लोकाङ्कः

४४
८०

श्लोकाद्यांशः

रामो राजमणिः सुदा
रे पचिन्नागतस्त्वं

श्लोकाङ्कः

१५
१०२

(य)

यत् सदगुणोऽपि सरलोऽपि

... २५५

यदाभ्यागतदानमान

... ८

यदि रामाभ्यदि च रमा

... १८३

यद् ध्यायेत् सततं विधिः

... २८

यदापि बद्धः शैलैः

... १४०

यन्माता विष्णुनाभिः समजनि

... १२८

यशोदया समा कापि देवता

... ३४

यशो धर्मो नयो दास्यम्

... १८०

यस्य तनूश्चकुडरे नटनं

... ३५

यां मत्वा यमुनेति

... २१

याचके मशके तुल्या

... १७८

यावदेव कमला कृपान्विता

... ११

याविर्भूता मुरहरपदात्

... ५८

युक्तोऽसि भुवनभारे

... १३

येऽभिज्ञा मुकुलोद्गमाद्

... ११८

योऽन्यमुखे दुर्वादः प्रियतमवदने

... २०७

(र)

रक्ष पावगतं केहं प्रदीप

(क) १५४

रवैरमूल्यास्तुतुषु

... २००

राघे चौर्यगुणासि कैशव

... ७२

राघे त्वं परिमुच्य नीलवसनं

... ७१

रामेय सीता कथिता त्वरस्व

... २३२

(ल)

लक्ष्मीः स्थिरा कचिदहो

... ८८

लभन्ते न विनोद्योगं

... १८१

(व)

वाक्साधुर्यात् सर्वलोकाप्रियत्वम्

... २०८

वातं शीकरवर्षिभिः श्रुति

... १३६

वानि भागी जूनकतनया

... १४

वासः प्रसूतिः खलु योग्यतायाः

... २०२

वासः समं नैवदुताशनेन

... ६३

वारः सार्धं मलयजगणैः

... १११

विकासानि रवावृद्धि

... १६६

वितर वितर वाचं कुत्र

... १८

विद्योतन्ते कति न गिरय

... १३४

विधाता चेत् स्रष्टुं स्रजतु

... ६५

विधीयते यद् यदुनन्दनेन

... २२

विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं

... ६६

वृक्षोच्चः प्रपलायते प्रतिदिनं

... ४८

वैद्यं व्याधिविषाकुलो

... १

वैद्यनाथ नमस्तुभ्यं नाशिताशेष

... १५६

व्याघ्रं नैव श्रजं नैव

... ८८

व्यालाश्रितापि विफलापि

... १२२

(श)

शक्यते धीन केनापि

... ८७

शनेः शनैर्विजोयन्ते

... १५५

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
प्रवृत्तशस्त्रविदां चित्र	... २०५	साधुरेव न जहाति साधुतां	... २१०
शास्त्रासन्नतिसन्निरुद्ध	... १३१	साधु सा रघुनाथ यत् त्वया	... २३७
शान्तिकेन्यालसत्काण्डो	... २३३	सानन्दं सदनं सुताय सुधियः	... १८४
शून्यमापूर्णतानेति चतुर्थाप्य	... २०१	सिंहचक्षुषकरौन्द्रकुम्भफलितं	... १८६
शूलं शूलो चक्रमादाय	... ५३	सिंहिकासुतसम्बन्धः	... १०८
श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान्	... १११	सीमन्तिज्ञौ यस्य गृहेऽन्नपूर्णा	... ५०
श्लोको हि भवति श्लोको	... २१८	सुनिष्ठातोऽपि वेदान्ते	... १७०
शम्भुं विना वृत्तिरिह	... ४	सुमुखोऽपि सुवृत्तोऽपि	... २४०

(स)

संसारं तव निःसारपदवी न	... २२८	सूर्यादयो ग्रहाः सर्वे	... १६१
सञ्जनस्य हृदयं नवनीतं	... २२२	स्थापितुमपरहरतीयम्	... ६०
सत्कुलं भूषणं पुंसः	... २२३	स्यात् कृष्णनामचरितादि	... २३
सति द्राक्षाफले चौरि	... १६०	खरोचिषा कमलमलं	... १८
सन्धेव गिलिताकाशा	... १२४	खर्गैकासां स्तुतिगिराऽभिनवेन्दु	... ५७

(ह)

समाकुलकुलागलाकुलदुकूल	... २८	हन्त्यादि द्विषमविनीतं	(ख) २५४
सरट्कुररकङ्काः काककादम्ब	... १०४	हरिः पादाहतिः श्लाघ्या	... १८१
सरलयोः श्वश्रु सख्यमनारतं	(ख) २५८	हे गङ्गाधरपति चक्रिवधु किं	... ७८
सर्वस्वदं बलिमधो नयसि	... ७	हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं	... १६३
सृष्टं तेजोयसां तेजसेन	... १५२	झंरूपाऽपि दिग्भरः विजगतो	... ५४

उद्घट-सागरः

द्वितीय-प्रवाहः ।

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(१)

वैद्यं व्याधिविषाकुलो धनपतिं दारिद्र्यदुष्टो जनः
खाद्यञ्च क्षुधितो हिमाब्धु तृषितम्ब्यायातरं तापितः ।
शोकार्तः स्वजनं वियोगविधुरो वत्सो यथा मातरं
तद्वत् तत् सततं स्मरामि परमं ब्रह्माभिधेयं महः ॥

(उद्घटसागरस्य)

ब्रह्मा ।

(२)

कुलशैलदलं पूर्णं सुवर्णगिरिकर्णिकम् ।
नमोऽधितिष्ठतेऽनन्तनालं कमलविष्टरम् ॥

(जगत्तरस्य)

सरस्वती ।

(३)

तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
 तलकिरणविमिश्रां दाडिमबीजबुद्धया ।
 प्रतिपलमनुकर्षन् येन कीरो निषिद्धः
 स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥

(कमलाकरस्य)

(४)

श्वश्रून् विना वृत्तिरिह स्वतन्त्रा
 प्रायः स्तुषाणामपवादहेतुः ।
 यद्वाणि लोके रमया विहीनां
 सतीमपि त्वामसतीं वदन्ति ॥

विष्णुः ।

(५)

स पातु श्रीपतिर्युष्मानलक्ष्मीश्च पलायते ।
 यन्नामस्मरणाच्चापि न लक्ष्मीश्चपलायते ॥

(उद्भटसागरस्य)

(६)

खरतरशरसुतसुरपरमथन

खगचर नगधर फणधरशयन ।

परपदलयकर भवदिरशमन

जगुदघमपहर सरसिजनयन ॥

(७)

सर्व्वस्वदं बलिमधो नयसि च्छुलेन

प्राणाधिकां जनकजां विपिने जहासि ।

उत्पाद्य यादवकुलं स्वयमेव हंसि

कप्त्वा भजेत यदि कालभयं नु न स्यात् ॥

लक्ष्मीः ।

(८)

यताभ्यागतदानमानचतुष्टयप्रक्षालनावाशनं

सत्सेवा पितृदेवतार्चनविधिः सत्यं गेवां पालनम् ।

धान्यानामपि संग्रहो न कलहश्चित्तानुरूपा प्रियां

तवाहं निवसामि नित्यमचलेत्युचे श्रिया श्रीपतिः ॥

लक्ष्मी-चरित्रम् ।

(८)

लक्ष्मीः कथं ब्राह्मणेभ्यः कुप्यतीत्याह :—

नाथे कृतपदघात-

सुलुकिततातः सपत्निकासेवी ।

इति दोषादिव रोषाद्

माधवयोषा द्विजं त्यजति ॥

(१०)

अन्वयः :—

आघातो भृगुणा कृतो निजपतेः पादेन विष्णोरुर-
स्थम्भोधिं किल कुम्भसम्भवमुनिस्तातं निजं पीतवान् ।उच्छिन्दन्ति निजं प्रियं शतदलं वासस्थलं ब्राह्मणा
इत्यं दुर्नयतो भवत्यकरुणा पद्मालया तान् प्रति ॥

(११)

लक्ष्मीदेव्या आगमने गमने च गृहस्थानामवस्थामेवं वर्णयति :—

यावदेव कमला कृपान्विता

तावदेव भवनं वधूः सुखम् ।

पौरुषान्विततनुर्जनादरो

नास्ति चेत् प्रथमवर्णवर्जितम् ॥

(कृष्णजीवन न्यायालङ्कारस्य)

(१२)

निर्धमा हि पण्डिताः सूखास्तु कथं न तथेति प्रश्नः लक्ष्म्या उत्तरञ्च :—

सूखाय द्रविणं ददासि कमले विह्वलु किं मत्सरो
नाहं मत्सरिणी बुधेषु न च मे सूखे रतिर्दिश्यते ।
सूखेभ्यो द्रविणं ददामि यदहो तत्कारणं श्रूयतां
विद्वान् सर्वगुणैर्विभूषिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥

अनन्तः ।

(१३)

अनन्तदेवं भूकम्पनिवारणार्थमर्थयते :—

युक्तोऽसि भुवनभारे
मा वक्रां वितनु कम्बरां शेष ।
त्वय्येकस्मिन् दुःखिनि
सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥

रामचन्द्रः ।

(१४)

वामे भारे जनकतनया राजते यस्य नित्यं
भ्रातृप्रेमप्रवणहृदयो लक्ष्मणो दक्षिणे च ।
पादाम्भोजे पवनतनयः श्रीमुखे बद्धतेजः
साक्षात् ब्रह्म प्रणतवरदं रामचन्द्रं तमीडे ॥
(उद्भटसागरस्य)

(१५)

सर्वान् विभक्तिषु रामशब्दस्य रूपं दर्शयन् श्लोकं रचयति :—

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
 रामेणाभिंहता निशाचरचम्बू रामाय तस्मै नमः ।
 रामान्नास्ति शुभायनं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मासुद्धर ॥

(१६)

अङ्गुल्यां मानुषीकृत्य गच्छन्तं नदीतरणकाले नावमारुह्य रामं प्रति नाविका-
 स्तोक्तिरियम् :—

मानुषीकरणरेणुरस्ति ते
 पादयोरिति कथा प्रथीयसी ।
 क्षालयामि तव पादपङ्कजे
 नाथ दारुदृषदस्य का भिदा ॥

सीता ।

(१७)

वनगमनकाले श्रीरामचन्द्रस्य सकारुण्योक्तिरियम् :—

पृथ्वि त्वं भव कोमला दिनमणि त्वं शैत्यमङ्गीकुट
 त्वं वर्त्मन् लघुतां प्रयाहि पवन त्वं खेदमुत्सारय ।
 सान्निध्यं अय दण्डकावन गिरि त्वं गच्छ मार्गाद् बहिः
 सीताऽसौ विपिनं मया सह यतो गन्तुं समुत्कण्ठते ॥

(१८)

लङ्कावस्थानकाले कयाचित् रोचस्या स्वपरिचयं पृष्टा सीता नाहं पापीयसी तेषां
नामयद्दृष्टोऽपि शक्तेति मन्यमाना इदमाह :—

स्वरोचिषा कमलमलङ्करोति य-

स्तदन्वये द्विर्जरशताङ्ग एकराट् ।

तदात्मजौ विपिनचरौ तयो रमां

यमाह च स्वरविगमेऽस्मि तद्वधूः ॥

(१८)

मायान्वगं निहत्य पर्णशालामागतो रामचन्द्रः सीतामपश्यन् यदि नाम परिहास-
च्छलेन कापि लुक्कायिता भवेदिति विचिन्त्य सीतामुद्दिश्याह :—

वितर वितर वाचं कुत्र सीते गता त्वं

परिहर परिहासं सर्वथा दुःसहं मे ।

त्वमसि खलु तनूजा हन्त सर्वसहायाः

सुतविरहविमुक्तप्राणराजात्मजोऽहम् ॥

कौशल्या ।

(२०)

वनगमनकाले रामं प्रति कौशल्योक्तिरियम् :—

ताताञ्जया तात वनं प्रयाहि

व्याजेन दास्ये चणमत्र तिष्ठ ।

पन्थानमावेदयितुं मदीयाः

प्राणा बहिर्भूय पुरःसरन्तु ॥

कृष्णाः ।

(२१)

यां मत्वा यस्मिनेति तृट्परिगतो व्यहो गवां गाहते
 विद्युत्वानिति नीलकण्ठनिहो यां द्रष्टुमुत्कण्ठते ।
 उर्त्तसाय तमालपत्रमिति संगृह्णन्ति यां गोपिकाः
 कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु दः ।

(२२)

विधीयते यद् यदुनन्दनेन
 नापेक्ष्यते तत्र सहायंशक्तिः ।
 पाञ्चालबालाञ्चलदीर्घता या
 न तत्र तन्तुर्न च तन्तुवायः ॥

(२३)

स्यात् कृष्णनामचरितादिसिताऽपविद्या-
 पित्तोपतप्तसरसनस्य न रोचिकैव ।
 किन्त्वादरादभुदिनं खलु सैव सेव्या
 स्वाही भवेदपि च तद्गदमूलहन्त्री ॥

(२४)

हरिचरणमाश्रितानां शत्रुभावो नास्त्येव इत्याह :—

अरुणोपरि विधुपालो
 तदुभयपार्श्वे तमःस्तोमः ।
 हरिपदभजनगुणोऽयं
 शात्रवमात्रं न कुत्रापि ॥

(२५)

काचित् अभिजा गोपी कृष्णं प्रत्याः—

पथि धावन्निह पतितो

रोदिष्यस्वाकुरावलम्बाय ।

पतितोद्धारणसमये

किं न स्मरसि त्वमात्मानम् ।

(२६)

भगवत्समीपे भक्तस्य निवेदनमेतत् :—

आनीता नटवन्मया तव पुरः श्रीकृष्ण या भूमिका

व्योमाकाशखेखास्वराब्धिवसवस्त्वप्रीतयेऽद्यावधि ।

प्रीतो यद्यसि ताः समीक्ष्य भगवन् तद् वाञ्छितं देहि मे

नो चेद् ब्रूहि कदापि मानय पुनर्भामीदृशीं भूमिकाम् ॥

कृष्णलीला ।

(२७)

श्रीकृष्णस्य गोपीमनोहरमूर्तिधारणमाह :—

नवीनघनसुन्दरे विमलहैमपीताम्बरे-

विभङ्गिमकलेवरे सुरलिङ्गुम्बिविम्बाधरे ।

मनोज्ञरसलम्पटे सखि विलोक्य वंशीवटे

मनो मम निरन्तरं मदनमोहने मज्जतु ॥

(२८)

श्रीकृष्णस्य चूड़ायाः कथं वासवकृता इत्याह :—

यद् ध्यायेत् सततं विधिः पदयुगं नाभ्यम्बुजं संस्थितो
 गङ्गां यत्पदसम्भवां स्मरन्निर्धुर्धत्ते स्वशीर्षे सदा ।
 यन्नित्यं कमला च सेव त इदं युक्तेन पादद्वयं
 तद् द्रष्टुं कमलापतेः सुकुटिला वामा च चूड़ा चिरम् ॥

(२९)

समाकुलकुलावलाकुलदुकूलराशिं हरन्
 कलिन्दतनयातटे निश्चतनीपशाखां श्रयन् ।
 स्मिताननसरोरुहे यधुरवेणुमारोपय-
 न्नपायदवपावकादवतु कोऽपि गोपीपतिः ॥
 (हरिहर शास्त्रिणः)

मुरली ।

(३०)

गुरुजनपरिचर्या धैर्यगाम्भीर्यलज्जा
 निजनिजगृहकर्म स्वामिनि प्रेमसेवा ।
 इति कुलरमणीनां वर्त्म जानन्ति सर्व्वे
 मुरमथन समस्तं हंसि वंशीरवेण ॥

कृष्णविरहे गोकुलावस्था ।

(२१)

कृष्णविरहेषु ब्रजेवासिनां गोपानां गोपीगणानाञ्च अवस्थां वर्णयन् उच्यते स्तोत्रिरियम् :—

दोहः प्रायो न भवति गवां दोहनञ्चेन्न पाकः

क्षीराणां स्यात्स यदि घटते दुर्लभं तद्वधित्वम् ।

दध्नः सिद्धौ क्व खलु मथनं मन्यते कोपयोग-

स्तक्रादीनामिति गतिरभूदद्य गोधुग्दहेषु ॥

राधिका ।

(३२)

धन्येयं धरणी ततोऽपि मथुरा तत्रापि वृन्दावनं

तत्रापि ब्रजवासभाग्युवतयस्तत्रापि गोपाङ्गनाः ।

तत्राचिन्त्यगुणैकधामप्रमानन्दात्मिका राधिका

लावण्यास्तुनिधिस्त्रिलोकरमणौचूडामणौ काचन ॥

(भट्टमाधवस्य)

(३३)

सखीं प्रति राधिकायाः स्तोत्रिरियम् :—

न कालिन्दीनीरं नवजलधरं नीलनलिनं

वयस्यां श्यामाभां पिकमधुकरीं गञ्जनभिया ।

दृशेरग्रे कुर्वे तदपि सखि मन्मथाविरतं

ननान्दुर्दृग्भङ्गी हरिं हरिं भुजङ्गी दशति मे ॥

यशोदा ।

(३४)

यशोदया^१ समा कापि देवता नास्ति भूतले ।

उदूखले यया बद्धो मुक्तिदो मुक्तिमिच्छति ॥

गोपी ।

(३५)

यस्य तनूरुहकुहरे

नटनं ब्रह्माण्डकोटीनाम् ।

तमिमं गोपकशाङ्गी-

लोचनभङ्गी विधूर्णयति ॥

(३६)

इन्दावनं विहाय मधुरामागतं कृष्णं प्रति गोपीनामुक्तिरियम् :—

भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतं

चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं धोदुहामङ्गमेतत् ।

प्रीतिं ते युगपदुभयं स्वीकृतं तत् त्वयाद्य

हृदं गृह्णासि त्यजसि च वपुर्नाथ कोऽयं विचारः ॥

बलरामः ।

(३७)

कदाचिद् भगवतो जगन्नाथदेवस्य रथयात्रायां सहसा रथात् पतितं बलरामं
विलोक्य पुरौराजिन चक्षुषिणुना 'औत्पातिकम्' इति समयमुक्तम् । तत्रवस्थितो
जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्तदाकर्ण्य 'औत्पातिकम्' इत्यस्य । वक्ष्यमाणश्लोकेन पूरणं
कृतवान् :—

औत्पातिकं तदिह देव विचिन्तनीयं

नारायणो यदि पतेदथवा सुभद्रा ।

कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य

युक्तं हि लाङ्गलभृतः पूतनं पृथिव्याम् ॥

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

शिवः ।

(३८)

आ मृत्योः सेव्यतामीश आ विश्वादस्ति यः सदा ।

तस्मादाराद् भृशं दुःखं तस्मादाराद् भृशं सुखम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(३९)

चन्द्रार्धशोभितललाट महामहिम्नः

किं ब्रूम ईश्वर गुणान् गुणसागरस्य ।

त्वन्नामकौर्त्तिपरिकीर्त्तनयत्न एष

पादाब्जरेणुमभिवाञ्छति पूर्णचन्द्रः ॥

(उद्भटसागरस्थ)

(४०)

अनुप्रासमुखेन शिखं सौतिः—

कल्पान्तक्रूरकेलिः क्रतुकदनकरः कुन्दकर्पूरकान्तिः

क्रीडन् कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कान्तकायः ।

कङ्कालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालाकलत्रः

कालिन्दीकालकण्ठः कलयतु कुशलं कोऽपि कापालिकः कौ ॥

(४१)

कश्चित् शिवम् आचिष्य कथयति देव तव पारिषदानां मध्ये एतादृशः कोऽपि
नार्ति यो मर्म दुःखं तवान्तिके निवेदयेदिति :—

दोषाकरः शिरसि भाति गले द्विजिह्वः

पाषाणजा सहचरो पशुरन्तरङ्गः ।

दुःखं निवेदयति को भवदन्तिके मे

त्वञ्च त्रिलोचन निमीलितलोचनोऽसि ॥

(४२)

भूषा भस्मभुजङ्गशास्थिनिचयः स्थानं श्मशानं प्रियं
त्रैलोक्यापचयोद्यतं विषमपि त्यक्त्वाऽमृतं स्वीकृतम् ।

यत् त्यक्तं सकलैः सुरासुरनरैस्तत्ते प्रियं प्रायश-

स्यक्तं नार्हसि देव मामपि यतस्त्यक्तोऽस्मि सर्वैः प्रभो ॥

(४३)

कस्यचित् शैवस्य खेदोक्तिरियम् :—

एतज्जन्मनि वित्तवत्त्वमतुलं जन्मान्तरे शम्भुता
शम्भो सेवनया तवेत्यदृष्टं व्यासादिवाक्यैर्मया ।
त्वत्सेवाविधिर्नैव सम्प्रति गतं जन्मैव न श्रीरभूद्-
देवाज्ञापय पारलौकिककथाऽप्येवं यथार्था नु किम् ॥

शिवलीला ।

(४४)

शिवस्य गलदेशे विषस्य चिरस्थितिकारणमाह :—

मृतिरपि भिक्षोः सुकृति-

र्मत्वेति महाविषं समाश्रमहेमः ।

तत् तत्कण्ठे तस्थौ

जठरानलहेतिभीतिहेतोः सततम् ॥

(उड्ढटसर्गरेख)

(४५)

शिवस्य चन्द्रकलाधारणकारणं कथयति :—

गङ्गाजलनयमानल-

मिलनादेकत्र नैव कल्याणम् ।

तत् किं धूर्जटिर्मूर्धनि

मध्यस्था वैधवी लेखा ॥

(४६)

भूतिविभूषितमपि यं

गायति विद्वानभूतिकत्वेन ।

मृडमुडुपरिवृद्धचूडं

तमनिशमीडे प्रपन्नोऽहम् ॥

(हरिहर शास्त्रिणः)

(४७)

शिवस्य मन्त्रयदेहत्वकारणमाह :—

काली कान्ता विषननयना सर्वदा युद्धशीला

पुत्रोऽप्येकः करिवरमुखो प्रभुखस्र द्वितीयः ।

मृत्युश्रेष्ठः कपिवरमुखो वाहनं वृद्ध उच्चा

स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं मृन्मयो विश्वनाथः ॥

(४८)

शिवस्य विषपानकारणं कथयति :—

वृद्धोच्चः प्रपलायते प्रतिदिनं सिंहावल्लोकाद् भिया

पश्यन् मत्तमयूरमन्तिकचरं भूषामुजङ्गव्रजः ।

कृत्तिं कृन्तति मूषिकोऽपि रजनौ भिक्षात्रमाभक्षयन्

दुःखेनेति दिगम्बरः स्मरहरो हालाहलं पीतवान् ॥

(४८)

अशानवासिनः शिवस्य गृहस्थाभवासकारणमाह :—

उज्जित्वा दिशमख्वरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
ह्रित्वा वासरसं पुनः पितृवने कैलासहर्म्याश्रयः ।
त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागनिचयः श्रीखण्डसारद्रवै-
र्देवेशोऽपि हिभीद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥

(५०)

शिवस्य भिक्षाकरणप्रवृत्तेः कारणं कथयति :—

सीमन्तिनी यस्य गृहेऽन्नपूर्णा
त्रिलोकैरक्षां कुरुतेऽन्नदानैः ।
भिक्षाचरः सोऽपि कपालपाणि-
र्ललाटलेखो न पुनः प्रयाति ॥

अर्द्धनारीश्वरः ।

(५१)

शिवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वग्रहणकारणं कथयति :—

गरलपानजनिर्भरसंज्वरं
वपुर्वेक्ष्य हरस्य हरप्रिया ।
हिमयितुं हिमभूमिधरात्मजा
किमु तदर्द्धमयी करुणामयी ॥

पार्वती ।

(५२)

निर्वाणदानगोर्वाणसर्वगर्वापहारिणि ।

कर्म्मनिर्मूलनार्थाय दयस्व विन्ध्यवासिनि ॥

(उद्भटसागरस्य)

(५३)

दुर्गानामोच्चारणमहिमानं दर्शयति :—

शूलं शूलौ चक्रमादार्य चक्री

दण्डं दण्डी वज्रमस्त्रञ्च वज्री ।

धावन्यग्रे पृष्ठतः पार्श्वतश्च

दुर्गादुर्गावादिनो रक्षणाय ॥

(५४)

देव्या लोकविरुद्धं भावं वर्णयन् तस्या एवानुगृहं याचते भक्तः :—

स्त्रीरूपाऽपि दिगम्बरा त्रिजगतो माताऽपि सद्यौवना

कन्याऽद्रेरपि कोमला त्रिभुवनव्याप्ताऽप्यदृश्य जनेः ।

प्राध्वी च क्रमते स्वभर्तृहृदयं श्यामा जगन्मोहिनी

चित्रं रूपमवस्थितं भवतु ते मत्सम्पदे सर्वदा ॥

शक्तिलीला ।

(५५)

कथं नाम दुर्गा दशभुजेत्युच्यते :—

पशुपतेरखिलेषु सा

युगपदर्पयितुं कुसुमस्रजम् ।

परिणये द्विभुजा हिमशैलजा

दशभुजा किमभूदपि लीलया ॥

(५६)

शिवस्य वचोदेशे कालीमूर्तिधारणस्य कारणं कथयति :—

मातः कालि तवाऽङ्घ्रिफुल्लकमलं कैवल्यदं शीतलं

सन्धस्थोरसि कालकूटकवलज्वालापनुत्थै हरः ।

कालग्रासविनाशकारिणि करालास्ये महेश्वरप्रिये

संप्राप्याऽतुल्यनिर्वृतिं किमु भयादद्यापि तन्नोष्मति ॥

(५७)

स्वर्गौकसां स्तुतिगिराऽभिनवेन्दुचूड-

वचोऽधिरुद्धचरणा शरणागतानाम् ।

संग्राममुक्तवसना दशनाग्रदष्ट-

नम्रप्रसारिरसनाऽत्रपयेव काली ॥

गङ्गा ।

(५८)

याविर्भूता सुरहरपदाच्छ्रयोः शिरोराजिनी

या त्रैलोक्ये विहरणपरा कुण्डरां विधेः स्थायिनी ।

या खं गर्भं समधिवसतां गर्भासिविध्वंसिनी

सा मन्दस्य प्रभवतु ममाऽनन्दाय मन्दाकिनी ॥

(उड्डटसागरस्य)

(५९)

गङ्गे तव महिमानं

वक्तुमनोशः फणीशोऽपि ।

वितरसि तत् पदमच्युत-

मच्युतचरणच्युताऽपि त्वम् ॥

(६०)

स्थापितमपहरतीयं

मा कुरु विश्वासमेतस्याम् ।

इह हि समर्पितवपुषो

न भवति वपुषः पुनर्लाभः ॥

(६१)

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदां

प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ।

समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां

श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव तनुः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(६२)

गङ्गाया दर्शनान्मुक्तिरित्याह :—

देहस्नेहो यदि तव सखे मद्वचः पालनीयं

गङ्गां द्रष्टुं कथमपि न तत्सन्निधौ यास्यसि त्वम् ।

मुक्तिव्याघ्री तदुभयतटव्यापिभी चित्ररूपा

तत्तायान्तं असति न पुनर्देहसम्बन्धगन्धः ॥

हरशिरश्चन्द्रः ।

(६३)

शिवशिरसि स्थिता शशिकला कथं चीणाऽसीति केनचित् पृष्टा पृच्छन्तं प्रत्याह :—

वासः समं नेचक्षुताशनेन

गर्जन् फणीन्द्रो भयमातनोति ।

किं पृच्छसि त्वं वपुषः कथत्वं

भागीरथी जीवनमादधाति ॥

काशीधाम-महिमा ।

(६४)

(क)

जीवनं सुखदं यत्र मरणञ्च ततोऽधिकम् ।

नौमि तां मुक्तिदां काशीं यत्रास्ते सशिवः शिवः ॥

(उद्भटसागरस्य)

(ख)

लोलार्ककेशवौ कोटौ गङ्गा ज्या नगरं धनुः ।

कलिर्लब्धं शरो धर्मः शिवो धन्वी करोतु शम् ॥

मूर्त्तित्रयम् ।

(६५)

विधाता चेत् स्रष्टा सृजतु शुभकार्यं मम शतं

हरिश्चेत् पाता मां जनिमृतिभयात् पातु नियतम् ।

हरिश्चेत् संहर्त्ता हरतु मम पापञ्च बहुलं

यतन्तां ते सर्वे मम सकलं मोचनविधौ ॥

(उद्भटसागरस्य)

हरिहर-मूर्त्तिः ।

(६६)

विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं

मकरकुण्डलि कुण्डलिकुण्डलि ।

वपुरिदं कमलेशमहेशयो-

र्जयति चन्द्रकिचन्द्रकि चन्द्रकि ॥

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(६७)

कृष्णोनाऽस्व गतेन रन्तुमधुना मृदु भक्षिता स्वेच्छया

सत्यं कृष्ण क एवमाह सुषली मिथ्याऽस्व पश्याऽननम् ।

व्यादेहीति विकाशितेऽथ वदने दृष्ट्वा समग्रं जग-

न्माता यस्य जगाम विस्मयरसं पायात् स वः केशवः ॥

(लीलाशुकविल्वमङ्गलस्य)

(२) दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(६८)

चापल्यादिहं वः सदाऽस्मि विधुरा यास्यामि तातालयं
तातस्ते जनयित्रि को गिरिगणस्थेशो हि तातो मम ।
मातस्त्वं किमहो गिरीशकुहितेत्याभाषमाणे सुहे,
प्रोन्मीलत्स्मितसुग्धनम्रवदना गौरी चिरं पातु वः ॥
(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

(३) बलिवासन-प्रश्नोत्तराणि ।

(६९)

कस्त्वं खर्वं द्विजोऽहं कुत इह नृपतेर्दक्षिणार्थी मखेऽस्मिन्
स्वर्णं गां वा गृहाण त्रिपदपरिमितां भूमिमभ्यर्थयेऽहम् ।
तुभ्यं दत्तेति यावद् वेदति बलिरसौ तावदेव त्रिपादै-
स्त्रैलोक्याक्रान्तमूर्तिः प्रहसितवदनो वामनः पातु युमान् ॥

(४) भरतकैकेयी प्रश्नोत्तराणि ।

(७०)

मातस्तातः क्व यातः सुरपतिभवनं हा कुतः पुत्रशोकात्
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ।

प्राप्तोऽसौ काननान्तं किमिति नृपगिरा किं तथासौ बभाषे
महाग्वहः फलं ते किमिह तव धरावीथता हा हतोऽस्मि ॥
(हनुमतः)

(५) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७१)

राधे त्वं परिमुञ्च नीलवसनं प्राकृष्ट नौकामिमां
वातो वारिदसम्भ्रमाद् यदि वह्निष्मग्ना भवेन्नौरियम् ।
शुक्लं तद् वसनान्तरं परिदधाम्यादौ भवेदं वपुः
श्यामं श्याम नवीननीरदसमं तन्नैः समाच्छाद्यताम् ॥

(७२)

राधे चौर्यगुणाऽसि केशव हृतं किं ते परस्यैव वा
हंसोजानु मृगेक्षणं विधुमुधा कुम्भीशकुम्भद्वयम् ।
मञ्चितं हरिमध्यकं विधित्तं वस्त्रादिचौर्यं न मे
राधाया इति वाक्यमुग्धहृदयो राधापतिः पातु वः ॥

(६) राधागोपिका-प्रश्नोत्तराणि ।

(७३)

नन्दगोपगृहपण्यवीथिका-

मालि यामि वद किं तवाऽनये ।

देवता-तरङ्गः (रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि) ३७

नीलमुज्ज्वलमतीव सुन्दर-
माभयस्व सखि, केशवन्धनम् ॥

(७) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(७४)

कस्त्वं कस्यासि पुत्रः क्व पुनरिह गतः किं नु कृत्यञ्च कस्माद्
विस्मष्टं विष्टपानां विजयिनमपि मां मन्यसे त्वं दृणाय ।
हंहो पौलस्त्य पुत्रस्तव बलमयनस्याऽङ्गदोऽहं सुवेलात्
संग्राप्तो रामदूतः परिहर कुमते जानकीं वा शिरो वा ॥
(हनूमतः)

(८) रावणविभीषण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७५)

भग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतं सन्ताडिता ताडका
सापि स्त्री जरती खरप्रभृतयो व्यापादितास्तेऽर्भकाः ।
तालाः सप्त हतास्तृणानि किल ते बाली हतोऽसौ कपि-
बन्धो वारिनिधिर्निरुत्तर इति श्रुत्वाऽभवद् रावणः ॥
(हनूमतः)

(६) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(७६)

केनचित् कारणेन मानिन्या लक्ष्म्याः सापराधम्यन्वतया भीदस्य तदन्तिक-
गतस्य नारायणस्य च उक्तिप्रत्युक्तौ :—

कस्त्वं धनौ नहि मम घटाद्यर्थिता गच्छ शङ्खी

नाहं पश्याम्यशुचिमशिवं हुं गदी नास्मि वैद्या ।

खड्गी खातं वत मम पुरे नास्ति पद्मी तदेहि

क्षिप्रं पद्माकरमिति हरिः श्रीकरं प्रापदुक्तः ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

(१०) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(७७)

भिद्युः कास्ति बलेर्मखे पशुपतिः किं नास्त्यसौ गोकुले

मुग्धे पद्मगभूषणः सखि सदा श्रेते स शेषोपरि ।

दुर्गे मुञ्च विषादमाशु कमले नाहं प्रकृत्या चला

चेत्यं श्रीगिरिजासमुद्रसुतयोर्वाक्चातुरी पातु वः ॥

(७८)

हे गङ्गाधरपति चक्रिवधु किं कुत्राऽस्त्यसौ नर्तको

वन्दारण्यभुवि क्व सर्पकुतुकी स्यात् कालियस्य क्रुदे ।

भिद्युः कुत्र गतोऽस्ति यन्नसदने कासौ विषादी वकौ-

क्रोडे स्यादिति पद्मजागिरिजयोर्वाग्भङ्ग्यः पान्तु वः ॥

(११) विष्णुशस्त्र-प्रश्नोत्तराणि ।

(७८)

चक्रं ब्रूहि विभो गदे जय हरे कम्बो समाज्ञापय
भो भो नन्दक जीव पन्नगरिपो किं नाथ भिन्नो मयः ।
को दैत्यः कतमो हिरण्यकशिपुः सत्यं भवद्भयः शपे
केनास्त्रेण नखैरिति प्रवदतो विष्णोर्मुखं पातु वः ॥

(१२) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(८०)

मौली किं नु महेश मानिनि जलं किं वक्त्रमम्बोरुहं
किं नीलालकवेणिका मधुकरी किं भूलता वीचिका ।
किं नेत्रे शफरी किमु स्तनयुगं रम्यं रथाङ्गद्वयं
सास्रयामिति गोपयन् गिरिसुतां गङ्गाधरः पातु वः ॥

(८१)

निशि तमसि समुपस्थितं शिवमवलोक्य पार्वती पृच्छति शिवोऽपि तां प्रत्याह :—

केयं मूर्ध्निग्रन्थकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते
कान्ताऽप्यत्रास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्टमेतावदेव ।
नाहं हन्तं करोमीत्यपनय शिरसस्तूर्णमेनामिदानौ-
मित्यं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजितः पातु वसुधैव कुटुम्बकः ॥

(८२)

मिचाटनात् प्रतिनिवृत्त्य सायं गृहागतं शिवं पार्वती पृच्छति, सोऽपि तां प्रतिवक्ति :—

कस्त्वं भो रजनीमुखे पशुपतिः किं मे हरिर्वाहनं

देवोमापतिरत्र नास्ति कमला शूली न वैद्यालयः ।

भौमोऽहं गिरिराजपुत्रि चपले न द्वीपदीमन्दिर-

मित्यं तत्परिहासकेलिकलया मुग्धो हरः पातु त्वः ॥

(८३)

कस्मात् पार्वति निष्ठुराऽसि सहजं शैलोद्भवानामिदं

निःस्नेहाऽसि कुतो न भस्मपरुषः स्नेहं क्वचिद् विन्दति ।

क्रोपस्ते मयि निष्फलः प्रियतमे स्थाणोः फलं किं भवे-

दित्यं निर्वचनीकृतो दयितया शम्भुः शिवायाऽस्तु त्वः ॥

(८४)

कस्त्वं शूली मृगय भिषजं नीलकण्ठः प्रियेऽहं

केकामिकां कुरु पशुपतिर्लाङ्गुलं ते कथं न ।

स्थाणुमुर्गधं न वदति तरुर्जीवितेशः शिवाया

गच्छाटव्यामिति हतवचाः पातु वक्षन्द्चूडः ॥

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(८५)

इन्द्रात् प्रभुत्वं ज्वलनात् प्रतापं

क्रोधं यमाद् वैश्ववणाच्च वित्तम् ।

पराक्रमं रामजनार्दनाभ्या-

मादार्थं राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥

राजसभा ।

(८६)

अन्धा विद्वज्जनैर्हीना मूका कविभिरुज्जिता ।

बधिरा गायनैर्हीना सभा भवति भूयताम् ॥

(भट्टमल्लस्य)

मन्त्री ।

(८७)

अमात्यः स सदा श्रेयान् काकिनीं यः प्रवर्द्धयेत् ।

कोषः कोषवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥

साधारण-राजस्तुतिः ।

(८८)

लक्ष्मीः स्थिरा क्वचिर्दहो क्वचिदेव वाणी

नैकत्र धीर वसतः सततं विरोधात् ।

चित्रं परं तदुभयोस्त्वयि सन्निवेशो

मन्ये तवास्ति हृदये भगवान् सुकुन्दः ॥

(८९)

दुर्योधनः सकर्णोऽसि हृदि शल्योऽसि विद्विषाम् ।

सकपो धृतराष्ट्रोऽसि त्वमेकः कौरवायसे ॥

(९०)

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजे-

रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरं

राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥

“ जन्तुवर्गः ।

काकः ।

(९१)

तिमिरारिस्तभो हन्ति तेन शङ्कितमानसाः ।

वयं काका वयं काका रटन्तीति प्रगे द्विकाः ॥

(९२)

नो चारु चरणौ न चापि रुचिरा चञ्चूर्नं रुच्यो रवो

नो लीलाललिला गतिर्न च शुचिः पद्मग्रहोऽयं तव ।

श्रोत्रशुत्यतिदुर्भगं रवमिह स्थाने वृथैवोद्भिरन्

मूर्खं ध्वाङ्गं न लज्जसेऽप्यसदृशं पाण्डित्यमुच्चाटयन् ॥

क्रोकिलः ।

(८३)

पिकः कृष्णो नित्यं परमरुणया पश्यति दृशा

परापत्यद्वेषी स्वसुतमपि नो पालयति यः ।

तथाप्येषोऽमीषां सकलजगतां वल्लभतमो

न दोषा गण्यन्ते मधुरवचसां केनचिदपि ॥

(८४)

क्रोकिलानां कुङ्कुरवकारणमाह :—

निःशेषक्षयकारिणीं कुमुदिनीनाथस्य बन्धोः कुङ्कुं

हन्तुं प्राक्तशरासने रतिपतौ क्रोधादिव भ्राम्यति ।

अन्विष्यन्त इवास्य गूढपुरुषाः सर्वे मदा सम्भ्रमा-

दत्वात्रेत इतः कुङ्कुः कुङ्कुरिति प्राङ्मुहुः क्रोकिलाः ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

चक्रवाकः ।

(८५)

कथय किमपि दृष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा

व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित् ।

इति विहगसमूहान् सादरं वक्ति नित्यं

रजनिविरहभीतस्रक्वाको वराकः ॥

चक्रवाकी ।

(८६)

राशौ विरडिणी चक्रवाकी दिवा चक्रवाकेण सह कृतं कार्यं स्मरन्तो विलपितः—

कवलितमिह नालं कन्दलञ्चेह दष्ट-

मिह हि कुमुदकोषे पीतमम्भः सुशीतम् ।

इति विलपति राशौ पर्यटन्ती तटान्ते

सहचरपरिमुक्ता चक्रवाकी वराकी ॥

ज्ञातकः ।

(८७)

भञ्जनीरवं सर्व्वया रचणीयमित्याहः—

शक्यते येन केनाऽपि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतोच्छेदप्रसङ्गः परदुःसहः ॥

ह्यागः ।

(८८)

व्याघ्रं नैव गजं नैव सिंहं नैव च नैव च ।

अजापुत्रं बलिं दद्याद् देवो दुर्बलघातकः ॥

दात्यूहः ।

(८८)

प्राष्ठट्काले गृहं त्यक्त्वा सुखी को वा भवेत् क्व वा ।

इतीरयति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥

बकः ।

(१००)

तीरेऽस्मिन् शफरीं गिलन्ननुदिनं गाम्भीर्यमभ्योनिधे-

र्विज्ञातुं कथमुद्यतोऽसि बक हे निक्षिप्य चञ्चुपुटम् ।

यो मग्नामिह मेदिनीमुदहरत् कल्पात्तनौरस्थितां

जानीते यदि केवलं स भगवान् कोलावतारो हरिः ॥

भेकः ।

(१०१)

दिव्यं चूतरसं पीत्वा गवं नाप्नोति कोकिलः ।

प्रीत्वा कर्दमपानीयं भेको मकमकायते ॥

(१०२)

भेकः स्वावासकूपे देवादोगतं राजहंसं विलोक्य कथयति, राजहंसस्य च प्रश्रुतिः

रे पक्षिन्नागतस्त्वं कुत इह सुरसस्तत् कियद् भो विशालं

किं मद्यान्नोऽपि वादं नेहि नहि सुमहत् पाप मा ब्रूहि मिथ्या ।

इत्थं कूपोदरस्थः शपति तटगतं दर्दुरो राजहंसं

नीचः स्वल्पेन गर्वी भवति सुविषमं नापरो येन दृष्टः ॥

भ्रमरः ।

(१०३)

पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।

सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥

मत्स्यरङ्गः ।

(१०४)

मत्स्यरङ्गस्य खेदोक्तिरियम् :—

सरटकुररकङ्काः काककादम्बहंसा

अहिनकुलमनुष्याः के न खादन्ति मत्स्यान् ।

अहमतितनुजीवी क्षीणमीनोपभोजी

जगति विदितमेतद् मत्स्यरङ्गः कलङ्की ॥

मयूरः ।

(१०५)

मयूरं प्रति तत्पुच्छानाम् उक्तिरियम् :—

अस्मान् विचित्रवपुषश्चिरपृष्ठलग्नान्

कस्माद् विमुञ्चसि विभो नहि मुञ्च मुञ्च ।

हा हन्त केकिवर हार्नरियं तवैव

गोपालमौलिमुकुटे भविता स्थितिर्नः ॥

(राममाणिक्य विद्यालङ्कारस्य)

(१०६)

केका कर्णाश्रुतं ते कुसुमितकबरीकान्तिहारी कलापः

कण्ठच्छाया पुरारेर्गलचचिरचिरा सौहृदं मेघसंघैः ।

विश्वद्वेषिद्विजिह्वस्फुरदुपि शितैर्नित्यमाहारवृत्तिः

कैः पुण्यैः प्राप्यते तत् सकलमपि सखे चित्रवृत्तं मयूर ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(१०७)

मयूराणां केकारवकारणमाह :—

निर्घोषन्नवनीलनीरदचरैश्छन्ने नभोमण्डले

के गच्छन्ति जना विदेशमधुना का काऽवला मानिनी ।

एतत् केकिकुलं ब्रवीति परितः संचिप्य संसम्भ्रमात्

कृत्वा वर्धविकाशमुन्नतशिरः केकेति वाणीं रूपा ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

शङ्खः ।

(१०८)

पिता रत्नाकरो यस्य कमला यस्य सोदरा ।

शङ्खो रोदिति मित्रार्थी फलं भाग्यानुसारतः ॥

(भट्टगोविन्दराजस्य)

शशकः ।

(१०८)

न कोऽपि दैवमतिवर्त्तते :—

सिंहिकासुतसन्धस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रास साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

शृगालः ।

(११०)

प्रत्याशं प्रतिपद्यति प्रतिपलं चञ्चूर्यमाणो मुदा

त्वं शार्दूलरवानुकारिनिनदं कृत्वाऽध्वगांस्त्रासय ।

यस्तत्त्वं तव वेत्ति फेरव महान् यत्नोऽपि तस्मिन् मुधा

तस्मात् संवृत एव तिष्ठ न यथा पान्यैः स्फुटं ज्ञायसे ॥

सर्पः ।

(१११)

वासः सार्धं मलयजगणैः कोमलस्पर्शमङ्गं

क्षुन्निर्वाहः प्रयतपवनैः मस्तकं रत्नयुक्तम् ।

तत्राप्याशीविष इति जनैस्त्यज्यते नाममात्राद्

निन्द्यः सर्वो भवति नितरांमास्यदोषेण दुष्टः ॥

सिंहः ।

(११२)

एषः क्रोडति शूकरश्च खनति ह्यीपी च गर्वायते
 क्रोष्टा क्रन्दति वलातीह शशको वेगाद् रुध्नावति ।
 निःशङ्कैः करिपोतकैर्गिरितटस्योत्पाद्यते लीलया
 हंहो सिंह विना त्वयाऽद्य विपिने कीदृग् दशा वर्त्तते ॥

हंसः ।

(११३)

“तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जन” इति वाक्यं दृष्टान्तेन द्रष्टव्यम् :—

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नौरं नौरजराजितम् ।
 रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

(११४)

पुरा सरसि मानसे विकचपङ्कजालिखलत्-
 परागधवल्लोक्तैः पयसि येन नीतं वयः ।
 स पल्लवजलेऽधुना मिलदनेकमेकाकुले
 मरालकुलनायको विवदने विधौ वर्त्तते ॥

हरिणः ।

(११५)

सुगन्धोक्तिरियम् :—

त्यक्तं जन्मवनं तृणाङ्कुरवती मातेव सुक्ता स्थली

विश्रामस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपत्नाः पादपाः ।

बलिापत्यवियोगकातरमुखी त्यक्ताऽर्द्धमार्गे मृगौ

पश्यन्तः पदवीं तथाप्यकरणव्याधा न मुञ्चन्ति माम् ॥

हस्ती ।

(११६)

कश्चिदर्थो कस्यचित् धनिनो गृहात् हृताशः प्रतिनिवर्त्तमानस्तस्मिन्माह :—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णघातै-

दूरीकृताः करिवरेण मदाम्बुधरा ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(११७)

नूतनैर्दलसन्दोहैस्तत्पर्यैरेव शोभते ।

जहाति जीर्णांस्तानेव किं वा चित्रं कुजन्मनः ॥

(उपाध्यायोदयस्य)

आम्रः ।

(११८)

येऽभिज्ञा सुकुलोद्गमादनुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-
स्ते आश्रयन्ति फलाद् बहिर्बहिरहो दृष्ट्या न संभाषये-
ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
धिक् त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥

इक्षुः ।

(११९)

परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो
यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
न संग्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
किमिच्छोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणायाम् मरुभुवः ॥
(इन्द्रराजस्य)

कदली ।

(१२०)

धरिन्नि पुष्याञ्जलिर्ष तुभ्यं
सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।
इतीव रम्भा नमिताग्रमौलिना
रोरुद्यमाना मकरन्दविन्दुना ॥

(१२१)

तालौतरोरनुपकारि फलं फलित्वा

लज्जावशादुचित एव विनाशयोगः ।

एतत्तु चित्रमुपकृत्य फलैः परेभ्यः

प्राणान् निजान् भटिति यत् कदली जहाति ॥

कल्पवृक्षः ।

(१२२)

कश्चित् धनिनमुद्दिश्य उक्तिरियम् :—

सुरतरुमूलनिवासी

यद्युपवासी भवेदर्थी ।

कमपरभूरुहमवनौ

खोदरभरणाय याचतामिषः ॥

केतकी ।

(१२३)

व्यालाश्रितापि विफलापि सकण्टकापि

वक्रापि पङ्क्तिभवापि दुरासदापि ।

गन्धेन बन्धुरसि केतकि सर्वजन्तो-

रेको गुणः खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥

चन्दनः ।

(१२४)

सारवान् चन्द्रोऽपि असारमुन्नतं पराभवतीत्याह :—

सन्त्येव गलिताकाशा महीयांसो महीरुहाः ।

तथापि जनताचेतो नन्दनश्चन्दनद्रुमः ॥

(हरिगणस्य)

(१२५)

विविधगुणसम्पन्नोऽपि धनशून्यश्चेत् स दरिद्राय न रोचते इत्याह :—

छायया कति न तर्पिता जनाः,

सौरभैः कति न वासिता दिशः ।

को भवन्तमपहातुमीहते

क्षुन्न चेन्न गति चन्दनद्रुम ॥

तित्तिङी ।

(१२६)

जगत्प्राणो हरिः प्राणान् जीवनं जीवनं हरेत् ।

यशोहरे किमाश्चर्यं प्राणदा यमदूतिका ॥

(कविचन्द्रस्य)

धुस्तूरम् ।

(१२७)

माधुर्यसाराधरितामृतस्य

तत् कण्टकित्वं पनसस्य सद्यम् ।

उन्मादिनो मातुलपुत्रकस्य

सहामहे किं तव कण्टकित्वम् ॥

पद्मम् ।

(१२८)

सन्माता विष्णुनाभिः समजनि तनयो यस्य देवः स्वयम्भू-

लक्ष्मीर्यत्संश्रयाभूद् यदपि क्लरतले भारती संबभार ।

भानुर्यस्यास्ति मित्रं तदपि सरसिजं क्षीणमिन्दोर्मयूखे-

स्त्रातुं नैवोत्सहन्ते गतसुकृतफलं प्राप्तकालं सहायाः ॥

(१२९)

खण्ड्योतास्तरलीभवन्ति भगवानस्तं गतो भानुमान्

कोकः शोकमुपैति मरुत्प्रनसः क्रैकुर्वते कौशिकाः ।

इत्थं चेत् सदसद्विवेकविधुरो धाता तदेतादृशं

न द्रष्टव्यमितीव मुद्रितवती पद्मेक्षणं पद्मिनी ॥

पलाशः ।

(१३०)

किंशुकं शुक मा तिष्ठ चिरं भाविफलाशया ।

वाह्यरङ्गप्रपञ्चेन के के ज्ञानेन वञ्चिताः ॥

शालिः ।

(१३१)

शाखासन्ततिसन्निवृद्धनभसो भूयांस एवावनी

विद्यन्ते तरवः फलैरविकलैरार्त्तिच्छिदः प्राणिनाम् ।

किन्तु द्वित्रदलैरलङ्घ्यततनोः शालेः सुमसुङ्गतां

दत्त्वा येन निजं शिरः सुकृतिना के नाम न प्रीणिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

तडागः ।

(१३२)

नव्यकारविहीन आश्रितो जन आश्रयभूतं दातारं दानविमुखं विदित्वा इदमाहः—

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।

सङ्कोचमञ्चति सरस्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैति ॥

नदी ।

(१३३)

धनं पदगौरवं वा न चिरं तिष्ठति तस्मात् तन्मदमत्ततया किमपि दुष्कृतं न
करन्वीयमित्युपदिशति :—

कतिपयदिवसस्थायी

पूरो दूरोन्नतोऽपि भविता ते ।

तटिनि तटदुमपातन-

पातकमेकं चिरस्थायि ॥

मलयः ।

(१३४)

विद्योतन्ते कति न गिरयस्तेषु किं नोदयन्ते

शाखावन्तः खदिरवदरीशालशाखोटकाद्याः ।

धन्यस्तावन्मलयशिखरी यत्र जातास्त एव

स्वैरामोदैस्त्रितयभुवनं प्रीणयन्तेः स्फुरन्ति ॥

मेघः ।

(१३५)

भावज्ञां भूमिसम्पत्तिरूपां जीविकामुन्मोहयितुकामः कोऽपि कस्यचिद् भूखानिगः
शरणापन्नस्तेन प्रीतिवचसा प्रीणितोऽपि स्वार्थसिद्धिमलभमानस्तमिदमाह :—

तवैव शरणागतं भवदधीनवृत्तिं प्रभो

दृष्टार्त्तमपि चातकं जलद वञ्चितं मा कुरु ।

इदं यदि निश्चितं सलिलमेव देयं न मे
कथं मधुरलिखनैर्विधुरमाश्रयिष्यादरात् ॥

(१३६)

कश्चिदर्थो कस्यचिद्विनिनो गृहं तत्वा तन्मुखदत्तेक्षणः सुचिरमवतिष्ठमान-
सस्यालापमावमपि नोपलभ्य तन्निदमाह :—

नभसि निरवलम्बे सौदता दीर्घकालं
त्वदभिमुखनिविष्टोत्तानधञ्चू पुटेन ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्तां
ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥

वायुः ।

(१३७)

प्राणास्त्वमेव जगतः पवनस्त्वमेव
विश्वं पुनसि परितः परितो, विहृत्य ।
एकं पुनः संकलभूषण दूषणं ते
वक्त्रेः सखा भवसि यद् भवनं दिधक्षोः ॥

सरोवरः ।

(१३८)

मैत्रे प्रति सरोवरस्योक्तिरियम् :—

निष्पद्य' शिशिरेण धीवरगणेर्निर्भीर्निनिष्कूर्मीकं
व्याधैर्निर्विहगं निरम्बु रविणां निर्नालकं दन्तिभिः ।

निःशालूकमकारि शूकरगणैर्नामावशेषं सरो

हे पाथोद परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ॥

(१३८)

प्रागतिवदान्यं पथात् क्षीणसम्पदमपि याचकीभ्यः यथाशक्ति ददतं कश्चिद् दाता-
रमभिप्रय कस्यचित् कवेरुक्तिरियम् :—

वारैः शीकरवर्षिभिः श्रुतिसुखैर्हं सावलीनिस्वनै-

रुन्निद्रैः कमलैः पयोभिरमलैर्नीत्वा जनान् निर्वृतिम् ।

पश्चात् क्षीणधनां वहन्निजतनुं धन्यो मृणालीच्छला-

दर्थिभ्यः प्रददन्नवेन्दुविशदान्यस्थौनि पद्माकरः ॥

सागरः ।

(१४०)

कृपापूकारमपि दुर्जनं प्राप्तकालाः सुजना उपकुर्वन्त्येवेत्याह :—

यद्यपि बद्धः शैले-

यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।

तदपि परभीतभूधर-

रक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥

(१४१)

सत्सपि बहुषु धनेषु यदि तैः परोपकारो न स्यात् तदा तानि विफलान्येवेत्याह :—

मा कुरु गुरुतागर्धं

लघुरन्यो नास्ति सागर त्वत्तः ।

जलसंग्रहमन्यस्मात्

त्वयि सति कुर्वन्ति पीतस्थाः ॥

(१४२)

हतोपकारं जनं कथञ्चिन्नावमनेत्येवम् :—

कल्लोलवेक्षितदृष्टत्परूपप्रहारै

रत्नान्यमूनि मृक्तराकर मावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विदितं तव नाम नासीत्

प्राप्तुं प्रसारितकरः पुरुषोत्तमो यम् ॥

(१४३)

धनलिप्सया राजान्तिकमुपागतस्य सपदि तं राजानं विषमविपदव्याकुलं
बिलोक्तवती याचकस्योक्तिरियम् :—

अयं वारां पूर्णो निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाविचलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यन्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥

(मालवकद्रस्य)

(१४४)

कस्मिंश्चिद्विहत्तमे कस्यचित् राज्ञः सकाशात् राजान्तरसन्निधिं गन्तुमुद्यते प्रथमं
राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् :—

निष्पीतपीनतिमिराणि मनोहराणि

रत्नानि सन्ति न कियन्ति त्ववान्तिकेषु ।

एतस्य कौस्तुभमणैर्व्रजतः परन्तु

पाथोनिधे स्मरणमान्तरमावहेथाः ॥

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(१४५)

दिशि दिशि विलसन्तः सन्ति खद्योतपोताः

प्रतिगृहमपि दीपा दर्शयन्ति प्रतिष्ठाम् ।

अधिगगनसनन्तास्तारका राजमानाः

सवितरि परिभूते किं न लोकेरलोकि ॥

(कृष्णकान्त विद्यावागीशस्य)

(१४६)

ध्वान्तोषः कवलीकरोति जगतीं निर्व्वान्ति सूर्योपलाः

खद्योताश्च परिस्फुरन्ति सततं सौदन्ति पद्मान्यपि ।

ये तु ध्वाङ्गभिया खकोटरबहिर्निर्व्वान्ति नो कर्हिचित्

तेऽप्युच्चैर्विहरन्ति हा दिनमणे कुत्र त्वया प्रस्थितम् ॥

निन्दा-प्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(१४७)

विषयवर्णनाः शक्तिं दर्शयति :—

दृष्ट्वा कृष्णेऽपि ते शक्तिर्दृष्टा मर्त्तेषु का कथा ।

त्रैलोक्यव्यापि यद् रूपं तत् त्वया वामनीकृतम् ॥

(१४८)

दृष्टया बद्धमुक्तयोर्जगद्विलक्षणं मेदवैचित्र्यं दर्शयति :—

दृष्टौवास्ति मनुष्याणां काचिदाश्चर्यमृहला ।

प्रधावति यया बद्धो मुक्तस्तिष्ठति पङ्गवत् ॥

उदर-निन्दा ।

(१४९)

राहोः शिरोव्यतिरिक्तं शुरीरं नास्तीत्यभेसम्भाय आह :—

एकः स एव जीवति

हृदयविहीनोऽपि स हृदयो राहुः ॥

यः सकललघिमकारण-

मुदरं न क्षिभर्त्ति दुष्पूरम् ॥

ऋण-निन्दा ।

(१५०)

नहि उत्तमर्णः कालं प्रतीचते इत्युहः—

अन्तकोऽपि हि जन्तूनामन्तकालमपेक्षते ॥

न कालनियमः कश्चिदुत्तमर्णस्य विद्यते ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(१५१)

कलिकालेऽत्र स्वामिभक्तिविहीनानां नारीणां दोषान् दर्शयति :—

भाषन्ते वृनिताः कलौ प्रतिवचोऽप्रोतिप्रदं स्वामिन-

स्तासां यत्पतिदेवतेति वचनं षष्ठोऽसमासाश्रितम् ।

लज्जाधर्मभयं न तासु कतिचित् कार्यं यथेच्छं रता

नासाबद्धगवोपमान् निजपतीन् कुर्वन्ति धन्यः कलिः ॥

कापुरुष-निन्दा ।

(१५२)

तेजस्विसकाशान् खल्वतेजसो जनस्य तेजः सोढुं न शक्यते इत्याह :—

सह्यं तेजीयसां तेजस्तेन तेजीयसां न तु ।

मूर्ध्नि सह्यं रवेस्तेजः सिक्ता न पदे पुनः ॥

कुक्कवि-निन्दा ।

(१५३)

कुक्कविः सुकवेर्दीपं धत्ते यत्तैर्जहद् गुणम् ।

यत्नतः शर्करां हित्वा पुरीषमज्नि शूकरः ॥

(१५४)

अवयः केवलकवयः

कीराः स्युः केवलं धीराः ।

वीराः पण्डितकवय-

स्ताजवमन्ता तु केवलं गवयः ॥

कुपुत्त-निन्दा ।

(१५५)

शनैः शनैर्विनोयन्ते रोषणैस्तोषणैरपि ।

नवाश्वा इव कुशलैर्बालाश्चपलचेतसः ॥

(हरिहरस्य)

कुवैद्य-निन्दा ।

(१५६)

कुवैद्यो वदन् रोगिणो नाशयतीत्याह :—

वैद्यनाथ नमस्तुभ्यं नाशिताशेषमानवे ।

त्वयि विन्यस्तभारोऽयं सुषुप्तः स्वयमन्तकः ॥

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(११५७)

अणुरप्यसतां सङ्गो नितरां हन्ति सङ्गुणम् ।

गुणरूपान्तरं याति दुग्धं तक्रस्य बिन्दुना ॥

कृतघ्न-निन्दा ।

(१५८)

विपत्काले न कोऽपि बन्धुरस्तीति सोदाहरणमाह :—

ब्रह्मा च विष्णुश्च दिवाकरश्च
 लक्ष्मीश्च वाणी कमलस्य बन्धुः ।
 तथापि तस्यास्ति हिमाद् विपत्तिः
 को बन्धुरस्तीह विपत्तिकाले ॥

कृपण-निन्दा ।

(१५९)

बोधयन्ति न याचन्ते भिक्षुकाः पात्रपाणयः ।
 दर्शयन्त्येव लोकानामदातुर्गतिरीदृशी ॥

(१६०)

सति द्राक्षाफले क्षीरे मृदामाखादनं मुदे ।
 अहो मातुरियं रीतिः कृपणे गर्भवर्त्तिनि ॥

जामातृ-निन्दा ।

(१६१)

अश्वरेण जामातुस्तृप्तिसाधनं कदाचिदपि न सद्यवेदिष्याह :—

सूर्यादयो ग्रहाः सर्वे तुष्यन्त्युचितदानतः ।
 सर्वस्वेनापि नो तुष्येज्जामाता दशमो ग्रहः ॥

(१६२)

जामातरि क्षणसर्पे पावके दुर्जने तथा ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः पञ्चमे भगिनीसुते ॥

दारिद्र्य-निन्दा ।

(१६३)

न कोऽपि दरिद्रवचसि कथं ददातीति सिद्धपुरुषसादृश्येन दर्शयति :—

हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

(१६४)

कथित् कविः कस्यचिद् राज्ञः समोपे षट्समासात्मिकया कवितयाऽनया
निजदारिद्र्यं निवेदयति :—

द्विगुरपि सहन्धीऽहं
गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्मधारय
येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

(भट्टमुक्तिकलसस्य)

(१६५)

विकटदारिद्र्यं वर्णयति :—

मद्देहे सुषलीव मूषिकवधूमूषीव मार्जारिका
मार्जारीव शुनी शुनौव गृहिणी वाच्यः किमन्यो जनः ।

मूर्च्छोपमशिशुनसून् विजहतो दृष्ट्वा च भिक्षोरवै-
 लूतातन्तुवितानसंहतमुखी चुल्ली चिरं रोदिति ॥
 (विक्रमादित्यस्य, केषाञ्चिन्मते दुर्गतस्य)

(१६६)

काचिद् विदुषी रमणी धनोपाज्जनाय प्रेषितं स्वामिसुदृश्य आह :—

विक्रमामि रवावुदिते
 सङ्कोचमुपैमि चास्तमुपयाते ।
 दारिद्र्यसरसि मग्ना
 पङ्कजलीलामनुभवामि ॥
 (जयन्तीदेव्याः)

(१६७)

दूये कान्ताकरं वीक्ष्य मणिकङ्कणवर्जितम् ।
 अतःपरं परं दूये मणिकङ्कणवर्जितम् ॥
 (जयन्तीदेव्याः)

(१६८)

दग्धं खाण्डवमर्जुनेन बलिना दिव्यैर्द्रुमैः सेतितं
 दग्धा वायुसुतेन रावणपुरी लङ्का पुनः स्वर्णभूः ।
 दग्धः पञ्चशरः पिनाकपतिना तेनाप्ययुक्तं कृतं
 दारिद्र्यं जनतापकारकमिदं केनापि दग्धं नहि ॥
 (निशानारायणस्य)

निन्दा-तरङ्गः (दुर्जन-निन्दा)

६७

दुर्जन-निन्दा ।

(१६८)

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य

दोषेषु यत्नः सुमहान् खलस्य ।

अवेक्षते केलिवनं प्रविश्य

क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥

(विद्वङ्गस्य)

(१७०)

यस्य यः स्वभावः स कथमपि नापेतीत्याह :—

सुनिष्णातोऽपि वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलुनिधौ मग्नो मैनाकः इव मार्दवम् ॥

(१७१)

शेषमाश्रित्य खलानलयोः सान्यं दर्शयति :—

मित्रोदये स्नानिमुपैति सम्यग्

द्वोषागमे द्योतत एव नित्यम् ।

सम्बन्धमात्रेण दहत्यवश्यं

खलेऽनले वा कतरो विशेषः ॥

(१७२)

खलानां परगुणासहिष्णुतामाह :—

आविष्कृतान् परगुणान् कलयन्ति तूष्णीं

दुश्चेतसो ननु विदूषयितुं न रागात् ।

आकर्णयन्ति किल कोकिलकूजितानि

सन्धातुमेव निजसप्तनलीं किराताः ॥

(१७३)

याचकान् प्रति धनिनामाचरणमाह :—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
 एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

नारी-निन्दा ।

(१७४)

परं प्रचण्डा कटुवाक्यवादिनी
 विवादशीला परगेहगामिनी ।
 मौख्ययुक्ता च पतीष्टनाशिनी
 त्यज्येत भार्या दशपुत्रपुत्त्रिणी ॥

निर्गुण-निन्दा ।

(१७५)

पूर्णाऽपि कुम्भो न करोति शब्दं
 रिक्तो घटो घोरमुपैति घोरम् ।
 विद्वान् विनीतो न करोति गर्वं
 बह्वनि जल्पन्ति गुणैर्विहीनाः ॥

भिक्षा-निन्दा ।

(१७६)

कदाचिदेको धनवान् कविः दैववशाद् दारिद्र्योपहतोऽपि मानमिया कस्या-
प्यन्तिकं गन्तुं नोत्सेहं । एवमेव यदा प्रार्थनाप्रयोजनं नितरामिव जातं तदासौ
कस्यचित् धनवतः समीपमुपगत्य वक्ष्यमाणपदेन स्वामवस्थां विज्ञापितवान् :—

(क)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणी रणः ॥

माम्प्रतं होनावस्थोऽसौ धनाढ्यः कविः श्लोकमाकर्ण्य श्लोकस्यैषत्परिवर्तन-
माकथ्य शौशलीनोक्तवान्, महात्मन् भवतः श्लोको नितरामिव चारुतरः किन्तु प्रसि-
तावदथ दोषलेशः ; मन्वे याचमानस्यैष्यथ य-कारः पतितः, एतद्व्योगेनैव च मम
अभिप्रायो भवता ज्ञातव्यो भवेत्, एवमभिधाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पठितवान् :—

(ख)

नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।

वचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणी रणः ॥

(१७७)

मक्षिकासादृश्येन भिक्षुकान् निन्दति :—

अनाङ्गताः स्वयं यान्ति रसास्वादबिलोलुपाः ।

निवारिता न गच्छन्ति मक्षिका इव भिक्षुकाः ॥

(१७८)

याचकमशकयोः सादृश्यं दर्शयति :—

याचके मशके तुल्या वृत्तिः सृष्टिकृता कृता ।

प्रायः प्रहारभागित्वं क्वचिदाहारभागिता ॥

भृत्य-निन्दा ।

(१७८)

यतिभृत्ययोः सात्यं वैषम्यञ्च दर्शयति :—

भूशय्या ब्रह्मचर्यञ्च क्लेशत्वं लघुभोजनम् ।

सेवकस्य यतिः साम्यं पार्थक्यं पापधर्मजम् ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(१८०)

मद्यपस्य कुतः सत्यं दया मांसाशिनः कुतः ।

कामिनश्च कुतो विद्या निर्धनस्य कुतः सुखम् ॥

मूर्ख-निन्दा ।

(१८१)

हरेः पादावृत्तिः स्नाय्या न स्नाय्यं खररोहणम् ।

सर्षपीपि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ॥

पुत्र-निन्दा ।

(१८२)

जायमानो हरेद् दारान् वर्द्धमानो हरेद् धनम् ।

म्रियमाणो हरेत् प्राणान् कथं पुत्रः सुखावहः ॥

प्रेम-निन्दा ।

(१८३)

अत्यन्ते प्रेमसम्बन्धो न सुखाय कदाचन ।
अर्द्धनारीश्वरः शम्भुः प्रियावक्तुं न वीक्षते ॥

लोकवाद-निन्दा ।

(१८४)

निरङ्कुशं जनाननमिति कथयति :—

अर्थिनं याचकं रक्षाकर्तारं च जनार्दनम् ।
संहारकं शिवं वक्ति भुवि लोको निरङ्कुशः ॥

लोभ-निन्दा ।

(१८५)

किं दातुरखिलैर्दोषैः किं लुब्धस्याखिलैर्गुणैः ।
न लोभादधिको दोषो न दानादधिको गुणः ॥
(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

स्थानच्युति-निन्दा ।

(१८६)

सिंहक्षुसकरीन्द्रकुम्भपतितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीभ्रमाद् द्रुतमगाद् भिक्षस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यां परिगृह्य शुभ्रकठिनं तद् वीक्ष्य दूरे जहा-
 वस्थाने पततामतीवमहतामेतादृशी दुर्गतिः ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भट-कविता-प्रशंसा ।

(१८७)

उद्भटकवितोत्कर्षं कथयति :—

उद्भटश्लोकसङ्ख्यसंग्रहं न करोति यः ।
 प्रस्तावयन्नसंप्राप्तौ कां स दास्यति दक्षिणाम् ॥

(१८८)

उद्भटश्लोकसङ्गीतबाललीलाप्रकाशनैः ।
 मनो न भिद्यते यस्य स योगी ह्यर्थवा पशुः ॥

(१८९)

उद्भटाः कविताः प्राचां रसभावोद्भटाः पराः ।
 सर्वदैव नवायन्ते न वा सन्ति पुरातनाः ॥

प्रशंसा-तरङ्गः (गृहविशेष-प्रशंसा)

७३

(१८०)

यशो धर्मो नथो दाक्षमुद्गतश्लोकवाग्मिता ।
एतेषां गुणरत्नानां संग्रहो नावसीदति ॥

उद्यम-प्रशंसा ।

(१८१)

लभन्ते न विनोद्योगं प्राणिनः सम्पदां पदम् ।
अभिमन्यनजं दुःखं लब्ध्वा देवाः सुधां पयुः ॥

गुण-प्रशंसा ।

(१८२)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमाघ्रातुं स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः ॥

गृहविशेष-प्रशंसा ।

(१८३)

यदि रामा यदि ह्य रमा

यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।

तनयात् तनयोत्पत्तिः

सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥

(१८४)

ज्ञात्वा गृहस्थाश्रमं वर्णयति :—

सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी
 सन्निवृत्तं सुधनं स्वयोषिति मतिः सेवारताः सेवकाः ।
 आतिथ्यं सुरपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे
 साधोः सङ्ग उपासना च सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

दान-प्रशंसा ।

(१८५)

वित्तत्यागयोर्बोधं लौति :—

गुणो वित्तवतां त्यागो वित्तं त्यागवतां गुणः ।
 परस्परविरुद्धौ तु वित्तत्यागौ विदुम्बना ॥
 (भट्टप्रद्युम्नस्य)

(१८६)

तुरगशतसहस्रं गोगणानाञ्च लक्षं
 कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरसन्ताम् ।
 विमलकुलवधूनां कोटिकन्याश्च दद्याद्
 नहि नहि सममेतद् भक्तदानैः प्रधानैः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(१८७)

आहृत्य चिनुमः स्वर्गमपवर्गमपि क्रमात् ।

अनुकूले हि दाम्पत्ये प्रतिकूलं न किञ्चन ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धन-प्रशंसा ।

(१८८)

दुन्दुभिश्च सुतरामचेतनं

स्तन्मुखादपि धनं धनं धनम् ।

इत्यमेव निनदः प्रवर्त्तते

चेतनो यदि जनः किमभूतम् ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(१८९)

दुःखेनोपार्ज्यते धर्मः सुखेन तु विनाश्यते ।

कष्टलब्धमिमं त्रातुं नेच्छन्ति मुनयः सुखम् ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धीर-प्रशंसा ।

(२००)

आफलोदयवर्माणी हि धीरा इत्याह :—

रत्नैरमूल्यैस्तुतुषुर्न देवा

न भेजिरे भीमविषाद् विभीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं

न निश्चितार्थाद् विरमन्ति धीराः ॥

परिण्डत-प्रशंसा ।

(२०१)

शून्यमापूर्णतामेति मृतञ्चाप्यमृतायते ।

विपत् सम्पदिवाभाति विद्वज्जनसमागमात् ॥

(भट्टेन्दुराजस्य)

परिच्छद-प्रशंसा ।

(२०२)

वासः प्रसूतिः खलु योग्यताया

वासोविहीनं विजहाति लक्ष्मीः ।

पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ तनूजां

दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(२०३)

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्नः

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

नादन्ति शस्यं खलु वारिवाहाः

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

पौरुष-प्रशंसा ।

(२०४)

किं जन्मना च सहता पितृपौरुषेण

शक्तैव याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।

कुम्भोऽपि कूपमपि शोषयितुं न शक्तः

कुम्भोद्भवेन मुनिनाऽम्बुधिरेव पीतः ॥

प्रार्थनाकौशल-प्रशंसा ।

(२०५)

शब्दशास्त्रविदां चित्रमर्थाहरणकौशलम् ।

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थान् निष्कर्षन्ति सहस्रशः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(२०६)

न खलु स्वकीयान् जनान् प्रति वैमुख्यमुचितं कदापि स्वामिन इत्यार्हः—

अन्तरायपरिग्रस्ता स्त्रीयमित्यनुकम्पया ।

दुर्दिनेऽपि दिनेशोऽयं प्रफुल्लयति पद्मिनीम् ॥

(२०७)

आधारभेदादिकस्यापि आधेयस्य भिन्नतां दर्शयति :—

योऽन्यमुखे दुर्वादः

प्रियतमंवदने स एव परिहासः ।

इतरेन्धनजो धूमः

स एव चागुरुभवो धूपः ॥

(गोवर्द्धनाचार्यस्य)

ब्राह्मण-प्रशंसा ।

(२०८)

इयं ब्राह्मणनौ राजन्नपूर्वैव भवार्णवे ।

तरन्त्यधःस्थिता लोका मज्जन्युपरिवर्त्तिनः ॥

प्रशंसा-तरङ्गः (मानि-प्रशंसा)

७८

मधुरभाषित्व-प्रशंसा ।

(२०८)

वाङ्माधुर्यात् सर्वलोकप्रियत्वं
वाक्पारुष्यात् सर्वलोकाप्रियत्वम् ।
किं वा लोके कोकिलेनोपनीतं
किं वा लोके गर्दमेनापनीतम् ॥

मनस्वि-प्रशंसा ।

(२१०)

अनामा भूषणं धत्ते न कनिष्ठो न मध्यमा ।
निजनामप्रसिद्धानां भूषणैः किं प्रयोजनम् ।

मानि-प्रशंसा ।

(२११)

रिपव एव मानिनामभ्युदयनिदानमित्याह :—

श्रीरामस्य दशाननो न कृतवान् दारापहारं यदि
काम्बोधिः क्व च सेतुबन्धघटना क्लृप्तीर्य लङ्काजयः ।
पार्थस्यापि पराजयं यदि रिपुर्नाधात् क्व तादृक् तपो
नीयन्ते रिपुभिः समुन्नतिपदं प्रायः परं मानिनः ॥

यज्ञोपवीत-प्रशंसा ।

(२१२)

परशुरामं प्रति रामचन्द्रस्योक्तिरियम् :—

भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते संग्रामवार्त्ताऽपि नः

सर्वे हीनबला वयं बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं राजन्यकानां बलं

युष्माकं द्विजजन्मनां नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(२१३)

न चौरहार्यं न च राजहार्यं

न भ्रातृभाज्यं न च भारभूतम् ।

व्ययेऽपि यद् वृद्धिमुपैति नित्यं

विद्याधनं तत् परमं धनेषु ॥

विनय-प्रशंसा ।

(२१४)

आदाविव दिनीतः सद्गुपायं चिन्तयेत् सुधीः ।

पूर्वमेव चितौ नत्वा द्रन्तिनं हन्ति केशरी ॥

(कुसुमदेवस्य)

प्रशंसा-तरङ्गः (सुकवि-प्रशंसा)

८१

श्यालकः-प्रशंसा ।

(२१५)

भगिनीपतेरन्तिके श्यालकस्य आदरातिशय एव इत्याह :—

गृहिणीसोदरस्येह गृहिण्या आदरः परः ।

कौस्तुभो हृदये नित्यं लक्ष्मीः पादतले हरेः ॥

सन्तोष-प्रशंसा ।

(२१६)

सन्तोषाद्यतदतिर्हि गरीयसीत्याह :—

अकृत्वा परसन्तापमप्राप्य नीचनम्रताम् ।

अनुत्सृज्य सत्सं मार्गं यत् स्वल्पमपि तद् बहु ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(२१७)

करीन्द्रश्च कवीन्द्रश्च भूभृत्पुष्टिकारावुभौ ।

उभावप्येकधर्माणी भेदसु रवंयोस्तयोः ॥

(२१८)

मुकयेरपि विपदं दर्शयति :—

अग्रे तार्किककेशरी प्रचलति क्रोधेन रक्तेक्षणः

पश्चाद् याति च शब्दचारुचतुरः कालापशार्दूलकाः ।

तन्मध्ये कविते कुरङ्गदयिते शक्रोषि चेज्जीवितुं

हारं रत्नमयं गले तव तदा दास्याम्यहं सादरम् ॥

मुकाव्य-प्रशंसा ।

(२१९)

श्लोको हि भवति श्लोको यत्र तिष्ठन्ति साधवः ।

लकारो लुप्यते यत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधवः ॥

(२२०)

मुधाकाव्यरसयोः पार्थक्यं न ज्ञातुं शक्यते इत्याह :—

कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी मुधा ॥

मुजन-प्रशंसा ।

(२२१)

भङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुर्हरत् ।

पापं तापञ्च दैन्यञ्च हरत् साधुसमागमः ॥

(२२२)

नवनीतविलक्षणं सज्जनहृदयमिति दर्शयति :—

सज्जनस्य हृदयं नवनीतं

यद् वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।

अन्यदेयविलसत्परितापात्

सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥

सुपुच्छ-प्रशंसा ।

(२२३)

सत्कलं भूषणं पुंसः सद्भार्या कुलभूषणम् ।

सत्पुच्छभूषणा भार्या पुत्राः सच्चतिभूषणाः ॥

(हरिहरस्य)

सुवैद्य-प्रशंसा ।

(२२४)

मस्ते दुःसहवेदनाकवलिते भग्ने स्वरऽन्तर्गलं

तमायां ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते हृषीकव्रजे ।

दूने बन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः

कः शक्तः कलितामयप्रशमनाद् वैद्यात् परो विद्यते ॥

(वेङ्कटाध्वरिणः)

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(२२५)

ज्ञानं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमासुञ्चति ।

श्रेयः पल्लवयत्यघानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् ।

बुद्धिं संपरिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं

किं किं नारभते हरेरिव कथास्वर्या सतां सङ्गतिः ॥

रस-तरङ्गः ।

अद्भुत-रसः ।

(२२६)

कस्मै किं कथनीयं

कस्य मनःप्रत्ययो भवति ।

रमयति गोपेधधूटी

कुञ्जकुटीरे परं ब्रह्म ॥

करुण-रसः ।

(२२७)

अये व्याधः करधृतशरः पार्श्वतो जालमाला

पृष्ठे वज्रिर्दहति नितरां सन्निधौ सारमेयाः ।

रस-तरङ्गः (उपदेशः)

८५

एषी गर्भादलसगमना श्रावकै रूपादा

चिन्ताविष्टा ददति हरिणं किं करोमि क्व यामि ॥

(सातलस्य)

शान्तरसः ।

अनित्यता ।

(२२८)

संसारिणामविद्याजनितं भ्रमं दर्शयति :—

जातोऽहं जनको ममैष जननी क्षेत्रं कलत्रं कुलं

पुत्रा मित्रमरातयो वसु गृहं भ्राता स्वसा बान्धवाः ।

संसारे शयने निमज्ज्य सुचिरं निद्रामविद्यामयीं

लब्ध्वा चित्तं विघूर्णितं बहुविधान् स्वप्नानिमान् पश्यसि ॥

(कृष्णमित्रस्य)

उपदेशः ।

(२२९)

संसारं तव निःसंस्पृहं न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्याद् यदि रे मदिरक्षणा ॥

(भर्तृहरिः)

कर्मफलम् ।

(२३०)

महतामाश्रयः कार्यः फलं भाग्यानुसारतः ।

शिवस्य कण्ठलग्नोऽपि भुजगो वायुभक्षकः ॥

(भर्तृसारस्वतस्य)

कालचरित्रम् ।

(२३१)

अशनं मे वसनं मे

जाया मे बन्धुवर्गी मे ।

इति मे मे कुर्व्याणं

कालवृको हन्ति पुरुषाजम् ॥

दैव-बलम् ।

(२३२)

रामेण सीता कथिता त्वरस्व

भूर्येण तापैः परितापिताऽभूत् ।

पृथ्वापि विद्धा निजकण्ठकैश्च

विधौ विरुद्धे स्वजनोऽपि शत्रुः ॥

प्रार्थना ।

(२३३)

शान्तिकन्यालसत्कण्ठो मनःस्थालीमिलेत्करः ।
त्रिपुरारिपुरद्वारि कदाहं मोक्षभिच्छुकः ॥

विवेकः ।

(१३४)

पुनःपुनर्भुवि क्षिप्तः पुनरेति स्वसन्निधिम् ।
मन्दकन्दुकवज्जारो मृत्योः क्रोडनकं नरः ॥

(लक्षणम्)

(२३५)

तन्मायां परमां मन्ये यत् सुखं स्वजनादपि ।
निदाघवारणायाऽलं निजच्छाया न कस्यचित् ॥

विषय-निन्दा ।

(२३६)

न्यस्तं यथा मूर्ध्नि सुदाऽस्ति मेघो
द्वैर्वाक्षतायं बलिकल्पितः सन् ।
मृत्युं समीपस्थितमप्यजानन्
भुङ्क्ते मनुष्यो विषयास्तैव ॥

हास्य-रसः ।

(२३७)

निन्दाच्छलीन रामं कीर्ति :—

साधु साधु रघुनाथ यत् त्वया

पर्य्यायि जनकस्य कान्यका ।

कार्यमेतदपरेण दुष्करं

युक्तमेतदजवंशजन्मनः ॥

विविध-तरङ्गः ।

आयव्ययौ ।

(२३८)

इदमेव सुपाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव च ।

इदमेव सुबुद्धित्वमायादल्पतरो व्ययः ॥

उपनेत्रम् ।

(२३९)

यो हि परमुखेन कस्यचिद् वृत्तान्तमवगम्य प्रशस्यं तं निन्दति निन्दं वा
 कीर्ति तं प्रत्युक्तिरियम् :—

दृश्यतेऽणुर्महत्त्वेन महान्णतया त्वया ।

दिश्यतेऽष्टेर्न दोषोऽयं दोषोऽयमुपचक्षुषः ॥

कण्टकः ।

(२४०)

सुखोऽपि सुवृत्तोऽपि सन्मार्गपतितोऽपि सन् ।
साधूनां पादलग्नोऽपि व्यथयत्येव कण्टकः ॥

कस्तूरी ।

(२४१)

अयि वत् गुरुगर्वं मा स्म कस्तूरि कार्षी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरमेण ।
गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव प्राणह्नीनं करोषि ॥
(पण्डितराजजगन्नाथस्य)

कुम्भः ।

(२४२)

दृढतरंगलविनिबन्धः

कूपनिपत्तोऽपि कलसते धन्यः ।
यज्जीवनदानैस्त्वं
तर्षामर्षं नृणां हरसि ॥

गोपी-यन्त्रम् ।

(२४३)

अलार्तुतन्तुकाष्ठानां संयोगे मधुरध्वनिः ।

भिच्चापात्रं कटीसूत्रमिन्धनञ्च पृथग् यदि ॥

घटिका-यन्त्रम् ।

(२४४)

कदाचित् महाराजकण्ठचन्द्रेण कवे कथय तावत् घटिकायन्त्रं रात्रिर्दिष्टं कथं
ध्वनतीति पृष्टो बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्तमुवाच :—

अलभ्यं यदायुःपलः स्वर्णभारै-

रहो तस्य दण्डो वृथा याति यामः ।

दिनञ्च त्रियामा प्रमादान्नराणा-

मितीवानिशं घोषयन्ती घटीयम् ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

जिह्वा ।

(२४५)

अनुत्तमैतद् यद् दन्तैर्भ जिह्वा दृश्यते इत्याह :—

द्वात्रिंशद्दशनदेषिमध्ये भ्रमसि नित्यशः ।

तदिदं शिञ्चितं केन जिह्वे सञ्चारकौशलम् ॥

तमाखुः ।

(२४६)

उक्तिप्रत्युक्ती :—

भ्रातः कर्त्तुं तमाखुर्गमनमिह कुतो वारिधेः पूर्वपारात्
कस्य त्वं दण्डधारी नहि तव विदितं श्रीकलेरेव रात्रः ।
चातुर्वर्ण्यं विधात्रा विविधविरचितं धर्मैकधर्मप्रभेद-
मेकीकर्त्तुं बलात् तन्निखिलजगति तच्छासनादागतोऽस्मि ॥

तुलादण्डः ।

(२४७)

गुरुषु मिलितेषु शिरसा
प्रणमसि लघुषूत्रता समेषु समा ।
उचितज्ञासि तुले किं
तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥

दुग्धम् ।

(२४८)

सहजमाधुर्यं न कथमपि विचलतीत्याह :—

को हि तुलामधिरोहति
शुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण ।
तप्तं विष्कतं मथितं
तथापि यत् स्नेहमुत्तिरति ॥

धनुर्बाणौ ।

(२४८)

कोटिद्वयस्य लाभेऽपि नतं सहंशजं धनुः ।

असहंशः शरः स्तब्धो लक्षलाभाभिकाङ्क्षया ॥

धूमः ।

(२५०)

धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य

वर्षाब्जुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः ।

दैवादवाप्य ननु नीचजनः प्रतिष्ठां

प्रायः स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥

नखरञ्जनी ।

(२५१)

शब्दशेषलीलुपः कविरुत्तमाधमयोरमेदं दर्शयति :—

अनन्तचरणोपान्तचारिणीं मल्लहारिणी ।

गुणर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरञ्जनी ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

नस्यम् ।

(२५२)

नस्यं भूसुरसुरिसेवितमलं नस्यं सुसेवे स्वयं

नस्येनैव विकाशते कविकुलं नस्याय तस्मै नमः ।

नस्यात् शस्यतरं न चास्ति भुवने नस्यस्य वश्योऽस्माहं

नस्ये मे नियतं विराजतु मनो हे नस्य मामुषर ॥

(उद्घटसागरस्य)

नौका ।

(२५३)

नौका च खलजिह्वा च प्रतिकूलप्रवर्तिनी ।

प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥

प्रदीपः ।

(२५४)

(क)

प्रदीपं लक्ष्मीकृत्य उपदिशति :—

रक्ष पात्रगतं स्नेहं दीप स्वय्यीर्विवर्धनम् ।

प्रयास्यन्ति विना तेन भस्मत्वं भवतो गुणाः ॥

(महादेवस्य)

(ख)

आश्रितवात्सल्यं शत्रोरपि हृदयमधिकरोतीत्याह :—

हन्याद् द्विषमविनीतं

किन्तु न शरणागतं द्विषं हन्यात् ।

दीपस्तिमिरविनाशी

दलयति नाधोगतं तिमिरम् ॥

बडिशदण्डः ।

(२५५)

यत् सद्गुणोऽपि सरलोऽपि तटस्थितोऽपि

वंशोज्ज्वीऽपि विदधासि नृशंसकर्म्म ।

वक्त्रात्मनो बडिशदण्ड तदेव तस्य

जानामि सङ्गतिफलं तव कण्टकस्य ॥

मध्यस्थः ।

(२५६)

जलस्य वङ्किना वैरं विधात्रापरिकल्पितम् ।

रुप्रात्रं यदि मध्यस्थं नृणां भोगाय कल्पते ॥

विधि-विडम्बनम् ।

(२५७)

पृष्ठेन कुक्ष्यशरणेन खञ्जो

नेत्रेण काणो रसनेन मूकः ।

कायेन खर्व्वः श्रवणेन चैडो

नसाऽवनाटो विधिवच्चितो यः ॥

(उद्भटसागरम्)

विवाह-पणाः ।

(२५८)

कन्यायै रोचते रूपं मात्रे च मोदते धनम् ।

ताताय खदते शास्त्रं वरस्योपयमोत्सवे ॥

(उद्भटसागरम्)

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(२५९)

(क)

आकोपितोऽपि सुजनो मधुरं हि रीति

निष्पीडितो मधुरमुद्गिरति यथेच्छः ।

नीचो जनो गुणशतैरपि पूज्यमानो

हास्येन यद् वदति तत् कलहोऽप्यवाच्यम् ॥

(ख)

सरल्योः खलु सख्यमनारतं
 कुटिलयोर्घटनैव न जायते ।
 यदि भवेत् सरले कुटिले तदा
 न चिरमस्ति धनुःशरयोरिव ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(२६०)

साधुरेव न जहाति साधुतां
 दुर्जनेन सह सम्मिलन्नपि ।
 जन्मतः प्रभृति काकसङ्गतः
 पश्य रौति मधुरं हि कोकिलः ॥

इति द्वितीय-प्रवाहः समाप्तः ।

परिशिष्टम् ।

द्वितीय-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(१) ब्रह्माभिधेयं—परब्रह्मसंज्ञकम् । महः—व्योतिः । एते व्याप्तिरूपेण यथा दुःखनिवृत्तये वैद्यादीन् आरन्ति तथाऽहमपि आत्यन्तिकदुःखात्मकारदूरीकरणाय एकं शरण्यं तत्तेजः आरामीत्यर्थः ।

(२) कुलशैलदलं—कुलशैलाः अष्टकुलपर्वता एव दलानि पञ्चाणि यस्य तत् । पूर्णम्—अखण्डम् । सुवर्णगिरिकर्णिकं—सुवर्णगिरिः सुमेरुरेव कर्णिका बीजकोषो यस्य तत् । अनन्तनालं—अनन्तः विष्णुः एव नीलं यस्य तत् । कमलविष्टरम्—पद्मासनम् ।

(३) स्फाटिकीं—स्फटिकमयीम् । अचमालां—जपमालाम् । तुलकिरण-विमिश्राम्—करतलरश्मिमिश्राम् । प्रतिपलं—प्रतिक्षणम् । कीरः—शुकपक्षी । मूलै—मङ्गलाय ।

(४) वृत्तिः—वर्त्तनं व्यवहारादिकमित्यर्थः । श्वेता—स्वाधीना । सुवाणाम्—पुत्रवधूनाम् । सरस्वतो ब्रह्मणः पत्नी ; विष्णोर्नाभिकमलात् जातः इति विष्णुब्रह्मणः पिता लक्ष्मीय माता । अतएव लक्ष्मीः सरस्वत्याः त्रैश्वर्येति सङ्गच्छते । पण्डितोऽपि निर्धनो नाद्रियते इति श्लोकार्थः ।

(५) अलक्ष्मीश्च पलायते अपगता भवति । लक्ष्मीश्चापि न चपलायते चञ्चला न भवति ।

(६) खरतरशरज्जतसुरपरभेद्यः—सुशान्तिशरैः कृतं सुरपराणां सुरवैरिणाम् असुराणां मथनं येन तत्सम्बोधने । “अतिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपथिनः”—इत्यमरः । खगधर—गङ्गाधर । नगधर—गोवर्धनगिरिधारिन् । फणधरश्चर्य—शेषश्च । परपदलयकर—मोक्षपददायक । भवदरशन—भवभयनाशक । जगद्धम् अपहर—जगतः समस्तं पापं दूरीकुरु त्वमिति शेषः । सरसिजनयन—पद्मनेत्र ।

(८) नाथे—संमिनि नारायणे इत्यर्थः । कृतपदघातः शृगुमुनिरित्यर्थः ।
चुलुकिततातः—चुलुकितः गण्डूषेण पीतः तातः पिता समुद्रः येन सः अगस्त्य इत्यर्थः ।
सपत्रिकासेवी—सरस्वतीसेवकः पण्डित इत्यर्थः ।

(१०) विष्णोरसि—नारायणस्य वचःस्थली । कुक्ष्यसम्भवमुनिः—अगस्त्यः ।
तातः पितरं समुद्रमित्यर्थः ।

(११) लक्ष्मीर्यावत् सदया तावत् भवनं, वधूः, सुखं, पौरुषान्विततनुः, जनादपि,
एतानि सुलभानि भवन्ति । चेत् सा न तथा कृपावती, तदा एतेषां पदानां प्रथमवर्ण-
परित्यागे यत् भवति तदेव स्यात् । वनम् अरण्यं, धूः भारः सकलमेव कष्टकरम्,
स्वम् आकाशं सर्व्वं गूढम्, रूपांश्चिततनुः क्रोधपूर्णदेहः, नादरः सर्व्वत्र सम्मानाभावः ।

(१२) द्रविणं—धनम् । मत्सरः—विद्वेषः । मत्सरिणी—विद्वेषकारिणी ।

(१३) कन्धरां—यीवाम् । शेष—हे अनन्त ।

(१४) राजमणिः—राजश्रेष्ठः । रमेशं—रमायाः ईशं पतिं नारायणमित्यर्थः ।
निशाचरचमूः—राक्षससैन्यानि । शुभायनं शुभं भिक्षुलदायकं चयनं आश्रयः ।

(१६) दारुदण्डदस्य—“जातिप्रप्राणिनाम्” इति हन्तृकवद्भावः, “हन्ताचुदण्डहानानां
समाहारे” इति समासान्तश्च ।

(१८) खरोचिषा—निजकिरणेन । अलङ्करोति—प्रकाशयति । तदन्वये—
तद्वशे सूर्यकुले इत्यर्थः । विश्वरश्मताङ्गः—विश्वरः दशपूर्वः शताङ्गः रथः दशरथ
इत्यर्थः । एकराट्—एकाधिपतिः । स्वरविगते—स्वरयोर्वपरीत्येन गृह्ये ।

(२०) ताताज्ञया—पितृज्ञेन । तात—वत्स । व्याजिन—कृत्स्न । पुर-
सरन्तुः—पुरःसराः अग्रगामिनः अनुचरा इति आचरन्तु, क्लिबन्तनामघातो रूपम् ।

(२३) सिता—शर्करा । अपविद्या—अविद्या, अज्ञानता इत्यर्थः । “देहीउ-
मिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्त्तिता” । रोचिका—रुचिकरी ।

(२४) अरुणः—सूर्यः, तत्समानवर्णत्वादेव कृष्णपदतलमित्यर्थः । विधुपाली—
चन्द्रश्रेणी, तदाकारत्वादेव कृष्णपदनखपङ्क्तिरित्यर्थः । तमःसोमः—अन्धकारराशिः,
अत्र कृष्णस्य चरणोपरिभागः । एते परस्परं शत्रुभावापन्ना अपि कृष्णचरणमाश्रित्य
सहवसन्ति । शत्रवम्—शत्रुता ।

(२६) श्रुमिकाः—कृमिकीटपतङ्गादिरूपान्तरपरिग्रहरूपाः । व्योमाकाशखला-
म्बराभिवसवः—अण्डेभ्यः वामगत्या चतुरशीतिलक्षसंख्यका (८४०००००) श्रुमिका
इत्यर्थः । मानय—मा आनय ।

(२८) सेवति—वोपदेवमते सेवधातुरुभयपदी ।

(३३) हरि हरौति—खेदसूचकमव्ययम् ।

(३५) तनूरुहकुहरे—लोमकूपे । नटनं—नर्तनम् । तमिभं—श्रीकृष्णमिति शेषः ।

(३६) गुणवत् गुणविशिष्टं चेतः । अगुणं—सौन्दर्यादिगुणरहितम् अङ्गम् ।

(३७) औत्पातिकम्—अमङ्गलम् । कादम्बरी—मद्यविशेषः । लाङ्गलधतः—हलिनः वलरामस्य इत्यर्थः ।

(४०) कौ प्रथिव्यां कोऽपि अपूर्वः कापालिकः कपालपाणिः कथितं देवः शिव इत्यर्थः कुशलं कलयतु । कल्पान्ते प्रलये क्रूरः संहारकारकः केलिः क्रीडा यस्य क्रतुकदनकरः—यज्ञविनाशकः । कलितः स्त्रीकृतः कुमुदिनीकामुकः चन्द्रः येन सः । कङ्कालक्रीडनोत्कः—कङ्कालैः अस्थिभिः क्रीडने खेलायां उत्कः उत्सुकः । कलित-कलकलः—कलिता अवलम्बिताः कलेन मधुरास्फुटध्वनिना कलाः नृत्यगीतवाद्यादिरूपाः येन सः, अथवा कलितः गृहीतः कलकलः कोलाहलो येन । कालौ कृष्णवर्णा कालौ कलवं यस्य तादृशः । कालिन्दीव कालः कृष्णः कण्ठो यस्य सः ।

(४१) दोषाकरः—चन्द्रः ; पक्षे दोषाणामाकरः । विजिह्वः—सर्पः ; पक्षे विभाषो । पाषाणजा—पार्वती ; पक्षे कठिनहृदया । पशुः—वृषः । अन्तरङ्गः—आत्मीयः प्रिय इत्यर्थः ।

(४५) धूर्जटिमूर्धनि—शिवमस्तके । मध्यस्था—मध्यदेशवर्तिनी, पक्षे विवाद-नाशिनी । वैधवी—विधुसम्बन्धिनी । मिलनात्—सम्बन्धमते मिलधातोः पाचिक-कुटादित्वात् मिलनं मेलनमिति रूपद्वयसिद्धिः । तथाच—“महापातकिनः पक्ष मिलितव्यं न तैः सह”—इति शिष्टप्रयोगः ।

(४६) सङ्गम्—महादेवम् । उडूपरिहृदचूडम्—उडूनां नक्षत्राणां परिहृदः षषिपतिः चन्द्र इत्यर्थः, स एव चूडायां यस्य तम् ।

(४७) विषमनयना—विनेत्रा वक्रदृष्टिः । कपिवरमुखः—नन्दी ; तस्य वानरवन्मुखमिति प्रसिद्धिः ।

(४८) उज्ज्वला—त्यक्ता । वासः—वस्त्रम् । पितवने—अश्वशाने । वास-रसं—वसतिसुखम् । श्रीखण्डसारद्रवैः—चन्दनरसैः ।

(५०) सीमन्तिनी—सीमन्तः के गविन्यासः, सोऽस्या असौति सीमन्तिनी रमणी । विष्णोकरचा—वायव्यो लोकास्त्रिलोक इति शाकपार्थिवादित्वात् संभासः, तस्य रचा

ताम् ; अथवा त्रयाणां लोकानां रक्षा तामिति उत्तरपदे परे द्विगुः । कपालपाणिः—कपालः भिन्नाभाजनं पाणौ यस्य तादृशः सन् । ललाटलेखः—विचित्रता ललाटलिपिः । न पुनः प्रयाति—अन्यथा सन् न याति, अन्यथा न भवतीत्यर्थः ।

(५३) दण्डी—कालः । एते सदैव तं रचन्ति ।

(५४) क्रीरूपा—लज्जारूपा । दिगम्बरा—नद्या । क्रमते—पादेनाक्रामति । “अनुपसर्गादा,” इति पाक्षिकनात्मनेपदम् ।

(५५) अखिलेषु गलेषु—पञ्चवक्त्रत्वात् पञ्चषु कण्ठेषु । हिमशैलजा—हिमालयजाता दुर्गा । लीलया—विलासेन ।

(५६) कालकूटकवलज्वालानां अपनुत्तौ अपनोदनाय । तत्—अङ्गि, पुनः कमलम् ।

(५७) स्वर्गौकसां—देवानाम् । स्तुतिगिरा—स्तोत्रवाक्येन । संयाममुक्तवसन—संयामे मुक्तं वसनं यथा तादृशी ।

(५८) विधेः कुण्ड्यां—ब्रह्मणः कमण्डलुमध्ये । गर्जामिविध्वंसिनी—मुक्तिदायिनी ।

(६२) गन्धः—लिङ्गः । एषा व्याघ्री यं यस्मिन् तस्य जन्मान्तरपरित्यगेण देहसम्बन्धो न भवति, तदस्यायिदमरूपलमिति ।

(६३) जीवनं—जलम् ; पक्षे प्राणान् ।

(६६) विहगपुङ्गवपुङ्गववाहनं—विहगः पुङ्गव इव विहगपुङ्गवः खगमेष्टी गरुडः, पुमान् गौः पुङ्गवो प्रपुङ्गवौ तौ वाहने यस्य तत् । मकारकुण्डलि—मकाराक्षति कुण्डलधारि । कुण्डलिकुण्डलि—कुण्डली सर्पः स एव कुण्डलं, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकिचन्द्रकि—चन्द्रकिनः मयूरस्य चन्द्रकः पुच्छमिति यावत्, तद्विशिष्टम् । चन्द्रकि—चन्द्रकचन्द्रः सोऽस्यास्तीति, चन्द्रशोभितमित्यर्थः ।

(६७) अम्ब—मातः । रत्नं—क्रीडितम् । सुपली—वलरामः । व्यादेहि—विक्षतं कुरु आननमिति शेषः ।

(६८) विधुरा—कातरा । जनयित्री—जननी । निरीशः—हिमालयः शिवः । ग्रीष्मीलीत्यादि—प्रकर्षेण उन्मीलत् यत् स्थितं तेन मुग्धं मनोहरं (लज्जया) नयनं यस्याः सा तथोक्ता ।

(६९) त्रिपाटैः—विसंख्यकाः पादाः तैः ।

(७०) किं तथासौ वभाषे—असौ तातः किं कथं तथा वभाषे उक्तवान् ।

(७१) वारिदसन्मनात्—मेघधान्या । शि.कां. शुकमिल्यादि विधि उक्तिः । तत्रैः

—तत्रां 'घोल' इति भाषा ।

(७२) कुम्भीशः—करीन्द्रः । हरिमध्यकम्—सिंहकटिदेशः । विधिकृतम्—मम एतत् सर्वं विधात्रा निर्मितं तत्र मे को दोष इति भावः ।

(७३) पण्यवीथिकां—विपणिम् । नन्दगोपगृहस्थितां पण्यवीथिकाम्, पचे नन्दगोपगृहमेव पण्यवीथिकाम् । आलि—सखि । उज्ज्वलगुणं—गुणः सूतम् ; पचे दयादाक्षिण्यादिगुणः । केशवन्धनं—केशवन्धनसाधनं केशनिर्मितं डोरकम् पचे केशवं कण्ठरूपं धनम् ।

(७४) लक्ष्मीरुवाच—कल्पम् । नारायणः प्रत्युवाच—चक्रो सुदर्शनचक्रधारी अहम् । कुम्भकारोऽपि चक्रौल्युच्यते, तथाच मेदिनी "चक्रौ तैलिकमित्कोक-कुलालाजाहिसूचके" इति ; इत्येतमर्थं घटयित्वा लक्ष्मीरुवाच—मम घटाद्यर्थिता घटादिभिः प्रयोजनमित्यर्थः नहि न विद्यते । एवमर्थान्तरं शङ्खादिपदेऽपि ज्ञेयम् । तत्तत् अर्थान्तरमाकलय्यैव लक्ष्म्या उक्तिपरम्परा । शङ्खौ—पाञ्चजन्यनामकशङ्खधारी ; पचे नरशिरोऽस्थिधारी । अशिवम्—अमङ्गलम्, शत्रुस्थिधारी अशुचिरमङ्गल इति भावः ; पचे शिवादन्धम्, नरकपालधारी सन्नपि शिव एव परमं शुचिः, तदन्यः सर्वः अशुचिरिति भावः । गदौ—कौमोदकीनामकगदाधारी ; पचे गदौ रोगोऽस्यस्तौलि गदौ । खड्गौ—नन्दकनामकखड्गधारी ; पचे गण्डकः 'गण्डार' इति भाषा (गण्डका हि प्रायः पुष्करिण्यादौ मग्रास्तिष्ठन्ति) । पद्मौ—पद्मधारी ; पचे हस्तौ । तदेहि—तदा इहि गच्छ ; पचे तत् तदा वा एहि भोगच्छ । पद्माकरम्—तडागम् (इस्तिनो हि प्रायः तडागादौ जलक्रीडां कुर्वन्ति मृणालादिकं मूचयन्ति च) ; पचे पद्माया लक्ष्म्याः करं पाणिम् । प्रापत्—धृतवानित्यर्थः ।

(७५) मित्रः—शिवः, विषादपरिमितभूमिप्रार्थी वामनश्च । मखे—बलेयंत्रे । पशुपतिः—शिवः ; गोपालकः कृष्णश्च । पद्मगभूषणः—सर्पवेष्टितः शिवः ; पचे सर्पोपरि शयानः विष्णुः । श्रुते स श्रेयोपरि—विष्णोरनन्तशय्या प्रसिद्धैव । विषाद—विषमभक्तं शिवम्, दुःखञ्च ।

(७६) गङ्गाधरपवि—सपत्नीविशिष्टे । सापि स्वामिनस्तव शिरसि वसन्ते इति अभिप्रायः । चक्रिवधु—चक्रिणः विष्णोः कृत्तनाप्रियसेति अभिर्भवानम् । नर्चकः—शिवस्य ताण्डवं प्रसिद्धम् । सर्पकुतुको शिवस्य सर्पभूषणत्वात्, विष्णोश्च कालिय-

निराहकत्वात् । विषादो—विषं गरलम् अचीति गरलपाथी । वकी—पूतना,
तस्या विषलिप्तं स्तनं कृष्णः पपी ।

(८०) मौली—मल्लिके । नीलेत्यादि—अलकायूष्मन्तलाः, वेणिका—विण्ण-
केशपाशः ; अलकसहिता वेणिका, पद्माग्रीला अलकवेणिका नीलालकवेणिका ।
वीचिदा—तरङ्गः । शफरौ—मत्स्यविशेषौ । रथाङ्गद्वयं—चक्रवाकयुगलम् ।

(८१) पार्वती प्राह हे अन्धकारि अन्धकस्य तन्नामकासुरस्य अरिः शिवः तत्-
सम्बुद्धिः मूर्ध्नि इयं का । मूर्ध्नि अन्धकारि तमसि इयं का इत्येवं पार्वतीप्रश्नादं
घटयित्वा शिवेनोक्तं हे सुभ्रू कान्तः सुन्दरः इन्दुः तेन युक्ते इह मूर्ध्नि तिमिरं कुतः
नाल्यैव विमिरमित्यर्थः । पार्वती तु कान्तेन्दुयुक्ते इत्यस्य कान्ता च इन्दुश्च ताभ्यां
युक्तं तस्मिन् मूर्ध्नि इत्यर्थमाकलय्याह कान्तेत्यादि ; अपि प्रश्ने अत्र शिरसि काचित्
कान्ताऽस्ति । ननु भवतु—एवमिति शेषः, ननुशब्दोऽत्र आचरेपि । एतावदेव—केयं
कान्ता इत्येव । इह—‘कान्तेन्दुयुक्ते’ इति पदे इहमस्मासम्, पचे त्वया सह कलहम् ।
अपनय—हरीकुम्भ । प्रतिवचनजितः—प्रत्युत्तरदाने पराभूतः ।

(८२) पशुपतिः—शिवः, पचे पशूनां राजा । हरिः—सिंहः । देवीमापतिः—
देवः उमापतिः शिवः, अहमिति शेषः, एष परतः ; पचे देवः मापतिः मा लक्ष्मीकस्याः
पतिः शिवः । शूलौ—शिवः, पचे शूलरोगाक्रान्तस्य । भीमः—संहारकर्त्ता शिवः,
पचे द्वितीयपाण्डवस्य । तत्परिहासित्यादि—तस्याः पार्वत्याः परिहासक्रीडाच्छलेन ।
सुग्धः इतबुद्धिः प्रतिबन्तमचम इत्यर्थः ।

(८३) इदं—निष्ठुरत्वम् । निःसेहा—प्रेमशून्या । भक्ष्यपक्षः—करीषकर्कशः ।
सेहं—तैलादिद्रववस्तु । विन्दति—लभते । निष्फलः—अकारणः । स्थाणोः—
शिवस्य ; पचे शाखादिरहितद्रुमस्य ।

(८४) शूलौ—शिवः शूलरोगी च । मृगयेति अदन्तचुरादिमृगधातोः परस्मै-
पदित्वाभावात् अन्वेषणार्थमृगशब्दात् करोत्यर्थे णिचि मृगैति नामधातोर्लोपि रूपम् ।
नीलकण्ठः—शिवः मयूरस्य । पशुपतिः—शिवः सिंहस्य । स्थाणुः—शिवः निःशाख-
द्रुमस्य । शिवायाः—पार्वत्याः श्रगाल्याय । जीवितेशः—पतिः । इतवचाः—
निर्द्रुक् ।

(८५) ज्वलनात्—अग्नेः । वैश्रवणात्—कुबेरात् । रामजनार्दननाभ्यां—
परमुरामनारायणाभ्याम् ।

(१०) खड्गिभिः—खड्गधारिभिः रचकैः ; पचे गच्छकैः । गलैः—हस्तिभिः ; पचे वानरविशेषैः । कञ्चुकिभिः—अन्तःपुरचारिभिः कार्यकुशलवृद्धविप्रैः द्वारपालैर्वा ; पचे सर्पैः । मद्भिषौभिः—कृताभिषेकाभिः रमणीभिः ; पचे मद्भिषज्जीभिः । लद्धिद्विषां मन्दिरे गृह्येऽपि सतीत्यन्वयः ।

(११) तिमिरारिः—सूर्यः । शक्तिमानसाः—अध्याकश्च तिमिरवर्णतया यद्यस्मानपि हन्यादिति भीतचित्ताः । रटन्ति—शब्दायन्ते । प्रणे (अव्ययम्)—प्रत्युषे । द्विकाः—काकाः ।

(१२) पक्षग्रहः—उड्डयनपक्षावलम्बनम् । गिरं—वाचं । ध्वाङ्—काक । उन्नाटयन्—अभिनयन् अनुकुर्वन्मित्यर्थः ।

(१४) कुङ्कुम्—नष्टेन्दुकलाम् अभावस्थाम् । “सा इष्टेन्दुः सिनोवाली सा नष्टेन्दुकला कुङ्कुः” इत्यमरः (सा अभावस्था) । भाम्यति—अमणं कुर्वति सति । गूढपुरुषाः—चराः । सम्भ्रमात्—त्वरया । त्वरावशतः ‘अथ अथ इतः इतः’ इत्येतानि पदानि अनुच्चार्य केवलं कुङ्कुः कुङ्कुरिति भावः ।

(१५) चक्रवाकमिथुनं रात्रौ एकव न वसतीति प्रसिद्धिः ।

(१६) कवलितं—भुक्तम् । कन्दलं—नवोद्भूतः । कुसुदकोषे—कुसुदकुसु-
माभ्यन्तरे । सहचरपरिमुक्ता—चक्रवाकविरहिता ।

(१७) जीवनेन—जीविकाया जलेन च । कौलव्रतोच्छेदप्रसङ्गः—वृंशपरम्परा-
गतनियमभङ्गप्रसङ्गः । परदुःसहः—अतिक्लेशकरः । अतएव चातकः प्राधान्येऽपि
इष्टिजलं विना नान्यज्जलं पिबतीति भावः ।

(१००) जानीति—अश्वोनिघेर्गाश्वीर्यमिति शेषः । कोलावतारः—वराहावतारः ।

(१०१) कर्दमपानीयं—कर्दममिश्रं पानीयमिति मध्यप्रदलोपी कर्षधारय-
समासः । मकमकायते—मकमकैति शब्दं करोति सगर्वमिति शेषः । “अन्यत्कालु-
करणाद्” इत्यादिना मकशब्दात् डाच् द्वित्वञ्च, ततो “लोहितादिडाज्भ्यः कषप्”
इति कषप् ।

(१०२) महावः—ममावासस्थानात् । वादं—स्त्रीकारे । दर्दुरः—भेकः ।

(१०५) केकिवर—मयूरराजं । गोपालमौलिमुकुटे—श्रीकण्ठस्य मत्तकस्थे मुकुटे ।

(१०६) कैका—मयूरस्य कण्ठरवः । कवरी—रमणीनां केशविन्यासः ।
कलापाः—मयूरपुच्छानि । द्विजिह्वः—सर्पः । पिशितैः—मांसैः । चित्तवृत्तम्—
मनसि स्थितम्, अभिलषितमिति यावत् ।

(१०७) एतत्—पूर्वोक्तं वचनम् । संचिप्य संसम्भूमात्—अतित्वरया सखी-
कृत्य । लोकेन भूयसोऽभिधानं संचेपः । के-का इति वचनेनैव निर्घोषदित्यादि-
वचनानामपि अभिधानं भवतीत्यर्थः । उन्नतशिरः—ऊर्ध्वोक्तमस्तकं सत् । केका—
“केका वाणी मयूरयो”त्यमरः । रुधा—क्रोधेन । वर्षासु पतिपद्मिनां विरहः
अनुजित इति भावः ।

(१०८) सिंहिका—सिंहि ; पचे राहुमाता । साययं—आश्वयथन्द्रक्षेन संहितम् ।

(११०) प्रत्याशम्—प्रतिदिशम् । प्रतिपद्धति—प्रतिपथम् । चक्षुर्ध्यायः—
गर्हितं चरन् । अभ्यगान्—पान्यान् । फेरव—हे शृगाल ।

(१११) मलयजगणैः—चन्दनवृक्षसमूहैः । क्षुन्निर्वाहः—क्षुधाशान्तिः । प्रयत-
पवनैः—विशुद्धवायुभिः । आशीविषः—सर्पः । आशिषि आश्यां वा दंष्ट्रायां विषं
यस्येति व्युत्पत्तिः ।

(११२) एषः—हरिणः । ह्रीपौ—व्याघ्रः । क्रोष्टा—शृगालः । वल्गाति—
प्रवेन गच्छति । रुहः—सृगविशेषः । करिपोतकैः—हस्तिशावकैः ।

(११३) गौरजराजितं—पद्मसुशोभितम् । मानसं—चित्तं ; पचे मानस-
नामकः सरोवरः ।

(११४) विकचपङ्कजालिखलत्परांगधवलीकृते—विकसितपद्मसमूहेभ्यः पतत्-
पुष्पपरामैः शुश्रीकृते । विवदने—विमुखे । विधौ—विधातरि ।

(११६) दानार्थिनः—मत्तहस्तिनो गच्छन्ति स्तृतं मदजलं पिपासवः । मदान्-
बुद्ध्या—मदेन अन्वा सदसद्विवेकहीना या बुद्धिस्तथा । अनेन मृङ्गदूरीकरणेन
करिवरस्यैव चर्तनं पुनर्मङ्गलां, यतस्ते हस्तिमदवत् कमलमकरन्दमपि पिबन्ति ।
एकस्मिन् द्वारे रुहे शतं द्वाराण्युद्घाटितानि सन्ति याचकानामिति भावः ।

(११७) दलसन्दोहैः—पत्रसमूहैः । कुजन्मनः—कुत्सितं जन्म यस्य स तस्य ;
पचे कौ प्रथिव्यां जन्म यस्य तस्य । कुपुरुषस्य यथा कुजन्मतस्तन्नोरपीति शेषः ।

(११८) अचेवपतितः—अस्थानपतितः । मरुभुवः—मरुप्रान्तरस्य ।

(१२४) गलिताकाशाः—गलितः स्पृष्ट इत्यर्थः । आकाशो यैस्ते, भगनस्पर्शिनः ।
जनताचेतो नन्दनः—जनसमूहस्य चित्तानन्ददायकः ।

(१२५) तर्पिताः—प्रीणिताः । वासिताः—सुरभीकृताः । अपहृतुः—परि-
हृतुम् । ईहते—चेष्टते । क्षुत्—क्षुधा । न लगति—न प्राप्नोति । फलाभावात्
क्षुधां निवारयितुमक्षमत्वं क्षुधात्तैरगत्या परित्यज्यसे न तु स्वेच्छयेति भावः ।

(१२६) जगत्प्राणः—वायुः । जीवनं—जलं ; पचे , यमदूतिका—यमालय-
प्रापिका ; पचे तित्तिङ्गी ।

(१२७) अतिसाधुष्येण शितपीयूषस्य पनसस्य कण्टकिफलस्य । मातुलपुत्रकस्य
—धुसूरपुष्पस्य ।

(१२८) तरलीभवन्ति—आलोकदानाय समन्तात् सञ्चरन्ति । कोकः—
चक्रवाकः । शोकं—चक्रवाकौविच्छेददुःखम् । मत्तमनसः—दृष्टचिन्ताः । क्रो—
तदाकारमव्यक्तशब्दम् । कौशिकाः—पंचकाः । सदसद्विवेकविधुरः—भद्राभद्र-
विवेचनाधिरक्षितः । इतीव—इति नलेव । मुद्रितवती—निमीलितवती । पंशेचयं—
पशमेव ईक्षयं चक्षुः । दिनावसाने प्रकृत्या मुद्रितस्य पशस्य इत्थं भावान्तरं
कविरुपे चत ।

(१२९) किंशुकी—पलाशतरौ । वाह्यरङ्गप्रपञ्चेन—वह्निःप्रकाटितसुन्दरवर्ण-
विस्तारेण ।

(१३१) शाखित्यादि—शाखानां सन्तत्या विस्तारेण सन्निरुद्धं समाच्छादितं नभः
गगनं यैस्ते । अविकलैः—अविकलैः शोभनैरित्यर्थः । आर्तिच्छिदः—पीडापनोदकाः ।
द्विदलैः—द्वे वा द्वौषि वा द्विवाणि, तानि दक्षाणि तैः द्विदलैः । शालैः—हृमन्तिक-
धान्यस्य । स्तुमः—प्रशंसामः । तुङ्गतां—औन्नत्यम् । सुकतिना—पुण्यकर्षणा ।

(१३२) सङ्कोचं—क्षुद्रत्वम् । अच्यति—प्राप्नुवति । दीनदीनः—दीनेभ्योऽपि
दीनः ।

(१३३) पुरः—जलोच्छ्वासः । तटिनि—हे नदि । तटेत्यादि—तटद्वुभाणं
तीरस्थवृक्षाणां पातनेन यत् पातकं पापं तत् ।

(१३४) उदयने—उद्गच्छन्ति, उदयने इति यावत् ।

(१३५) मधुरनिखनैः—मधुरैः श्रोत्रमुखैः निखनैः शब्दैः । विधुरं—जलार्थं
कातरं मामिति शेषः । आश्वसिषि—आश्वस्तं करोषि । आदरात्—आदरं प्रदर्शयत्यर्थः ।

(१३६) नभसि—आकाशे । निरवलम्बे—निराधारे । सीदता—अवतिष्ठ-
मानेन । त्वदभिमुखेत्यादि—तव अभिमुखं त्वां लक्ष्योक्त्येत्यर्थः निर्विष्टं स्थापितं
उत्तानमुद्गतं चक्षुपुटं येन तथोक्तेन ।

(१३७) विद्वत्—विचरन् क्लृप्ता । दिवद्योः—दग्धुमिच्छोः ।

(१३८) शीकरवर्षिभिः—सजलकणैः । निखनैः—कण्ठभ्रमिभिः । उभिद्वैः—
विकसितैः । अमलैः—स्वच्छैः । नीत्वा—प्रापय । निर्वृतिं—सुखम् । शीघ्रघना—

श्रीकरवर्षिवातादिसम्पद्दिहीनां । वहन्—धारयन् । धन्यः—श्लाघ्यः । मृणाली-
च्छलात्—विसवितरणव्याजेन । नवेन्दुविशदानि—नवेन्दुर्द्वितीयाचन्द्रः तद्वत् विशदानि
शुभाणि नवेन्दोरुपमानत्वात् सूक्षाणीत्यपि प्रतीयते । अस्थीनि—मृणालरूप-
कीकसानि । पद्माकरः—पद्मोत्पादकः सरोवरः । यदा श्रीकरवर्षिवातादिसम्पदो न
सन्ति तदा पद्माकरः सरोवरः स्वस्य मृणालरूपाण्यस्थीन्यपि याचकेभ्यो ददातीति स
धन्य इति विशदार्थः ।

(१४०) वज्रः—सेतुवन्धनसमये वानरैरिति शेषः । गिरीत्यादि—गिरिषा
मन्दराख्येन यत् मंथनं विलोडनं तेन मुषितमपहृतं सर्वस्वं यस्य स देवामुरैरिति
शेषः । परभीतेत्यादि—परस्मात् शत्रोः पचच्छेतुरिन्द्रादित्यर्थः, भीतस्य भूधरस्य
मैनाकस्य रक्षायाम् । दीक्षितः—धृतप्रतः कृतनियय इत्यर्थः ।

(१४१) गुरुतागर्व्यं—अतिगभीरजलत्वेन यद् गुरुत्वं तस्य गर्व्यत्वं । अन्यथात्—
अपरजलाशयात् । पोतस्थाः—अर्णवधानारोहिणः ।

(१४२) कल्लोलेन—महातरङ्गेण वेज्जिताः चालिता ये द्वयदुः प्रस्तरखण्डाः तेषां
परुषाः कठोरा ये प्रहाराक्षैः । मकराकर—हे हिंस्रजलचरनिलय । प्रस्तराघातेन
रत्नान्यवमन्यमानस्य सागरस्य तदान्तो रत्नाकरेति विज्ञाय मकराकरशब्देन सम्बोधनं
समुचितमेव । मावर्मस्थाः—अवमानितानि मा कार्षीः । कौस्तुभेन—तन्नाद्या विष-
यचःस्थश्रेष्ठरत्नमणिविशेषेण । तव नाम—रत्नाकर इत्यर्थः ।

(१४३) वारां—जलानाम् । पूर्णो निलयः—अशून्य आधारः । तृणा—चत-
वर्गलिप्ता । ताम्बुलिमिमकरं—ताम्बुलः खिद्यमानाः तिमिमकरा यत्र तथामृतं
सन्तम् । मुनिः—अगस्त्यः ।

(१४४) व्रजतः—विष्णुसमीपं गच्छतः । पायोनिधे—हे समुद्र । आनारं—
अन्तर्गतं तवेति शेषः । आवहेथाः—कुप्याः । न कदाचिदेन विस्मरैरित्यर्थः ।

(१४५) ध्वान्तीधः—अन्धकारसमूहः । निर्व्यान्ति सूर्योपलाः—सूर्यकान्तादयो
मणयः निर्व्याणता लभन्ते । ये—पेचका इत्यर्थः । ध्वाङ्गभिर्या—काकभयात् ।

(१४८) इयं हि लौकिकी रीतिर्यद् वदसिष्ठति मुक्तस्य धावतीति । अत्र उ
तद्वैपरीत्यमिति ।

(१४९) यस्य हृदयं नास्ति स कथं स हृदयो भवतीति विरोधाभासः । तत्
परिहारस्तु उदरचिन्तापरासुखत्वादुन्नतमना इत्यर्थकारणात् ।

(१५०) अन्तकः—यमः । अन्तकालं—मृत्युसमयम् । उत्तमर्णस्य—कण्ठदाहः ।

(१५२) तेन—तेजीयसां तेजसा । तेजीयसां—तेज इति शेषः । न—सञ्ज-
मिति शेषः । सिकता—वालुका ; रवितेजसा तापिता इत्यर्थः ।

(१५३) जहत्—परित्यजन् ।

(१५४) अवयः—मेषाणां गला वा । केवलकवयः—विद्यारहिताः कविता-
लेखकाः । केवलं धीराः—विद्यासम्पन्नाः कवितारचनानभिज्ञाः । कौराः—भुक्-
पक्षिणः । वीराः पण्डितकवयः—ये जनाः पण्डिताः कवितारचनाशक्तिसम्पन्नाश्च त
एव वीराः सर्वेषां जितारः इत्यर्थः । अवमन्ता—अवमाननकारी । गवयः—गोवत्
पशुविशेषः वानरविशेषो वा ।

(१५५) कुशलैः—दक्षैः अश्वचालनानिपुणैरित्यर्थः ।

(१५७) अणुः—चुद्रः अल्प इति यावत् । नितरां—सम्यक् । तक्रस्य—‘बोल’
इति यस्य प्रसिद्धिः तस्य ।

(१५८) बोधयन्ति विज्ञापयन्ति । लोकानां—लोकानां मध्ये, निर्धारणे प्रठी ;
लोकानां दर्शयन्तीति वा अन्यः, तत्र कर्मणि सम्बन्धविवक्षायां प्रठी । अदातुः—
क्षपणस्य ।

(१६०) सदां—सत्तिकानाम्, कर्मणि प्रठी । मुदे—भानन्दाय ।

(१६१) दशमो यद्वः—नवभ्यो यद्वेभ्यो विलम्बण इत्यर्थः ।

(१६३) सिद्धपुरुषो हि स्वमहिम्ना सर्वे पश्यति, तन्नु न कोपि द्रष्टुं शक्नोतीति
साध्यम् ।

(१६४) विद्वन्मकवेः प्रपितामहो भट्टमुक्तिकलस इति विक्रमादुद्देवचरिते-
ऽष्टादशसर्गे निर्णीतम् । “इन्वो विगुरपि चोहं मदगेहे नित्यमव्ययीभाव” इति
वद्वदेश्यः पाठः ; तत्र इन्वं मिथुनमस्माकीति अश्वपादित्वान् अच् । विगुः—हौ
गावौ यस्य सः । सवन्तः—स्त्रीपुरुषरूपव्यक्तिद्वयात्मकः । अव्ययीभावः—व्ययीभाव-
सम्पन्नः । तत्पुरुषः..... बहुव्रीहिः—हे पुरुष तत् कर्म धारय कुरु येन अहं बहुव्रीहिः
बहुधास्यसम्पन्नः स्याम् ।

(१६५) सुषली—गृहगोचिका, ‘टिक्टिकी’ इति भाषा । अस्न्—प्राणान् ।
लूतातन्नुः—ऊर्ध्वनाभजालम् ।

(१६६) विक्रसामि—अथ त्वया धनमादाय आगतव्यमिति मत्वा हृष्यामि
इत्यर्थः । सङ्कोचम् उपैमि—अद्यापि नागतमिति दुःखमनुभवामीत्यर्थः ।

(१६७) दूये—क्षेदे प्राप्नोमि । मणिकण्डणवर्जितम्—मणियुक्तं यत् कण्डणं

तेन वर्जितम् । परम्—अत्यन्तम् । मणिकङ्कणवर्जितम्—नणिकं सन्मयपात्रं,
'माळा' इति भाषा ; कणवर्जितम् धान्यकणरहितम् ।

(१६६) कर्णासृतं—सुतिसुखदम् । सूक्तिरसं—कविवचनमाधुर्यम् । कैलि-
वनं—क्रीडाकाननम् । १ क्रमेलकः—उर्ध्वः ।

(१७०) सुनिष्ठातः—सुनिपुणः, दीदान्तशास्त्राणां निखिलनिगूढतत्त्वविदपि ।
सैनाकः—तदाख्यो गिरिः । स च पर्वतपञ्चच्छेदनप्रवृत्तपुरन्दरभयात् समुद्रे प्रवि-
वेशेति पौराणिकी वार्ता । मार्दवं—समुद्रे चिरमज्जनेनाप्यवयवशैथिल्यात् कोमलत्वम् ।

(१७१) मित्रोदये—मित्रस्य सुहृदः ; पक्षे सूर्यस्य । उदये—अभ्युन्नतो ; पक्षे
प्रकाशे । ग्लानिं—मालिन्यम् । दोषागमे—दोषस्य अनिष्टस्य आगमे उपस्थितौ ;
पक्षे दोषा राक्षिः तस्या आगमे । सम्बन्धमात्रेण—सम्पर्कमात्रेण । दहति—
अनिष्टमाचरति ; पक्षे भक्षीकरोति ।

(१७२) आविष्कृतान्—अभ्यैकतान् । कलयन्ति—सामिनिवेशं शृण्वन्ति ।
मूर्णान्—मौनमवलम्बेत्यर्थः । दुयेतसः—खलाः । ननु—अहधारणे । रागात्—
अनुरागात् । नलो व्याधानां पक्षिवेधनशरविशेषः । सप्तानां नलानां समाहारः
सप्तनली ; निजा सप्तनली ताम् ।

(१७३) आशायहयसैः—आशाकुम्भीरैः कवलीकृतैः ।

(१७४) दशपुत्रपुत्तिष्णी—दशभिः पुत्रैः पुत्रवती, जीवद्दशपुत्रजननी इत्यर्थः ।

(१७८) सृष्टिकृता—विधात्रा । वृत्तिः—जीविका । प्रायः—बाहुल्येन ।

(१७९) यतेः व्रतानुरोधात्, सेवकस्य तु द्रव्याभावात् । पापधर्मजं पार्थक्यं—
सेवकस्य पापजनितः यतेस्तु धर्मजनितः प्रमेदः ।

(१८१) हरिः—घोटकस्य । “हरिरिन्द्रो हरिर्मानुहरिर्विष्णुर्हरिर्मरुत् । हरिः
सिंहो हरिर्मेको हरिर्वाजी हरिः कपिः । हरिर्शुहरिर्भौर्हरिः सोमो हरिर्वनः ।
हरिः शुको हरिः सर्पः स्वर्णवर्णो हरिः स्मृतः” —अनेकार्थध्वनिमञ्जरी । स्वर्ण-
विवादः । विदुषा—पण्डितेन सहैत्यर्थः । तथाच—“समुन्नयन् भूतिमनार्थसङ्गमा
वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ।”—इति किराते ।

(१८२) दारान्—अत्र दारशब्देन लक्षणादादरगतकृपलावण्यादिकं बोध्यम् ।
तच्च अपत्यजननानन्तरमेव नश्यतीति । यदा कन्यदानाद्यनुरोधेन पत्नी पतिं परित्यज्य
‘उन्नसमीपे प्रायो वर्तत इति पुत्रस्य दारद्वारकत्वम् ।

(१८४) याचकं प्रार्थनां कुर्व्याणं जनं लोकाः अर्थिनं धनवन्तं वदति ;

वस्तुतः अर्थयते इति अर्थो तम् । रक्षाकर्त्तारं जगत्पालकं विष्णुं जनार्दनं लोकपीडकं कथयति ; वस्तुतः जननामानमसुरम् अर्द्धितवान्, जनैः अर्धते प्रार्थ्यते इति वा जनार्दनः तम् । संहारकं संहारकर्त्तारं देवस्य शिवं मङ्गल-निदानं वक्ति ; वस्तुतः जगत्संहार एव शिवस्य कार्यम् । लोकः भुवि जंगति निरङ्कुशः निरगलः ।

(१८८) रसभावोद्गटाः—रसभावीतृकृष्टाः । नवायन्ते—नवा इव आचरन्ति ।

(१८९) नयः—नीतिः । दास्यं—बहुषु कार्येषु पदुत्वम् । नावसोदत्ति—न

दुःखमनुभूति ।

(१८६) एतत् पूर्वोक्तं त्रिविधं दानं । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवशास्त्रान्यतर-स्याम्” (पा १।२।६८) ; इति क्लृप्तं पाक्षिकमेकत्वम् । भक्तदानैः—अन्नदानैः ।

(१८७) यथा काचिदालिका प्रांशुवृक्षात् पुष्पाणि चेतुमशक्नुवती दृष्टेनाह्वय-वृक्षाद् गृह्णाति तद्वदिति व्यन्यते ।

(१८८) चेतनो यदि जनः—धुनं धनं धनमिति वदतीति शेषः ।

(२०१) मृतं—मरणं, नपुंसके भावे क्तः । अमृतायते—अमृतमिव आचरति ।

(२०४) कुम्भोद्भवेन मुनिना—कुम्भजातेन ऋषिणा अगस्त्येन इत्यर्थः ।

(२०५) अव्यवेय्यः—न विद्यते व्यथो येषां तेभ्यः कृपणेभ्य इत्यर्थः ; पक्षे अव्यय-शब्देभ्यश्च । अर्थान्—धनानि ; पक्षे अभिवेश्यानि । सहस्रशः—अनेकानि, अव्य-यान्यनेकार्थानीति स्मरणात् ।

(२०६) अन्तरायो विघ्नः तेन परिरक्तः । दुर्द्दिनं—मेषाच्छत्रदिनं । “मेषाच्छत्रे-ऽग्निं दुर्द्दिनम्” इत्यमरः ।

(२०८) अपूर्वैव—अपूर्वा अभिनवस्वरूपा एव तिष्ठतीति शेषः । अपूर्वत्वं विवृणोति तरन्तीत्यादिना । अधःस्थिताः—निम्नदेशवर्तिनः ; अवनता इत्यर्थः । तरन्ति—ज्ञानोपदेशेन संसारक्षेत्रं नानुभवन्ति । उपरिवर्तिनः—मर्यादां लङ्घयितु-कामाः । मज्जन्ति—ज्ञानोपदेशं विना अधोगच्छन्ति ; पक्षे सुगमम् ।

(२१०) अनामा—अनामिका, अक्षुरीयधारणोपयोगिनी अङ्गुली ।

(२१२) ब्रह्मन्—भगवन् । त्रिजगन्मना—त्रिजगत्त्रयो ब्राह्मणेभ्यो जन्मा येषां, तेषाम् ब्राह्मणानामित्यर्थः ।

(२१५) गृह्णिष्याः—मार्थापेक्षया, “पञ्चमी विभक्ते” इति विभक्त्यनिर्दिष्टा पञ्चमी । कौस्तुभः—समुद्रमन्यनजातत्वात् लज्जयाः सोदरत्वं कौस्तुभस्य ।

(२१६) यत् स्वल्पमपि धनं लभ्यते तदेव बहु मन्यते इत्यर्थः ।

(२१७) भूभृतां वृषाणां पर्वतानाञ्च तुष्टिकरौ । एकधर्माणौ एकः अभिन्नः धर्मः भूभृत्तुष्टिकरत्वरूपो ययोस्ती । “धर्मादनिष् क्वेवजात्” (पा ५।४।१२४) इति बहुव्रीहौ समाजान्तः अनिष्प्रत्ययस्तेनैव नान्तत्वं । तयोः करौन्द्रस्य रेफस्य कवौन्द्रस्य वकारस्य भेदः पार्थक्यं ; पक्षेः रवश्च रवश्च तौ तयोः इति एकशेषे रवौ कण्ठस्वरौ तयोर्भेदः ।

(२१८) यथा कस्यायित् कुरङ्गदयिताया अतिजोलं जीवितं सिंहशार्ङ्गयोरन्तर-मासाद्य नातिचिरमुत्सृजते स्थातुं तद्वत् सुकवितापि नेयायिकवैयाकरणक्षीः स्खल-हस्तावलीगान् परिहरन्ती नास्पदं लब्धुं शक्नोति सुधीसमाजेषु ।

(२१९) साधुसमीपे श्लोकः असाधुसमीपे च श्लोक इति भावः ।

(२२०) द्वषीकव्रजे—इन्द्रियसमूहे । दूने—दुःखिते ।

(२२१) सारमेयाः—कुङ्कुराः । एणौ—हृरिणी । शावकैः—शिशुभिः ।

(२२२) संसारे शयने—संसाररूपशय्यायां अविद्यामयीं साधामयीं निद्रां लब्ध्वा हे चित्त त्वं विघूर्णितं सत् ईमान् पूर्वोक्तान् बहुविधान् स्वप्नान् पश्यसि ।

(२२३) निःसारपदवी—निःसरणमार्गः ; बहिर्गमनपथ इत्यर्थः । दवीयसी—अतीव दूरवर्तिनी । अन्तरा—मध्ये । मदिरैश्चणा—कामिनी ।

(२२४) अशनं—खाद्यद्रव्यम् । वसनं—वस्त्रम् । मे मे कुर्वाणम्—मम मन इति कुर्वाणम् ; पक्षे मे मे इत्याकारं ध्वनिं कुर्वाणम् । कालवृकः—काल एव वृकः व्याघ्रः । पुरुषाजम्—पुरुष एव अजः छागः तम् ।

(२२५) रामेण त्वरस्तेति सीता दयिताऽभूदित्यन्वयः ।

(२२६) शान्तिरूपया कन्यया लसन् विराजमानः कण्ठी यस्य । मन एव स्थाली पार्श्वं तत्र मिलन्ती करो यस्य । विपुरारिपुरहारि—शिवगृहहारि ।

(२२७) पुनःपुनः—वारंवारम् । स्वसन्निधि—स्वनिकटम् । मन्दकान्दुकवत्—नीचकान्दुकवत् नरः सत्योः यमस्य क्रीडनकं क्रीडार्थवस्तु ।

(२२८) निदाघः—उत्तापः । “निदाघो शीथकाली स्यादुष्णस्वेदानुनोरपि” इति मेदिनी । अलं—समर्था ।

(२२९) बलिकल्पितः—देवताये बलिकूपेण कल्पितः उपस्थापितः मेवः यथा मूर्ध्नि शिरसि न्यक्तं उत्सर्जनार्थं प्रदत्तं दूर्वाचताद्यं मुदा आनन्देन अस्ति खादति ।

(२३०) पथ्येणाधि—परिणीता । परिपूर्वकात् नीधातोः कर्मणि वृङ् ।

जनकस्य—निधिलाधिपतेः ; पचे पितुः । अजवंशजन्मनः—अजस्य दशरथपितृवंशे जन्म यस्य तस्य ; पचे क्रागवंशजातस्य ।

(२३६) उपनेवम्, उपचक्षुः—‘चक्ष्मा’ इति भाषा ।

(२४१) स्वजनकां—निजपितरं स्वम् ; औसूर्याः स्वनाभिजातत्वात् ।

(२४२) जीवनदानैः—जलदानैः ; परे निजप्राणदानैः । तर्षामर्षे—तर्षकृष्णा तज्जनितः अमर्षः असहिष्णुता तम् ।

(२४४) घोषयन्ती—अस्तीति शेषः ।

(२४५) द्वाविंशदिति—द्वाविंशत् दशना दन्ता त एव द्वेविंशः शतवः तेषां मध्ये । दशनैर्जिह्वा दश्यते इति तेषां द्वेधिलम् । शिञ्चितमिति णिजन्तप्रयोगः । सञ्चारकौशलम्—शत्रुमध्ये विचरणनैपुण्यम् ।

(२४६) गमनम्—प्राप्तिः आगमनमित्यर्थः ।

(२४७) सर्व्वं ते न्यार्थं किन्तु गुञ्जया कनकतुलना न ते न्याय्या इति ।

(२४८) कीटिङ्गस्य—कीटिरग्नभागः तस्या इयं तस्य ; पचे द्विकीटिङ्गस्य कधनस्य । सद्वंशजं—उत्तमवेषुजातम् ; पचे उत्तमकुलसम्भूतम् । नतं—अयनतं । असद्वंशजं—निकटवेषूपन्नः ; पचे दुष्कुलप्रभवः । लक्षः शरव्यं तस्य लाभानिशङ्कया तत्प्राप्तग्राशया क्षब्धः ; पचे लक्षसंख्यकधनलाभाशया ।

(२५०) पथोधरपदं—मेघत्वम् । ज्वलनस्य—स्त्रीत्यादकस्य वक्त्रेः । स्वबन्धुजनम्—अनलादेव धूमोत्पत्तेरिति भावः ।

(२५१) अनन्तः—विष्णुः ; पचे असंख्या जनाः । पुनर्भवः—पुनर्जन्म, पचे नखः । नखरञ्जनी—‘नखन्’ इति भाषा ।

(२५२) भूसुराः ब्राह्मणाः सूरयः पण्डिताश्च तैः सेवितम् । महद्भिः सेवितत्वात् महत्त्वं नस्यस्य प्रकटितम् ।

(२५३) प्रतारणाय—प्रकर्षेण नद्यादेः पारनयनाय ; पचे प्रवचनाय । दावणा—काष्ठेन करणेन ; पचे निष्ठुरा (जिह्वाविशेषणम्) ।

(२५४) स्नेहः—तैलं ; पचे आसक्तिः । पात्रं—सत्पात्रं ; पचे आचारः ।

(२५५) द्विषम्—शत्रुम् । अविनीतं—दुरन्तम्, अनाध्यमिति यावत् । शरणागतं—गृहीताश्रयम् । दलयति—वीक्यति ।

(२५६) सदगुणः—उत्तमगुणविशिष्टः ; पचे सूत्रबद्धः । रंशोन्नवः—विषूपन्नः ; पचे सत्कुलजातः ।

(२५७) रसनेन—जिह्वया । “रसनं ध्वजिते स्वादे रसजारासथोरपि ।”—
इति हेमचन्द्रः । एङः—वधिरः । “स्वादेङे वधिरः ।”—इतिः अमरः । अवनाटः—
चिपिटनासः । “अवटीटोऽवनाटश्चावधटो नतनासिकः ।”—इत्यमरः ।

(२५८) (क) शाकोपितः—सर्भक् क्रोधितः । सधुरं हि—मिष्टवचनमेव ।
रौति—ब्रवीति । उद्भिरते—उद्भिरति । “आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित्”
इति आत्मनेपदम् ।—इति संचिप्तसारः ।

(ख) साधुरेव—प्रकृत्या साधुरित्यर्थः । सधुरं हि—सधुरमेव । “अतीव हि
गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते” इति भावः ।

तृतीय-प्रवाहः ।

विषय-सूची ।

विषयः

श्लोकाङ्कः

देवता-तरङ्गः	...	...	१—११७
परब्रह्म	...	...	१—४
ब्रह्मा	...	...	० ५
सरस्वती	...	...	६
वीणा	...	...	७
संस्कृत-भाषा	...	...	८
विष्णुः	...	...	९—१२
विष्णुलीला	...	...	१३
लक्ष्मीः	...	...	१४
लक्ष्मी-चरित्रम्	...	...	१५—१७
रामचन्द्रः	...	...	१८—१९
सीता	...	...	२०—२३
दशरथः	...	...	२४
हनुमान्	...	...	२५
रावणः	...	...	२६
अहल्या	...	...	२७
अगस्त्यः	...	...	२८
कृष्णः	...	...	२९—३०
बालगोपालः	...	...	३१
कृष्णलीला	...	...	३२
सुरली	...	...	३३—३४
नूपुरम्	...	...	३५

विषयः

श्लोकाङ्कः

हरिनामकीर्तनस्थ-सद्वक्त्रः	...	...	३६
कृष्णविरचे गोकुलावस्था	...	...	३७-३८
राधिका	...	...	३८-४४
गोपी	...	...	४५
नन्दः	...	...	४६
यशोदा	...	...	४७
द्रौपदी	...	...	४८
दशावताराः	...	...	४९

शिवः

	...	...	५०—५२
शिवलीला	...	...	५३—६०
पार्वती	...	...	६१—६५
शक्तिलीला	...	...	६६—७०
गङ्गा	...	...	७१—७७
गङ्गालीला	...	...	७८
गणेशः	...	...	७९
कार्तिकेयः	...	...	८०
भृङ्गी	...	...	८१

तीर्थ-महिमा

	...	...	८२—८४
काशी	...	...	८२—८३
वृन्दावन-वाराणसी	...	...	८४

मूर्ति-समष्टिः

	...	...	८५—८९
मूर्चित्रयम्	...	...	८५
रामकृष्ण-मूर्तिः	...	...	८६
हरिहर-मूर्तिः	...	...	८७—८८

विषयः	श्लोकाङ्कः
चर्जनारीश्वर-मूर्तिः ...	८०
गौरीशैरि-मूर्तिः ...	८१
प्रश्नोत्तराणि ...	८२—११७
(१) कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि	८२
(२) कृष्णनन्द-प्रश्नोत्तराणि ...	८३
(३) कृष्णयशोदा-प्रश्नोत्तराणि	८४—८५
(४) कृष्णसत्यभामा-प्रश्नोत्तराणि	८६
(५) दुर्गाकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	८७
(६) दुर्गागणेशकार्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि	८८
(७) वलिवामन-प्रश्नोत्तराणि	८९
(८) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि	१००—१०२
(९) राधागोपाङ्गना-प्रश्नोत्तराणि	१०३
(१०) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि	१०४—१०५
(११) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि	१०६
(१२) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि	१०७—१०८
(१३) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	१०९—११०
(१४) विष्णुसागर-प्रश्नोत्तराणि	१११
(१५) सीतारावण-प्रश्नोत्तराणि	११२
(१६) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि	११३—११७
जीव-तरङ्गः ...	११८—२०५
राजा ...	११८
राजसभा ...	११९
मन्त्री ...	१२०
साधारणराज-स्तुतिः ...	१२१—१२६

विषयः	श्लोकाङ्कः
विशिष्टराज-सुतिः	... १२७—१४८
(क) हिन्दु-राजगणः	... १२७—१३८
अनङ्गभीमः	... १२७
कृष्णचन्द्रः	... १२८—१३०
गङ्गागोविन्दः	... १३१
नन्दकुमारः	... १३२
नवकृष्णः	... १३३—१३४
प्रतापादित्यः	... १३५
राजसिंहः	... १३६
वर्द्धमान-राजः	... १३७—१३८
वीरवलः	... १३८
(ख) मुसलमान-नवावगणः	... १४०—१४८
आलीवर्द्धिः	... १४०
सिराजद्दीला	... १४१
(ग) मोगल-सम्राट्गणः	... १४२—१४८
बाबरः	... १४२
आकबरः	... १४३
सेरसाहः	... १४४
जाहाङ्गीरः	... १४५
सजाहानः	... १४६—१४७
दारा	... १४८—१४९
कवि-समष्टिः	... १५०—१५५
विशिष्ट-कविः	... १५६—१७५
कालिदासः	... १५६—१५७

विषयः

श्लोकाङ्कः

दण्डी	...	...	१५८—१५९
पण्डितराज-जगन्नाथः	...	...	१६०
पाणिनिः	...	...	१६१
वाणभट्टः	...	...	१६२—१६३
भवभूतिः	...	...	१६४
जारविः	...	...	१६५
साधः	...	...	१६६—१६७
सातङ्गदिवाकरः	...	...	१६८
सुरारिः	...	...	१६९
यशोवर्मा	...	...	१७०
वाल्मीकिः	...	...	१७१—१७२
विकटनितम्बा	...	...	१७३
व्यासः	...	...	१७४
श्रीहर्षः	...	...	१७५
जन्तु-वर्गः	...	...	१७६—२०५
अश्वः	...	...	१७६—१७७
इक्षिशः	...	...	१७८
उष्ट्रः	...	...	१७९
काकः	...	...	१८०—१८१
कोकिलः	...	...	१८२—१८३
चक्रवाकः	...	...	१८४
चक्रवाकी	...	...	१८५
घातकः	...	...	१८६—१८७
धेनुः	...	...	१८८
वक्रः	...	...	१८९

विषयः

श्लोकाङ्कः

मेकः	...	...	१८०
धनरः	...	...	१८१—१८२
मत्सरङ्गः	...	...	१८३
मशकः	...	...	१८४
महिषः	...	...	१८५
राघवः	...	...	१८६
शङ्खः	...	...	१८७
शफरः	...	...	१८८
शुकः	...	...	१८९
सर्पः	...	...	२००
सिंहः	...	...	२०१
इंसः	...	...	२०२—२०३
हत्ती	...	...	२०४—२०५

उद्भित्-तरङ्गः

... २०६—२२६

सामान्य-वृक्षः

... २०६

आमः	...	...	२०७
कदली	...	...	२०८—२०९
कल्पवृक्षः	...	...	२१०
चन्दनः	...	...	२११
चम्पकः	...	...	२१२—२१३
ताम्बूलम्	...	...	२१४
तालः	...	...	२१५
वृणम्	...	...	२१६
धुतूरः	...	...	२१७

विषयः

श्लोकाङ्कः

निम्बः	...	...	२१८
पद्मम्	...	...	२१९—२२१
पलाण्डः	...	...	२२२
वदरी	...	...	२२३
मन्दारः	...	...	२२४
शालिः	...	...	२२५
शाब्दलिः	...	...	२२६

खभावोक्ति-तरङ्गः

... २२७—२५३

(क) पर्वतः

... २२७—२३२

मन्दरः	...	...	२२७
मलयः	...	...	२२८
मैनाकः	...	...	२२९
विन्ध्यः	...	...	२३०
सुमेरुः	...	...	२३१
हिमालयः	...	...	२३२

(ख) जलाशयः

... २३३—२३५

कूपः	...	...	२३३
तडागः	...	...	२३४
सागरः	...	...	२३५

(ग) ऋतुः

... २३६—२४१

श्रीषः	...	...	२३६
वर्षाः	...	...	२३७
शरत्	...	...	२३८
हिमन्तः	...	...	२३९

विषयः

श्लोकाङ्कः

शिशिरः	...	...	२४०

वसन्तः	...	...	२४१

(घ) काल-विशेषः	...	...	२४२—२४६

प्रभात-वर्णनम्	...	...	२४२

सूर्योदय-वर्णनम्	...	...	२४३

सूर्यास्त-वर्णनम्	...	...	२४४

सन्ध्या-वर्णनम्	...	...	२४५

चन्द्रोदय-वर्णनम्	...	...	२४६

(ङ) मण्डादयः	...	...	२४७—२५३

मणिः	...	...	२४७

शङ्खः	...	...	२४८

स्वर्णम्	...	...	२४९—२५०

मेघः	...	...	२५१—२५३

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः	...	...	२५४—३५७

(क) निन्दा-तरङ्गः	...	...	२५४—३१२

असन्तोष-निन्दा	...	...	२५४

आत्मगौरव-निन्दा	...	...	२५५

उदर-निन्दा	...	...	२५६

कलिकाल-निन्दा	...	...	२५७—२५८

कुपुत्र-निन्दा	...	...	२५९

कुम्भ-निन्दा	...	...	२६०—२६१

कुवैद्य-निन्दा	...	...	२६२

कुसंसर्ग-निन्दा	...	...	२६३

कृतज्ञ-निन्दा	...	...	२६४

विषयः

श्लोकाङ्कः

कृपण-निन्दा	...	...	२६५—२६७
गृहविशेष-निन्दा	...	...	२६८—२६९
जामाढ-निन्दा	...	...	२७०—२७१
टीकाकार-निन्दा	...	...	२७२
दारिद्र्य-निन्दा	...	...	२७३—२८१
दुर्जन-निन्दा	...	...	२८२—२८७
द्विपत्नीक-निन्दा	...	...	२८८
धनि-निन्दा	...	...	२८९—३०१
निर्गुण-निन्दा	...	...	३०२
निर्लज्ज-निन्दा	...	...	३०३
नीच-निन्दा	...	...	३०४
परिजन-निन्दा	...	...	३०५
पुत्र-निन्दा	...	...	३०६
भिच्चा-निन्दा	...	...	३०७—३०८
मद्यपान-निन्दा	...	...	३०९
सूख-निन्दा	...	...	३१०—३११
लोभ-निन्दा	...	...	३१२
(ख) प्रशंसा-तरङ्गः	...	...	३१३—३५७
उद्भटकविता-प्रशंसा	...	...	३१३—३१६
उद्यम-प्रशंसा	...	...	३१७
गुण-प्रशंसा	...	...	३१८
गृहि-प्रशंसा	...	...	३१९
कात्त-प्रशंसा	...	...	३२०
तेजस्वि-प्रशंसा	...	...	३२१
दया-प्रशंसा	...	...	३२२

विषयः

श्लोकाङ्कः

दाढ-प्रशंसा	...	...	३२३—३२४
दान्यत्यप्रेम-प्रशंसा	...	...	३२५
दुःख-प्रशंसा	...	...	३२६
धन-प्रशंसा	...	...	३२७
धनि-प्रशंसा	...	...	३२८
धर्म-प्रशंसा	...	...	३२९—३३०
पण्डित-प्रशंसा	...	...	३३१—३३२
परोपकार-प्रशंसा	...	...	३३३
प्रेम-प्रशंसा	...	...	३३४—३३५
ब्रह्मतेजः-प्रशंसा	...	...	३३६
भक्ति-प्रशंसा	...	...	३३७
मनस्वि-प्रशंसा	...	...	३३८
महत्त्व-प्रशंसा	...	...	३३९
मीन-प्रशंसा	...	...	३४०—३४१
विद्या-प्रशंसा	...	...	३४२
स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा	...	...	३४३
सहाय-प्रशंसा	...	...	३४४—३४५
सुकवि-प्रशंसा	...	...	३४६—३४८
सुजन-प्रशंसा	...	...	३४९—३५०
सुपुत्र-प्रशंसा	...	...	३५१—३५२
सुवंश-प्रशंसा	...	...	३५३
सुसंस्पर्ग-प्रशंसा	...	...	३५४—३५६
स्थानमहिम-प्रशंसा	...	...	३५७
रस-तरङ्गः	...	...	३५८—३७८
(१) शृङ्गार-रसः	...	...	३५८

विषयः	श्लोकाङ्कः
(२) वीर-रसः	३५८—३६०
(३) करुण-रसः	३६१—३६२
(४) अद्भुत-रसः	३६३
(५) हास्य-रसः	३६४
(६) भयानक-रसः	३६५
(७) वीभत्स-रसः	३६६
(८) रौद्र-रसः	३६७
(९) शान्त-रसः	३६८—३७८
अनित्यता	३६८
अनुतापः	३६९
कार्यफलम्	३७०—३७१
कालचरितम्	३७२
दैवफलम्	३७३
प्रार्थना	३७४—३७६
विषय-वृत्त्या	३७७
वैराग्यम्	३७८
विविध-तरङ्गः	३७९—४१०
प्रथम-बिन्दुः	३७९
प्राचीन-शिलालिपिः	३७९—३८२
(१) पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम्	३७९
(२) काशीधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम्	३८०
(३) वडनगरस्थ-गोपालमन्दिरम्	३८१

विषयः	श्लोकाङ्कः
(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ...	३८२
द्वितीय-बिन्दुः ...	३८३—३८०
(१) अपह्नुति-कविता ...	३८३
(२) कूट-कविता ...	३८४
(३) गणित-कविता ...	३८५—३८७
(४) चित्र-कविता ...	३८८
(५) प्रहेलिका-कविता ...	३८९
(६) समस्यापूरण-कविता ...	३९०
तृतीय-बिन्दुः ...	३९१—४१०
कलिकाता-‘संस्कृत-कलेज’-निराकृति-प्रस्तावः ...	३९१
कुम्भः ...	३९२—३९३
कज्रम् ...	३९४
तमाखुः ...	३९५
तुलादण्डः ...	३९६
नखम् ...	३९७
प्रदीपः ...	३९८
मध्यस्थः ...	३९९
मूर्ख-पण्डित-पार्थक्यम् ...	४००
साधारण-नीतिः ...	४०१—४०३
सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ...	४०४—४०७
स्वमा वाख्यानम् ...	४०८—४०९
स्वर्णकारः ...	४१०

तृतीय-प्रवाहः ।

श्लोक-सूची ।

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
(अ)		अहं दानववैरिणा गिरिजया ...	१३७
अगस्त्यवंशसम्भूता वयं वातापि ...	१३४	अलं हिमानीपरिदीर्घगात्रः (ख)	२४०
अङ्गुलीशशास्त्रेन्दुसन्निभे (ख)	३७६	अल्पीयसैव पयसा यः ...	३३६
अङ्गुल्या कः कपाटे प्रेक्षरति ...	२६	अव्याद वः करणोरणो (क) (ख)	३८४
अचतुर्वेदनो ब्रह्मा विवाहुरपरो ...	१७४	अम्राधुः साधुर्वा भवति ...	४०८
अतुं वाञ्छति वाहनं गणपते ...	५३	असौ गच्छसि गच्छ वत्सं तव ...	२२१
अत्युच्चशङ्कोपरि तुङ्गवृक्षात् ...	३४५	असं गते भास्वति नाम्बकारान् ...	३५३
अध्वन्यध्वनि मूरुहः फलधतो ...	२१५	असं गतोऽयमरविन्दवनैकबन्धु ...	१८४
अनुकूलभावमथवा प्रतिकूलत्वं ...	१४८	अस्थाने पतितः स उद्गटरसो ...	३१५
अनुसरति करिकपोलं अमरः ...	१८२	अस्मिन् संस्कृतपाठसप्तसरसि (क)	३८१
अपसर परधत दूरं गोष्ठीयं ...	१८२	अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्ग ...	१६८
अपसर मधुकर दूरं परिमलबहुले ...	१८१	अहो मे सौभाग्यं मम च ...	१५७
अस्मिं गोप्यदवत् पविं यवसवत् ...	३८७	(आ)	
अनी पुरस्थाः सकलाः सुनिद्रिताः ...	३५	आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ ...	१७७
अमस्त्रिभुजानि विहगखिल एव ...	३४१	आगच्छति यदा लक्ष्मीर्नारिकेल ...	१५
अधतं मधुरं सम्यक् (२ ख)	३८१	आचक्षते तव किमद्यतनीमवस्थां ...	२३०
अम्बुजमल्लुङ्गि जातं कचिदपि ...	७७	आदाय मांसमखिलं स्रगवज्जैमङ्गान् ...	३६१
अर्थान् केचिदुपासते कृपणवद ...	३४७	आपण्यिहृष्टादतिप्रणयिनी ...	७

श्रीकाव्यांशः	श्रीकाण्डः	श्रीकाव्यांशः	श्रीकाण्डः
आरम्भगुर्वी चयिणी क्रमेण ... ४०५		(ए)	
आलिर्वर्द्धिन्वावमप्यथ नवहीपे ... १४०	एका भार्या प्रकृतिमुखरा ... १३		
आविष्कृतैर्दशभुजैर्दशदिग् ... ६८	एकोत्पत्तौ प्रकृतिधवलौ सुन्दरौ ... २४८		
आशालताच्छेदनमन्तरेण ... २५४	एकोऽयं पृथिवीपतिः चितितली ... ३२४		
आसिन्धु पर्वतकुलं तपनोष्णतप्तं ... २५१	एषा ते हर का सुगात्रि कतमा ... ११६		
आहृत्वा हृत्य मूर्त्ता द्रुतमनुपिवतः ... १८८	(औ)		
आहारे वङ्गवानलय शयने यः ... २६०	औदार्यं भुवनवयेऽपि विदितं ... २१०		
आह्वानेषु गृहीतमौननियमः ... २६१	(क)		
(इ)	कः कर्णारिपिता किमिच्छति (क) ३८८		
इतुश्च चक्रवाकं वचनमनुदिनं ... १३६	कन्याप्रसूतस्य घनुःप्रसङ्गाद् (क) २४०		
इन्दुः क क च सागरः क च रविः ३३४	कमलदीहरयन्द्रः पूर्णचन्द्रस्ततोधिकम् २७३		
इष्टं कार्त्तिकदर्शनैश्च गुणितं रुद्रेण ३८५	कम्पं चम्पक मुञ्च याचकागणैः ... २१३		
इष्टं खावखस्युतं खखयमव्यक्तं ... ३८६	करैरेवाव्ययैः प्रतपति रघूनां ... २२		
इष्टं बाणगुणं सुखेन सहितं ... ३८७	कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहित १४३		
(उ)	कर्पूरधूलौ रचितालवालः ... २२२		
उच्चैरेष तरुः फलञ्च विपुलं ... १८८	कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति ... १२३		
उत्कृष्य ज्वलितां शवात् कथमपि ३६६	कवयः कालिदासाद्याः कवयो ... १५६		
उत्कृष्टमध्यमजघन्यजनेषु मैत्री ... ४०७	कवयति पण्डितराज कवयन्त्यन्येऽपि १६०		
उत्तिष्ठचणमिकमुबह सखे दारिद्र्य २७८	कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादि ... १७०		
उत्तुङ्गैस्तारुभिः किमेभिरखिलैः ... २१६	कवीन्दुं नौमि वाटौ किं यस्य ... १७२		
उत्फुल्लेन्दीवराक्षी ... १८	कष्टं दृष्टं त्वया नो जननि ... ६३		
उन्मत्त धुत्तं तरुणेन्दुनिवासयोगि २१७	कस्त्वं बालितनूद्वो ... १०६		
उपमा कालिदासस्य भारवे ... १६६	कस्त्वं ब्रह्मन्नपूर्वः क च तव वसतिः ८८		
उपादाता यावन्न भवति गुणानां ... ३३२	कस्त्वं भोः कविरस्मि तत् किम् ... २८२		
उभौ पक्षौ शुक्लौ भुवि वियति ... ३५७	कस्त्वं भो निशि केशवः शिरसिजैः १०१		

श्लोकार्थांशः

श्लोकार्धः

श्लोकाद्यांशः

श्लोकार्धः

कक्षां शिरसि निधत्ते को वा ... ३८४	चारं वारि न चिन्तितं न गणिता ... १८३
कस्यायिद् वाचि कैश्चिन्ननु यदि ... १४४	चितीशानां कोपान्तरतिमिरदोष ... २४७
काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो ४०८	मृचृपाशास्त्रयो द्वाया मयि ... २७६
काचित् कान्ता विरहविधुरा (च) ३८०	चौषी यस्य हिरण्ययी मणिमयः ... २३२
कामः को मे पुरस्तादिति वदति मुहुः ३०३	(ख)

काव्ये भव्यतमेऽपि विज्जनिवहैः ... २८६	खगुन्यमिवशाके श्रीभवानौ ... ३८१
किं केकीव शिखण्डमण्डिततनुः ... १८१	खिन्नं खेन समुद्रटेन सरसं ... ३१४
किं गोवं किमु जीवनं किमु ... ५५	खोदापादारविन्दद्वयभजनपरो ... १४१
किं गौरि मां प्रति रुषा ननु ... ११३	(ग)
किं पाद्यं पदपङ्क्तिं समुचितं ... ११	

किं ब्रूमस्वां यशोदे त्वति ... ४७	गङ्गाजलं शिरसि ते हैमवती ... ५०
किं हरैः किमु कङ्कणैः ... ३१६	गङ्गादीनां सकलसरितां प्राप्य ... १८०
कौटिल्यं कुटिलोऽन्तः कठिनः ... १८७	गङ्गावासे विधियुत्यनुगतसुकृत ... ३८२
कुन्दकुञ्जमनुं पश्य पुष्पितं ... १०३	गङ्गे विदोषनाशाय त्वयि ... ७५
कुम्भः परिमितमम्भः पिबत्यसौ ... ३५१	गतं तद् गाम्भीर्यं तटमपि चितं ... २०३
कुञ्जति किल कोकिलकुल ... ४३	गाङ्गाम्बु सितमम्बु यामुनं ... २०२
कुञ्जन्तं रामरामेति मधुरं ... १७१	ग्रावं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता ... ३६८
कृष्ण त्वं नवयौवनोऽसि चपला ... ८३	गिरौशि प्रत्यूषे निशि च दिवसान्ते ६७
कृष्ण त्वं पठ किं पठामि ननु मे ... ८४	गुणप्रयुक्ताः परमर्भसैदिनः ... ३५४
केचिद्वा यदि सन्ति वैदिकरतास्ते ... २५७	गुणप्रयुक्तोऽप्यधो याति रिक्तः ... ३८३
केयं भाग्यवती तवोरसि मणी ... १००	गुणवानपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे ... २३३
के यूयं रघुनाथ नाथ किमिदं ... १०५	गुणायन्ते दोषाः सज्जनवदने ... ४०६
के वैकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन ... १७३	गोभिः श्रौडितवान् कृष्ण ... ३१०
कोऽयं वारि हरिः प्रयाहि विपिनं १०२	गोलश्रीदौर्घिकाया बहुविटपितटे (ग) २८१
कौशल्यासुमसव्यपाणिनिहितं ... ३४	गोवर्धनस्य शरणो जयदेव ... १५४

श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः श्लोकाद्यांशः

श्लोकाङ्कः

(घ)

(त)

घनतरघनवृन्दच्छादिते व्योमलोके २३७
 वक्ष्यन्मो मणिकर्णिका भगवत (ख) ८४
 घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं ... ३५१

तले धातुरूपं विगुणमयि ... ६४
 तव चरणसरोजं दुर्लभं देवताभिः ५७
 ताम्बूलं गदराशिनाशनिपुणं ... २१४
 तावद् भा भारवेर्भाति...भारविः... १६५

(च)

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका ... ४०
 चतुर्थजः पञ्चमगो दृष्टा ... २५
 चतुर्थ्योर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य (ग) ३८०
 चित्ताचक्रे धमति नियतं मन्मनो २८०
 चूडायां शिखिपिच्छिनी तिलकिनी २८
 चूर्णखदिरयुतवीटी ... ३६४
 चौरिभ्यो न भयं न दण्डपतनात् ... २७७

तावद् विद्याऽनवद्या गुणगणमहिमा २६८
 तीक्ष्णं रविस्तपति नीच द्रवाचिरास्यः २३८
 ते कौपीनधनास्त एव हि परं ... १२४
 ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः ... २८३
 वपाश्यामा जम्बूः स्फुटितद्वयं ... २०७
 वयोऽप्रयस्त्रयो देवस्त्रयो ... १५८
 त्वञ्चेच्चारयसे मुदा बहुगवान् ... १३२
 त्वत्कीर्त्तिं शीतकिरणेऽभ्युदिते ... १३८

(छ)

छेदयन्मकचूतचन्दनवने रचा करीर ३०२

त्वामुर्वीधर रम्यकाव्यकरणे सेनावने

(ज)

(द)

जननि सुरतटिनि भवतीं ... ७१
 जनस्थाने धानं कनकधगद्वया ... २८१
 जम्बूद्वीपपुरप्रकाशनकारी खेहचमा १३८
 जले लवणवल्लीनं मानसं ... १२८
 जवेन धावितो वाजी विभिद्य ... १७६
 जाते जगति वाञ्छीकौ कविरित्य ... १५८
 जातोऽहं विपदश्चतुष्पद ... ६२
 जितधूमसमूहाय जितव्यजनवायवे १८४

दन्तान्तःपरिलभदुःखदकणा ... २६४
 दम्भं नोब्रूते न निन्दति परान् ... ३३१
 दया परं धर्मममुच चात्र दयावता ३२२
 दर्वोर्दीर्घविघटनेन शिखिना भूयोऽपि २८५
 दातव्यं कृतिभिर्धनं न खल तैः ... २६७
 दाता बलिः प्रार्थयिता मुरारिः (क) ३७३
 दानम्नुसेपाशैतात्तां यशोवसन ... १३५
 दारिद्रेण सद्गोदरेण सकलं तातस्य २८७

(ड)

डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिङ् २६

दिव्यं वारि कथं यतः सुरधुनी ... ११७
 दीनं मामपहाय विश्वभरण ... १२

श्रीकाव्यांशः

श्रीकाव्यः श्रीकाव्यांशः

श्रीकाव्यः

दौमन्त्रवेगयोगाद् वदनलहलहत् ... ३६५

दुर्गे दुर्गभवान्धमङ्गभवभी ... ६५

दुर्जं प्रथमं वन्दे ... २८२

दुर्गोऽयं यदतीव तद् विजहति स्पष्टार्थं २७२

दुष्टस्य सङ्गतिरनर्थपरम्पराया ... २६३

दूरादर्धमनाकलय्य भजते सद्यो ... २८८

दूरीकरोति कुमतिं विमलो करोति ३५६

दृढतरनिवृत्तमुष्टेः कोषनिषण्णस्य ... २६६

दृश्यन्ते भुवि भुरानिन्वतरवः ... ३४८

देवि त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता ... १०८

देवीं वाचमुपासते हि बहवः ... १६८

देवैर्मन्यतदुग्धसागरतलाद् ... ५८

देव्याः केशचयो निरीत्य पतितान् ६६

दैवस्य नैव दोषोऽयं गुणः प्रत्युत (ख) २१०

दोर्भां पक्षविनी नखैः कुसुमिनी ... ३८

दोषः कश्चिद् यदि निजजने ... ३३५

द्वारे द्वारे परेषामविरलमर्तति ... ३०७

द्वारे यस्य सदा समीरवरुणौ (ख) ३८०

द्वितीयभूतभूयिष्ठा मूर्तिरस्याय ... १३३

द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःख ० ... ३२६

हे कुर्याद् हे न कुर्याच्च सन्देहे ... ४०२

(ध)

धत्ते कालौपदानं शव इव जगतां ५६

धनुर्वि गुणयोगात् सन्नतो नासि १२५

धन्या गोकुलकन्या वयमिह ... ४४

धन्या देवकुले गिरीन्द्रतनुया ... १०७

धरामरेन्द्रवारिन्द्रगौडभूमीन्द्र क-ख) ३८०

धर्मः शर्वं परव चेह च नृणां ३३०

धिग् दैवं कदली भट्टित्युपकृतिं ... २०८

धिग् दैवं निम्नलं नेत्रं कृतं (क) २५०

धिगस्त्रेषां विद्यां धिगपि कवितां ३२८

धीरं निक्षिपतं पदं हि परितः शब्दं ३४६

ध्वस्तः काव्योरुमेरुः कविविपश्चिमहा ३६२

(न)

न क्रोधः क्रियतां प्रिये स तु ... ११४

न जाने विद्यते ... (३ ख) ३८१

न धातुर्दिज्ञानं न च परिचयो ... २६२

न भाले सिन्दूरं न च नयनयो ... २८३

न भूणां स्मरणं न चक्षुचलनम् ... १८८

नराकारं वदन्त्येकं निराकारम् ... ७४

न वा ताडनात् तापनाद् वाक्त्रमध्ये २४८

न सन्ध्यां सन्धेते नियमितनिमाजान् २५८

नहि प्लायादानात् पथिकजनसन्तापं २२४

नानाशस्त्रास्त्रभीमा दनुजदलदमा ६१

नाभुवन् भुवि यस्य कुवचिदपि ... २०६

नास्तीच्छायवती तनुर्न दृश्यते ... २०१

नाहं दुश्चरितान् चापि चपला (ख) १६

निगमतरोः प्रतिशाखं सगितं ... ४१

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चरति कचभरं ३०१

निम्बो हि तिक्तः खल कष्टभोग्यः २१८

श्रीकाव्यांशः

श्रीकाव्यः

श्रीकाव्यांशः

श्रीकाव्यः

निरञ्जनं सुदृष्ट्यापं सर्व्वव्यञ्जन ... १३१

निर्गुणो निश्चिद्योऽप्यक्षि ... ४

निश्चिष्टापि परं पदाहृत्य ... (घ) १०१

नैव व्याकरणञ्जमेति पितरं न आतरं ३४०

नो मुक्त्यै स्पृहयामि नाथ विभवैः ३३७

(प)

पङ्क्तौ बन्धास्त्वमसि न गृहं यामि ... ३३८

पङ्क्तिं बहुविधे च स्त्रीजने च ... ४०१

पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमाः (क) २४१

पतिश्चरता ज्येष्ठे पतिदेवरता ... ४८

पनसचूतकुन्दाभा उत्तममध्यमाधमाः ४०४

पयसा कमलं कमलेन पयः ... ११८

परं प्राचौ पिङ्गा रसपतिरिव ... २४२

परोपकारसङ्घर्षोऽधकान्यापकारजम् ... (घ) ३८०

पाणौ मे नवनौतपुञ्जमधुना ... १२८

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसृते ३५२

पाथोजानि निमीलयन् कुमुदिनी ... २४६

पायं पायमपायसञ्चयहरं ... ७३

पार्वतीमोषधौमेकामपर्णां ... ६०

पिबोर्नैव वचः शृणोति दिवसे ... २५८

पीठाः कच्छपवत् तरन्ति सलिले ... २८१

पीतं मे सकलं जलं जलनिधे ... २३४

पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो ... १७

पुंसः स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्यम् ... ३४३

पुनः सञ्चरितः सती प्रियतला स्वामी ३१८

पुनः स्थदिति दुःखितः सति सुते ३०६

पीतोऽध्वे कलसोऽङ्गवेन मुनिना ... ३५८

पृथ्वी श्रीमदनङ्गभीम सहती ... १२७

प्रकृतिलघौ मध्यस्थे गुणिनि शुचावपि ३८८

प्रशंसन्ति च गिन्दन्ति निगमा यद् ३२५

प्राणाधिकी वनं रामे सुमन्त्रे ... २४

प्राप्य प्रमाणपदवीं को नामास्ते ... ३८६

प्रायः स्वभावमलिनो महतां ... २८७

(व)

वाण्व्याहृतिरागेन्द्र ... (क-ख) ३८०

व्रज्जा विष्णुः पिनाकी ... १

(भ)

भक्तिप्रह्विलोकनप्रणयिनी ... १०

भविष्यी रघोरु निदशवदन ... ११२

भष्माच्छन्नतनुः कदर्थ्यशयना ... २८०

भानुः शोषयितुं समेति गगनं ... २१८

भारतं पञ्चमो वेदः सुपुनः सप्तमो २७१

भारवेर्भा रवेर्भाति ... १६५

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः ... १५५

भिक्षार्थी स क थातः सतनु ... ११०

भुञ्जोपविश्रुतस्तुनं शयानस्य ... ४०३

भूतिभूमितले पणः परिणये ... २०

भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि ... २७

भूपः कूप इवाभाति नमज्जन ... ११८

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाः

श्लोकाव्यांशः

श्लोकाः

भूमीनाथ गहाजहान्

... १४६

सुरारातिर्लक्ष्मीं निपुरविजयी

... २२७

भैको धावति तच्च धावति फणी

... ३७२

सूकारब्धं कमपि बधिरा

... ३६३

भैको वक्ति विलङ्घ्य कूपसलिलं

... २५५

सूक्ष्मत्वं सुलभं भजस्य कुमते सूक्ष्मस्य ३११

भोगे रोगभयं सुखे चयभयं

... ३७८

सूखो बहुविधं पुत्रो

... ३०५

भमन् स्वं पूरयेद् वैद्यो भमन् स्वं

३१७

मृणालसुखविक्षारि

... ५

भ्रातः कोकिल भीतभीत इव किं

१८३

मेघ त्वं निजजीवनैर्न जगतः

... ३५३

भ्रातः प्रापय मामनातपशुवं

... १०४

मौख्यं लघुताहेतुर्मानुषप्रतिकारणम् ३४०

(म)

मलयद्वेः समीपस्थो विटपी

... ३५५

(य) :

महतां प्रकृतिः सैव वर्जितानां

... ३३८

यः पूतनामारण्यलब्धकीर्तिः

... ०८६

महायुद्धमध्ये सदानन्दरूपा

(ख) ३६८

यः स्थाणुः स्वयमेव पर्वतगतो

... ५१

माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमनुं

... १८०

यत् पीत्वा गुरवेऽपि कुप्यति

... ३०८

माघयोरो मथूरो मुररिपुरपरो

... १५५

यतस्त्र श्रीकृष्ण खदिशि पतितानां (क) ३२

माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्

... १६७

यन्नास्ते मथिकर्षिकाऽमलसरः (क) ८४

मातः कस्यं गुरुमपि कमले

... १४

यदवधि मथुरागतस्तत्तदवधि

... ३८

मातः किं यदुनाथ देहि चषकं

... ८५

यदिह कर्णधारो भवोदन्वति

... ३

मातः श्राम्यसि तिष्ठ गोरसमहं

... ३१

यद्भिर्भ सुखदे स्थितस्य न पुन

... ७९

माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता

... ८०

यद्गर्भमन्तवीमन्ति विक्रान्तं

... ३१२

मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे

... ८७

यद् वीचीभिः स्पृशसि गगनं

... २३५

मातर्नातः परमनुचितं यत्खलानां

२५६

यन्नाहतं त्वमलिना मलिनाशयेन

... २१२

मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे

३२८

यन्नाम्रः श्रुतिमात्रमर्थमखिलं

... ३२०

माहात्म्यं परमं तवैव महती

... ११८

यस्मिन् वेज्जति सर्वतः परिचलत्

... १८६

माहात्म्यस्य परोऽवविर्निजगृहम्

... १४८

यस्या जन्मान्यवशे वसतिरपि सदा

२६८

मुक्तेर्जङ्गुमारिका

... ८२

यस्या बीजमहङ्कृतिगुरुतरं मूलं (ख) ३७७

मुरहर रन्धनसमये मा कुरु मुरली

३३

यस्यां यस्यां भवति हि ... ४३

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
यस्यां शम्भयां च शम्भूतमाङ्गे	... ८३	रे रे चातक पातितोऽसि मरुता ...	१८७
यस्याऽलौघत शल्कौघि	... ४८	रे रे दीप तिरस्कृताखिलतमः ...	३८८
यस्यांथोरथिकुरनिकरः	... १५१	(ल)	
याऽच्चयं बीजमेकं ...	...	लक्ष्मणो लघुसन्धानो दूरपाती च	३६०
या पाणियङ्गलालिता सुसरला	... ३८३	लक्ष्मीनाथं वहति गरुडस्तस्य ...	३७०
या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये	... ४२	लक्ष्मीयत्र न गीस्तत्र यत्र गीस्तत्र ...	१२२
यावद् भारतवर्षे स्यात् (४ ख) ३८१		लक्ष्मीश इति गोविन्दः श्रीदमितम्	३२७
येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित् (क)(ख) ८८		लज्जा मानसुता ममाद्यवनिता भिक्षा	२८८
येनामी जनिता वयं प्रतिदिनं ...	२२५	लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुङ्गवः (ख)	२४१
ये पूर्वं परिपालिताः फलदल ...	२०६	लब्धं जन्म सह यिया स्वयमपि ...	३७१
येषां श्रीमद्विशोदासुतपदकमले	... ३६	लोकानां गदशान्तवे समजनि ...	३८५
ये सन्तोषमुखप्रबुद्धमनसत्तेषाम	... २३१	लोले ब्रूहि कपालिकामिनि पिता	१०८
यो यं जनापकरणाय स्रजत्यपायं (ख) ३७३		(व)	
यो तौ शङ्कपालभूषितकरी	... ८८	वक्षःस्थलीवदनवामशरीरभागैः ...	३५८
(१)		वदन्तं त्वन्नाम क्षणमपि भजन्तं ...	७०
रवाकरः किं कुरुते खरवै	... ३३३	वरं पचच्छेदः समदमघवन्मुक्त ...	२२८
रवेरसं तेजः समुदयति	... २४५	वल्गुं शस्त्रविधायकं तव फलं ...	२०८
रसाय रक्षे नम उद्गटस्य	... ३१३	वाचः पञ्चवयत्युनापतिधरः ...	१५३
राजीवानि विद्यासयन् कुमदिनी	... २४३	वाक्यां वाड्यालकोटिः कृपिटरजटरे	२८५
राधामोहनमन्दिरं जिगमिषो	... ८२	वापी स्वल्पजलाशया विषमयो ...	१८६
रामप्रेरितचन्द्रकान्तघटित	... २३	वासःस्वच्छमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाडे	२७४
रुद्रोऽदिं जलधिं हरिर्दिं विषदो	... ३२३	वाप्यः शैलेशिलान्तरेषु स्रजः ...	२११
रुचं वपुर्न च विलोचन	... १७८	वासांसि व्रजवासिवारिजहशां ...	३०
रे घृष्टा धार्तराष्ट्रः प्रबलभुजवृहत्	७६७	विख्याताः कति सन्ति भूधरगणाः	२२८
रे पद्मिनीदल तवाव मया चरितं (ख) २२०		विघ्नव्यालावलिखगवरो ...	७८

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
विद्या नाम नरस्य कीर्तिरतुला ... ३४२		शिवां रुष्टां दृष्ट्वा प्रमथयतिना ... ७८	
विद्या मे वनिता ततोऽजनि सुतैः २७८		शीर्षां गोकुलमखली पङ्क्तुलं ... ३७	
विद्या सत्कविता तथा सृजनता ... २८६		शीर्षं शातयति श्रुतं शमयति प्रज्ञां ... २८४	
विधाता विश्वनिर्माता (१ ख) ३८१		शीलाविज्यामारुलामोरिकाद्याः ... १५२	
विधिनैवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं (ग) २५०		शृङ्गारी यः शिवायां करुण इह ... ५२	
० विलाद वृष्टिर्विलस्यान्तः स्थितमार्जार २८८		शेषे भवभरान्त्रान्ते यिया श्वेते ... ३००	
विश्वस्य हेतुर्वद्गु गीयसे त्वम् (ख) ८०		श्लामं यजोपवीतं तव किमिति ... १४५	
विश्वस्य हेतुरमरैर्वद्गु गीयसे (क) ८०		श्लामश्वेतारुणाङ्गा जलधरणि ... ८५	
विश्वाधारो हि वायुस्तदुपरि ... १७८		श्रीकण्ठालिङ्गनेन ... ८१	
विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको भवतु ... २		श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरुणां २२३	
वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः ... २७५		श्रुतिमपरे श्रुतिमपरे ... ४६	
वेदापन्ने स शक्ते रचितनिजगुरु ... ३८८		श्रुत्वाऽपि माधवः स्वामी ... ६	
वैपन्ते कपयो भृशं जडसमं ... २३८		श्लाघ्या वन्धनवेदना चरणश्रोः श्लाघ्या १८५	
वैकुण्ठाभिप्रणीतः कमलयुतशिराः १४२		श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये ... १६२	
वैदेहि पश्य कलसोद्भवधर्मपर्वी ... ३८		श्वशुरगृहनिवासः स्वर्गवासो ... २७०	

(श)

श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाद्यांशः	श्लोकाङ्कः
शकाब्दे रन्ध्रशुभांशुरूपनचवनायके (क) ३७८		(स)	
शङ्का चेयं भवति विफला बाधकात् (ख) ३२		संगृह्णाति गुणौ गुणं दुष्णिगणाद ... ३१८	
शङ्कोऽन्तः कुटिलो वह्निश्च धवलो ... ८		सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया ... ७६	
शवी दुरन्ते परिभूयमाणो न कस्य (ड) ३८०		सञ्चर करिवर धीरं मा मर्दय ... २०४	
शफर संहर चञ्चलतामिमां ... १८८		सत्यं सत्यं भवतु भवतो भाषितं (ग) ३२	
शब्दायते श्रुतिकठोरमलं जलेन ... ४०७		सहंशजातं गुणकोटिनघं धनुः ... ३४४	
शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो ... १२०		सप्रखेदः पुलकपरुषः संघमो ... ३०८	
शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः ... १४७		समयामादित्यप्रियकमलिनीं (क) २४४	
शिवस्य निन्दया हि याऽव्यजद (क) ६८		समाप्य विषयान् सर्वान् यः क्षणे (क) ३७७	

श्लोकायांशः

श्लोकाङ्कः श्लोकायांशः

श्लोकाङ्कः

समुद्दिष्टान्मानतत्त्वजलपारे	(ख) २४४	स्वपौरुषमहायशः समयदोषदुःखोऽपि ३२१
सम्मुखवर्त्तो पियुनो भवति सदा	२८४	स्वभावेन हि यः क्षुद्रो ह्यादि ... ३०४
सर्व्वं त्वं वदसि बहुधा दीयतां ...	२८५	स्वस्ति पाणिनये तच्चै यस्य ... १६१
सर्व्वदा सर्व्वदोऽस्तीति क्षुत्सु ...	१२१	स्वेदस्ते कुत ईदृशः प्रियतमे ... ११५
सर्व्वस्त्रापहरो न तस्करवरो	(ख) ३८८	(ह)
सहस्रासो नागः स्वयमपि भवान्	५४	हंसाः पद्मवनाशया मधुलिहो माध्वीकर २२६
सा माता मम भारती प्रतिदिनं ...	२६५	हंहो मोनतनो हरे किमुदधे ... १११
सायं सन्धिमहोत्सवे बलिघटा	(क) ३८०	हरता मम सुरतटिनीव्यतिकर ... ५८
सीते मा कुरु सम्भ्रमं यदधुना ...	२१	हर हर हर रतिं मे ... ३७६
सुतमा सौभाग्यस्खलितवनितावद् ...	२३६	हरिहरयोरिह भेदं ... ८७
सुवन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे ...	१६४	हस्तान्वक्तकुशोदके त्वयि न भूः ... १३०
सुव्यक्ता वेदभागैश्चरमदुरितज ...	३७४	हे धाराधर धीर नीरनिकरैरेषा रसा २५२
सेवध्वं विबुधास्तम्बकरिपुं ...	३६८	हे पद्मिनीपत्र भवच्चरितं (क) २२०
सेवां नो कुरुते करोति न क्वचिं ...	८१	हेवो भारशतानि वा मदमचां ... १६४
स्थूलतया नीलतया दूरतया ...	१८५	हे ज्योति चणिके स्वभावचपले (क) १६
स्वःसिन्धुगोरेऽवशिवातवीरे ...	३७५	हे हेमकार परदुःखविचारमूढ ... ४१०
स्वकृष्णमापोद्य दृढं यथेष्टम् ...	३८२	हे हेरम्ब किमस्व रोदिषि कथं ... ८८

उद्भट-सागरः

तृतीय-प्रवाहः ।

देवता-तरङ्गः ।

परब्रह्म ।

(१)

ब्रह्मा विष्णुः पिनाको शिखियमपवनाः पाश्चिन्द्रार्कशक्रा
नागा गन्धर्वदैत्या ग्रहवसुमुनयः शैलपाथोधिन्द्यः ।
देशा होपाश्च मर्त्याः पशुपतगेगणाः स्वर्गपातालपृथ्वाः
संलोना यस्य देहे वसतु मनसि मे विश्वरूपः स नित्यम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(२)

विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको भवतु वा ब्रह्मा सुरेन्द्रोऽथवा
भानुर्वा शशलक्ष्णोऽथ भगवान् बुद्धोऽथ सिद्धोऽथवा ।
रागद्वेषविषादमोहरहितः सत्त्वानुकम्पोद्यतो
यः सर्वैः सह संस्तुतो गुणगणैः कस्मैचिदस्मै नमः ॥

(स्वामिदत्तस्य)

सुगन्धोदव्याकरणस्योपसर्गसूत्रमुद्धरन् विंशत्युपसर्गात्मकेन श्लोकेनानेन परब्रह्मोपा-
सनामुपदिशति :—

(३)

यदिह कर्णधारो भवोदन्वतिः निष्परोपाधिः सुदुष्प्रापम् ।

अवनिपर्यभिव्यापि संप्रति गिरो मनसोऽपि विषयीकुरु ततः ॥

(सरस्वत्युपाधिकक्षणाानन्दस्य)

(४)

निर्गणो निष्क्रियोऽप्यस्मि निष्कलो निरुपाधिकः ।

अरूपश्च विनोपायैरहं ब्रह्मास्मि निश्चितम् ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

ब्रह्मा ।

(५)

मृणालसूत्रधिकारिप्रेमसूत्रसुसंयतम् ।

करोति मिथुनैकं यस्तं नमामि प्रजापतिम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

सरस्वती ।

(६)

श्रुत्वाऽपि माधवः स्वामी सपत्नीति हरिप्रिया ।

तस्मिन्नेव स्थिरा या स्यात् तां नमामि सरस्वतीम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

वीणा ।

(७)

वीणारवच्छलेन सरस्वत्याः खेदोक्तिरियम् :—

आपाणिग्रहणादतिप्रणयितो कण्ठे स्थिताहं प्रभोः

सर्वैरेव हरिप्रियेति कमला सोऽप्युच्यते माधवः ।

दूडाऽप्यस्मि न तेन मत्सुतगणाः पद्मासुतस्यानुगा

वाख्येत्याधिनिवारणाय सततं संगीयते वीण्या ॥

संस्कृत-भाषा ।

(८)

याऽक्षय्यं बीजमेकं जगदखिलगिरां सर्वसाफल्यमूलं

या रम्यस्निग्धवर्णा मृदुमधुरपदालङ्कृतिस्त्रिथमाणा ।

या च्छन्दःसूत्रबद्धा विविधरमगुणा भूरिभावान्विता या

सा भाषा संस्कृताख्या प्रतिजनि कुरुतां सेवकं मां स्वकीयम् ॥

(उद्गतसागरस्य)

विष्णुः ।

(९)

शङ्खोऽन्तः कुटिलो बहिश्च धवलश्चक्रश्च वक्रं तथा

बद्धास्यां च गन्दाऽम्बुजं मन्त्रभवं शेषः सहस्राननः ।

वृक्षात्मा तुलसी चला च कमला हृत्कौस्तुभः प्रस्तरो

भक्तं दर्शयते वृत्तोऽपि कुटिलैरेतैर्य ईडे हि तम् ॥

(उद्गतसागरस्य)

(१०)

भक्तिप्रद्विलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्यर्द्धिनी
 ध्यानालम्बनतां समाधितिरतैर्नीतेहितप्राप्तये ।
 लावण्यैकमहानिधौ रसिकतां लक्ष्मोदृशोऽस्त्वय्यौ
 युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥

(भागवतामृतदत्तस्य)

(११)

किं पाद्यं पदपङ्कजे समुचितं यत्रोद्भवा जाङ्गवी
 किं वाऽर्घ्यं मुनिपूजिते शिरसि ते भक्त्याहृतं साम्प्रतम् ।
 किं पुष्पं त्वयि शोभते ब्रजपते सत्पारिजातार्चिते
 किं स्तोत्रं गुणसागरे त्वयि हरे केनार्चयेत् त्वां नरः ॥

(१२)

भगवन्तं प्रति कस्यचिद् दरिद्रस्योक्तिरियम् :—

दीनं मामपहाय विश्वभरणव्यापारभारं दधत्
 सामानाधिकरण्यमन्वयमुरीकृत्याऽसि विश्वम्भरः ।
 आस्तां तच्छरणागतं प्रतिदिनं मामेवमापीडयन्
 यद् गोविन्द जनार्दनो भवसि किं तेनापि नो लज्जसे ॥

विष्णु-लीला ।

(१३)

श्रीचित्रे जगन्नाथमूर्तिः कथं दारुमयीत्याह :—

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया

पुत्रोऽप्येको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।

शेषः शय्या सदनमुदधिर्वाहनं पद्मगारिः

स्मारं स्मारं खगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥

(जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य)

लक्ष्मीः ।

(१४)

मातः कम्पं गुरुमपि कमले संत्यज त्वं विषादं

मा याहि त्वं बलभिदमयि संजृम्भमत्रैव तिष्ठ ।

मा गास्त्वं वा श्वसनमुरुरयं मन्यमुग्धः समुद्रः

प्रोचेदं यां प्रशमनमनयत् पातु सा लोकमाता ॥

(उद्भटसीगरस्य)

लक्ष्मी-चरित्रम् ।

(१५)

आगच्छति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बवत् ।

निर्गच्छति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्थवत् ॥

(१६)

(क)

लक्ष्मीं प्रति सरस्वत्या दुरुक्तिरियम् :—

हे लक्ष्मि क्षणिके स्वभावचपले मूढे च पापेऽधमे
 न त्वं चोत्तमपात्रमिच्छसि खले प्रायेण दुश्चारिणी ।
 ये देवार्चनसत्यशीचनिरता ये चापि धर्मो रता-
 स्तेभ्यः कुप्यसि निर्दये गतमतिर्नीचोऽपि ते वल्लभः ॥
 (विज्जकायाः)

(ख)

सरस्वतीं प्रति लक्ष्माः प्रत्युक्तिरियम् :—

नाहं दुश्चरिता न चापि चपला क्षुद्रो न मे रोचते
 नो शूरो न च पण्डितो न च शठो हौनाक्षरो नैव च ।
 पूर्वस्मिन् कृतपुण्ययोगविभवः प्राप्नोति मे सत्फलं
 लोकनामसहिष्णुता सखि कथं दृष्ट्वा तदीयं सुखम् ॥
 (विज्जकायाः)

(१७)

ब्राह्मणाधिरदरिद्रा यतस्ते लक्ष्मीकृपारहिताः । एकदा सर्वे ब्राह्मणा मिलिता
 नारायणरूपमपेक्ष्य ऊचुः देव अस्मदालये पदमप्रयितुं लक्ष्मीदेवीमनुबध्यस्व येन
 चास्माकं चिरदारिद्र्यमपगमिष्यति । एतदाकर्ण्य लक्ष्मीः सरोषमाह नाहं कदापि
 ब्राह्मणालये पदं करिष्यामि यतः :—

पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
 दा बाल्याद् विप्रवर्जैः स्ववदनविवरे धारिता मे सपत्नी ।
 गेहं मे च्छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं
 तस्मात् खिन्ना सदाऽहं हि जगण्सदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

रामचन्द्रः ।

(१८)

रामनाममहिमानं वर्णयति :—

माहात्म्यं परमं तवेव महतो हे राम नाम्नः क्षितौ
राक्षारं वदतो जनस्य सकलं निर्याति पापं हृदः ।
भूयस्तद् विशतीति रोधनविधावास्तो मकारस्ततो
जिह्वाग्रे तव राम नाम वसतु श्रीपूर्णचन्द्रस्य मे ॥

(उद्भटसागरस्य)

(१८)

उत्पुल्लेन्दौदराक्षौ शशधरवदना बिभ्रतौ शुभ्रकान्तिं
गत्वाऽसौ राजधानीं दशरथमवदत् कौकयौ कोपयुक्ता ।
राजा रामाभिवेकाद् विरमतु सहसा निष्कलङ्गे कुलेऽस्मिन्
भूपुत्री यस्य पत्नी स च भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ॥

सौता ।

(२०)

भूतिर्भूमितले पणः परिणये रामेण युद्धं सती
कान्तारे गमने दशास्यहरणं लङ्कापुरे रोधनम् ।
वज्रौ शुद्धिरथ प्रजापयशसाऽरण्ये च निर्वासनं
यैव जन्मत एव दुःखदलिता तां नौमि रामप्रियाम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(२१)

हरशरसनभङ्गं कुर्वतो रामस्य करकाठिन्यं शङ्कमानां सीतां प्रति तत्सख्या
उक्तिरियम् :—

सीते मा कुरु 'सम्भ्रमं यदधुना काठिन्यमङ्गीकृतं
तद् रामस्य करद्वयेन धनुषो भङ्गाय नाङ्गाय ते ।
क्षौणी दीर्येति जोर्येति क्षितिरुहः शुष्यन्ति नीराश्रयाः
किन्त्वेका नलिनौ दिवाकरकरैरानन्दयुं विन्दति ॥

(२२)

रामेण सह वनं गच्छन्ती सीता स्वक्षेत्रं वर्णयति :—

करैरेवात्युग्रैः प्रतपति रघूणां कुलपतिः
क्षपालेशं मातः मयि न कुरुते कण्टकमयी ।
मम प्राणधौशः क्षणमपि विलम्बं न सहते
विधौ वामे वामः सुहृदपि च कामं रिपवति ॥
(हनूमतः)

(२३)

श्रीरामचन्द्रप्रेषितं चन्द्रकान्तमणिवटितमङ्गुरीयकं दृष्ट्वा सीतायाः खेदोक्तिरियम् :—

रामप्रेरितचन्द्रकान्तवटितस्वर्णाङ्गुरीयं निशि
शीतांशोः करयोगतः स्रवदपः संवीक्ष्य सीताऽब्रवीत् ।
किं त्वं रोदिषि रामचन्द्रविरहात् तस्यैव पाणिग्रहे
विच्छेदः स्फुट एव किं न विदितं मां वीक्ष्य सुखं भव ॥

दशरथः ।

(२४)

दशरथस्य मृत्युकारणमाह :—

प्राणाधिके वनं रामे सुमन्त्रे च गृहं गते ।

त्यक्तो राजा सुतत्यागादविश्वस्तैरिवासुभिः ॥

हनुमान् ।

(२५)

हनुमतः शीर्यं वर्णयति :—

चतुर्थजः पञ्चमंगो दृष्ट्वा प्रथमसम्भवाम् ।

द्वितीयं तत्र निक्षिप्य द्वितीयमतरत् तदां ॥

रावणः ।

(२६)

सीताहरणकाले कपेटिनं रावणं वर्णयति :—

डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम्

डिमिमिति डमरुं वादयन् सूक्ष्मनादं

वम् वम् वम् वम् ववम् वम्

प्रबलगलबलैस्तालमालम्ब्य तुल्यम् ।

कर्पणकल्मसमस्माच्चित-

सकलतनू रुद्रमुद्रासमुद्रो

मायायोगी दशास्यो

रघुरमणमुप्राङ्गणे प्रादुरासीत् ॥

अहल्या ।

(२७)

मानवीं सूर्तिं गृहीत्वा अहल्या श्रीरामचन्द्रं प्रार्थयते :—

भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाच्चलेऽस्मिन्

नाथाऽप्राप्यं त्रिजगति रजः पादपद्मदयस्य ।

योषा दोषास्यदमनुदिनं नित्यरोषस्तपस्वी

यस्य स्पर्शाद् रघुवर पुनर्नेदृशो स्यां कदापि ॥

अगस्त्यः ।

(२८)

निःशेषपीतोष्कितसिम्हराजस्य अगस्त्यस्य पत्न्याः समीपे मत्कर्तुं कसमुद्रवन्धनवार्ता-
कथनं निरर्थकमिति सीतां प्रति रामस्योक्तिः :—

वैदेहि पश्य कलसोज्ज्वलधर्मपत्नीं

तत्र स्थिता च कथय स्वकथाः समस्ताः ।

स्वप्नेऽपि मा वदं पयोनिधिवन्धवार्तां

सैषा मुनेषु लुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥

कृष्णः ।

(२८)

चूड़ायां शिखिपिच्छिनी तिलज्जिनी भालेऽधरे वंशिनी
पौनांसे वनमालिनी कटितटे पीताम्बरालम्बिनी ।
पादे नूपुरिणी तथा नयनयोः प्रेमानृतापाङ्गिनी
लीला काचन वर्त्ततां मनसि मे राधामनोमोहिनी ॥

(उद्घटसागरस्य)

(३०)

वासांसि व्रजवासिवारिजदृशां हृत्वा हठादुच्चकै-
र्यः प्राग् भूरुहमारुरोह स पुनर्वस्त्राणि विस्तारयन् ।
ब्रीडाभारमपाचकार सहसा पाञ्चालजायाः स्वयं
को जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्तिः कदा कीदृशी ॥

बालगोपालः ।

(३१)

मातः आत्म्यसि तिष्ठ गोरसमहं मथ्नामि मन्यानकं
प्रालम्ब्य स्थितमीश्वरः सरभसं दीनाननं वासुकिः ।
सासूयं कमलालया सुरगणः सानन्दमुद्यद्भयं
राहुः प्रैक्षत यं स वोऽस्तु शिवदो गोपालबालो हरिः ॥

कृष्णालौला ।

(३२)

कदाचिद् गोपबालकैः सह क्रीडन्तं कृष्णं क्रीडोपदेशव्याजिनं सुदामा स्वामीष्टं
प्रार्थयते :—

(क)

यतस्व श्रीकृष्ण स्वदिशि पतितानां धृतिविधौ
त्वमङ्ग क्रीडायां विगुणदिशि यानं परिहर ।
गलग्राही त्याज्यस्तव च परिहार्यः करधरो
बली वा क्षीणो वा न परिहरणीयो धृतपदः ॥

सुदामानं प्रति कृष्णस्योक्तिः :—

(ख)

शङ्का चेयं भवति विफुला बाधकात् ते सुदामन्
धार्थ्यः पादः कथमपि न मे केनचिद् वा कदापि ।
धर्त्तुं कश्चित् स्वभिलषति चेत् पादयुग्मं मदीयं
स्वीयक्रोडे तमिह कुरुते मुक्तिमाता तदानीम् ॥

कृष्णं प्रति पुनः सुदामः स्वमतनिवेदनम् :—

(ग)

सत्यं सत्यं भवतु भवतो भाषितं भक्तिलभ्य
सा नास्माकं भवति जननी मुक्तिमाता विमाता ।
भक्त्या मातुर्हरिचरणदादुर्गर्जनादु भीतभीता
वृन्दारण्ये विचरणविधौ साऽसमर्था सदैव ॥

मुरली ।

(३३)

कृष्णस्य वंशीरवोऽचेतनमपि वस्तु रसवत् करोतीत्याह :—

मुरहर रन्धनसमये

मा कुरु मुरलीरवं मधुरम् ।

नीरसमेधो रसतां

कशानुरप्येति कशतनुताम् ॥

(३४)

श्रीकृष्णस्य वेषमुद्दिश्य कस्याश्चिद् गोपिकायाः खेदोक्तिरियम् :—

कौशल्यासुवसव्यपाणिनिहितं सङ्गंशजं सङ्गुणं

सौतां पूर्णमनोरथाच्च विदधे भङ्गुक्ता स्वदेहं धनुः ।

श्रीकृष्णाननपाणिपल्लवसखः क्लिप्नासि मां निर्गुणः

सच्छिद्रश्च कुवंशजोऽसि सुतरां वेणो न ते दूषणम् ॥

नूपुरम् ।

(३५)

एकदा नूपुरं परिहर्तुमुद्यतं कृष्णं प्रति नूपुरस्रोक्तिरियम् :—

अमी पुरस्थाः सकलाः सुनिद्रिता

न नूपुरं मुञ्च सुखेन यास्यसि ।

यदि त्यजिः श्रीपदपङ्कजाश्रितं

हरे तवाख्यातिरियं भविष्यति ॥

हरिनामकीर्तनस्थ-मृदङ्गः ।

(३६)

हरिनामसङ्कीर्तनकाले मृदङ्गोत्थितानां “धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान्” इति
शब्दानां हेतुमाह :—

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ।

येषां श्रीकृष्णलीलाललितनिश्मने सादरौ नैव कर्णौ

धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नियतं कीर्तनस्थो मृदङ्गः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

कृष्णविरहे गोकुलावस्था ।

(३७)

श्रीकृष्णविरहे गोकुलावस्थां वर्णयति उच्चवः :—

शीर्षा गोकुलमण्डली पशुकुलं शृण्वाय न सन्दते

मूका कोकिलसंहतिः शिखिकुलं न व्याकुलं नृत्यति ।

सर्वे त्वद्विरहेण हन्त निदरां गोविन्द दैन्यं गताः

किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्धते ॥

(३८)

यदवधिं मथुरामगम-

स्तदवधि गोपाल गोकुलदशैतादृक् ।

दिशि दिशि सुलभा सुमनो-

माला विमला कमलदलन्तु दुरापम् ॥

राधिका ।

(३८)

दोर्भ्यां पल्लविनी नखैः कुसुमिनी लोलालकैर्भृङ्गिणी
दन्तैः कोरकिणी स्मितैः सुषमिणी काञ्चीश्रियावालिनी ।
पीनोत्तुङ्गकुचद्वयेन फलिनी वृन्दावनस्थायिनी
काचित् कल्पलता सदासु हृदि मे कृष्णद्रुमालम्बिनी ॥

(उल्लटसागरस्य)

(४०)

कायिद् दूती श्रीकृष्णसमीपे राधिकाया विरहावस्थां निवेदयति :—

चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण्डले
तस्या दैववशाद् दशापि चरमा प्रायः समुन्मीलति ।
तद् ब्रूमः शिरसा नतेन सहसा श्रीकृष्ण निक्षिप्यतां
स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्त्रं तमः ॥

(भीनोः)

(४१)

निगमतरोः प्रतिशाखं

मृगितं मिलितं न तत् परं ब्रह्म ।

मिलितं मिलितमिदानीं

गोपवधूटीपटाञ्जले नक्षम् ॥

(४२)

अक्रूरो यदा कृष्णमादाय मधुरां प्रस्थातुमुद्यतस्तदा कृष्णलूर्णमेव आगमिष्यामीति
राधिकासुवाच । अथ कृष्णो न पुनरङ्गमिष्यतीति विवेदयन्तं कृष्णप्रेरितमुद्धवं प्रति
राधिकाया उक्तिरियम् :—

या पूर्वं हरिणा प्रयाणसमये संरोपिताऽऽशालता
साऽभूत् पल्लविता चिरात् कुसुमिता नेत्राब्जुत्पलैः सदा ।
विज्ञातं फलितेति हन्त भवता तन्मूलमुन्मूलितं
रे रे माधवदूत जीवविहगः क्षीणः कमालस्वते ॥

(४३)

वृन्दावनात् प्रत्यावृत्य उद्धवः श्रीकृष्णं राधिकावस्थां कथयति :—

यस्यां यस्यां भवति हि तिथौ पुष्टिभाक् शीतलांश-
स्तस्यां तस्यां रतिरसमयी क्षीयते सा मृगाक्षी ।
मन्ये धाता घटयति विधुं सारमाकृत्य तस्या-
स्तस्माद् यावन्न भवति तिथिः पूर्णिमा तावदेहि ॥

(४४)

कूजति किल कोकिलकुल उज्ज्वलकलनादं
जैमिनिरिति जैमिनिरिति जल्पति सविषादम् ।
नीलनलिनमात्ममहद् वीक्ष्य पुलकवीता
गरुडं गरुडं गरुडेत्यपि रौति परमभीता ॥

देवता-तरङ्गः (यशोदा)

३८

गोपी ।

(४५)

धन्या गोकुलकन्या

वयमिह मन्यामहे जगति ।

यासां नयनसरोजि

सुरञ्जनोऽभून्निरञ्जनः साक्षात् ॥

नन्दः ।

(४६)

श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे

भारतमपरे भजन्तु भवभीताः ।

अहमिह नन्दं वन्दे

यस्यतल्लिन्दे परं ब्रह्म ॥

यशोदा ।

(४७)

किं ब्रूमस्त्वां यशोदे कति कति सुकृतक्षेत्रवृन्दानि पूर्वं
गत्वा क्रीडन्निधानैः कति कति सुकृतान्धर्जितानि त्वयैव ।
नो शक्नो न स्वयम्भूर्न च मदनरिपूर्यस्य लेभे प्रसादं
तत् पूर्णब्रह्म भूमौ विलुठति विलपन् क्रोडमारोढुकामः ॥

द्रौपदी ।

(४८)

दुर्योधनं प्रति द्रौपद्या उक्तिरियम् :—

पतिश्चशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरताऽनुजे ।

इतरेषु च पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

दशावताराः ।

(४९)

यस्याऽलीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
 दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधोशः पदे रोदसी ।
 क्रोधे चक्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो
 ध्यानं विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः ॥

शिवः ।

(५०)

गङ्गाजलं शिरसि ते

हैमवती वामभागसम्पन्ना ।

भाले तुषारकिरणो

ममेहि गिरिश त्रितापतप्तं हृत् ॥

(उद्भटसागरस्य)

(५१)

यः स्थाणुः स्वयमेव पर्वतगतो मूलेन हीनश्च यः
साऽपर्णा स्वयमेव यस्य लतिका पुत्रो विशाखस्तथा ।
यो नित्यञ्च परोपनीतकुसुमोऽभीष्टं प्रसूते फलं
स स्थित्वा सम भूरिपङ्क्तिर्लङ्घ्यदि प्राप्नोतु पुष्टिं पराम् ॥
(उद्भटसागरस्य)

(५२)

शृङ्गारी यः शिवायां कर्ण इह रतौ मन्त्रथे वीर आस्ते
बीभत्सः कीकसौधैः फणिगणभयकृत् तुङ्गदेहाङ्गतश्च ।
रौद्रो दत्ते च नग्नो दिशि दिशि हसकृद् भक्तिभाजि प्रशान्तो
वन्देऽहं तं महेशं नवरसरसिकं नीरसः पूर्णचन्द्रः ॥
(उद्भटसागरस्य)

शिवलीला ।

(५३)

शिवस्य मन्त्रयमूर्त्तिधारणस्य हेतुमाह :—

अक्षं वाञ्छति वाहनं गणपतेराखं लुधार्त्तः फणी
तं च क्रौञ्चपतेः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाननम् ।
गौरी जङ्घसुतां हिनस्ति च कलानाथं कपालानलो
निर्विषः स शिवः कुटुम्बकलहाद् मूर्त्तिं दधौ मन्त्रयीम् ॥

(५४)

शिवस्य दिगम्बरत्वकारणं कथयति :—

सहस्रास्थो नागः स्वयम्भुपि भवान् पञ्चवदनः
 षड्भास्यो हन्तैकस्तनय इतरो वारणसुखः ।
 चिरं भिक्षावृत्तिर्भवति च कथं वर्त्तनमिति
 ब्रुवत्यां पार्वत्यां समभवदुमेशो विवसनः ॥

(५५)

शिवस्य श्मशानवासिलहेतुमाह :—

किं गोत्रं किमु जीवनं किमु धनं का जन्मभूः किं वयः
 का विद्या किमु सद्य के सहचराः के वंशजाः प्राक्तनाः ।
 का माता च पिता तवेति गुरुणा पृष्टो विवाहे शिवो
 मालिन्येन हृदः स्वकीयभवनं त्यक्त्वा श्मशाने स्थितः ॥

(५६)

शिवस्य “भोलानाथ” इति नामग्रहणकारणं कथयति :—

धत्ते कालीपदाब्जं शव इव जगतां वच्चनार्थं महेशो
 धूर्त्तो मर्त्यास्थिमालाभुजगचयचिताभस्मदेहोऽग्निभालः ।
 भोलानाथप्रसिद्धिः कथय कथमभूत्लोकतोऽसावमुष्य
 स्वत्वं वित्ते स्वतः स्यात् पितरि मृत इदं न स्मृतं यत् सुतानाम् ॥

(५७)

शिवस्य शवरूपयङ्ग्यकारणं वक्ति ?—

तव चरणसरोजं दुर्लभं देवताभि-

निजहृदि जगदम्ब त्रयम्बकः सन्निधाय ।

यदुभवदतिभावानन्दनिस्यन्दमूर्त्तिः

शवमिति शिवमाहुर्गूढतत्त्वानभिज्ञाः ॥

(५८)

शिवस्य स्ववचसि कालीपदधारणकारणमाह :—

देवैर्मथितदुग्धसागरतलादुत्थापितं भीषणं

पीत्वा भूरि विषं पुनः पशुपतिस्तज्ज्वालाया विह्वलः ।

विन्यस्योरसि कालिकापदयुगं कैवल्यदं शीतलं

संप्राप्याऽतुलनिर्वृतिञ्च बहुलामद्यापि तन्नोञ्छति ॥

(५९)

शिवस्य विषपांनकारणं कथयति :—

हरतां मम सुरतटिनी-

व्यतिकरमरणेऽपि तुल्यैव ।

गङ्गाधर इति गरलं

करतलतरलं निजग्रास ॥

(६०)

शिवस्य सत्यञ्जयत्वहेतुगाहः—

पार्वतीमोषधीमेकामपण्यां रोगनाशिनीम् ।
लब्ध्वा पीत्वाऽपि गरलं शूलौ सत्यञ्जयः स्थितः ॥

पार्वती ।

(६१)

नानाशस्त्रास्त्रभीमा दनुजदलदमा कालमेघाभिरामा
प्रेमोच्छ्वासेन वामा पशुपतिनयनाकेकरालोककामा ।
कैवल्योल्लाससीमा भवगहनगतक्लेशनाशिप्रणामा
काचित् कैलासधामा कलयतु कुशलं कामिनी कान्तकामा ॥
(उद्भटसागरस्य)

(६२)

जातोऽहं द्विपदश्चतुष्पद इह प्राप्तो विवाहं यदा
पुत्रेऽतः सति षट्पदेन विधृता वृत्तिर्मया माधुषी ।
पौत्रेऽप्यष्टपदेन चिन्तितमहो चाष्टापदं सन्ततं
जाले बद्धपदं मयैव रचिते मां रक्ष दाक्षायणि ॥

(उद्भटसागरस्य)

(६३)

कष्टं दृष्टं त्वया नो जननि सुविषमं वाक्यमाकर्णितं मे
नास्ते ते नेत्रकर्णं श्रुतिरिति वदति भ्रान्तिशून्या सदैव ।
इत्थं चेद् वेदवाक्यं कलयसि सफलं कालि मय्येव सर्वं
निस्तार्योऽहं त्वयैव श्रुतिरिति वदति त्वं हि निस्तारिणी यत् ॥

(६४)

तले धातू रूपं त्रिगुणमयि पृष्ठे सुररिपो-
नखे शम्भोरूपं भजति तव पादाम्बुजमतः ।
भजन्ते ते सर्वे भजनगुणलेशं पुनरहो
पिनाकौ जानीते यदुरसि स धत्ते तव पदम् ॥

(६५)

दुर्गा प्रतिभक्तस्योक्तिरियम् :—

दुर्गे दुर्गभवाब्धिभङ्गभवभौभ्रान्तोक्तभाषां शृणु
दृष्ट्वा देवि ददाति देयदयितं दोनं दयालुर्नटम् ।
किं वा वक्ति विरक्तचित्तकतया त्वं गच्छ माऽऽगाः पुन-
रित्थं वारमनेकमागतवति त्वं केन भूका मयि ॥
(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

शक्तिलीला ।

(६६)

काली न कथं केशकलापं बध्नातीति पृष्ठवन्तं राजानं कृष्णचन्दं प्रति बाणेश्वरविद्या-
लङ्कारस्य प्रत्युक्तिरियम् :—

देव्याः केशचयो निरीक्ष्य पतितान् देवान् मुनीन् पादयोः
सर्वाराध्यतया च तत्र परमोत्कर्षं विदित्वाऽपतत् ।
सा काली चरणं गतस्य शरणं नो बन्धनं सम्भवे-
दित्यावेदयितुं बबन्ध नहि तं तस्मुक्तकेशी बभौ ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(६७)

कालिकाया नम्रत्वमुपपादयति :—

गिरीशि प्रत्यूषे निशि च दिवसान्ते च दिवसे

प्रसूतौ जन्तूनां जगति जनयित्रि प्रतिदिनम् ।

परिव्याप्ता वस्त्रावरणसमयं नैव लभसे

भवत्या नम्रत्वं भगवति भवत्येव तदिदम् ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(६८)

कदाचित् कश्चित् कुलालो दक्षिणामूर्तिं निष्काय विलोकनाय राज्ञे न्यवेदयत् ।
 स राजा लणचन्द्रः स्वयमागत्य प्रतिमाञ्च तां विलोक्य नितरां सन्तुष्यन् 'किमद्भुतं' इत्य-
 ब्रवीत् । सहचरो बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्य तं 'किमद्भुतम्' इति वाक्याशं हृन्दसा-
 पूरयामास :—

(क)

शिवस्य निन्दया हि याऽत्यजद् वपुः स्वमेकदा ।

तदङ्घ्रिपङ्कजद्वयं शिवे शिवे 'किमद्भुतम्' ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

एतदाकर्ण्यैव पार्श्ववर्ती शक्तशिरोमणिः रामप्रसादयेतसि दुःखमनुभवन्
 वक्ष्यमाणश्लोकमुवाच :—

(ख)

महायुद्धमध्ये सदानन्दरूपा-

पदसंशमात्राच्छवोऽभूत्सहेशः ।

शिवे पादपद्मं न दत्तं कदाचि-

न्न वाच्यं न वाच्यं कदापि त्वयेदम् ॥

(रामप्रसाद सेनस्य)

(६८)

देव्या दशभुजात्वकारणं त्रिशासमानं प्रति भक्तस्योक्तिरियम् :—

आविष्कृतैर्दशभुजैर्दशदिग्भवैभ्यो

दुःखेभ्य आशु परिमोचयितुं स्वभक्तान् ।

कौलासनाम निजधाम विहाय भूसौ

दुर्गागता दशभुजा तनुते शुभं नः ॥

(७०)

कालौ कटितटे करयेणौ गच्छे शिरोमालाय रुधं धारयतीत्याह :—

वदन्तं त्वन्नाम क्षणमपि भजन्तं तव पदं

जपन्तं वा जन्तुं जननि जगुरन्तं तव मनुम् ।

चतुर्बाहुं कर्तुं कमपि चतुरास्यं कमपि किं

करयेणीकाक्षीं वहसि बहुमुण्डस्रजमपि ॥

गङ्गा ।

(७१)

जननि सुरतटिनि भवतीं

कदाचन न पतितपावनीं मन्येऽहम् ।

शूली गदी च तीरे

नीरेऽपि मृतः पुनरपि शूली गदी च ॥

(उद्भटसागरस्य)

(७२)

यद्गर्भे सुखदे स्थितस्य न पुनर्गर्भागतिर्दुःखदा
 गर्भक्लेशनिवेदनाय मुनिना गर्भे धृता यैकदा ।
 या सेव्याऽपि च सेवकप्रेपदगा पुत्रस्य या क्रोडदा
 सा वृन्दारकवृन्दवन्दितपदा माताऽस्तु मे सर्व्वदा ॥

(उद्भटसागरस्य)

(७३)

पायं पायमपायसञ्चयहरं गङ्गे त्वदीयं जलं
 नायं नायमनायकोऽहमसकृद् मूर्त्तिञ्च नेत्रे तव ।
 स्मारं स्मारमसारसंस्मृतिहरं गङ्गिति वर्ण्वयं
 चारं चारमितस्तत्तव तटे मुक्तो भवेयं कदा ॥

(उद्भटसागरस्य)

(७४)

किंवदन्तीयं श्रूयते यत् विवेणीनिवासिनो द्वादशाधिकशतवर्षवयस्कस्य गङ्गातीर-
 स्थस्य आर्त्तनैयायिकशिरोमणेरजगन्नाथतर्कपञ्चाननस्य समीपे तस्य प्रधाननैयायिकच्छात्र-
 कश्चित् पृष्टवान् गुरुदेव ईश्वरतत्त्वविषये बहुशः शिष्या प्रदत्ता भवतैव, किन्तु एकया
 एव उक्त्या ईश्वरस्य स्वरूपनिर्णयो न कृतः । तदाप्यपाध्यायः प्रकृष्टज्ञानबलेन वक्ष्यमाण-
 श्लोकेन उत्तरमिदं कृतवान् । इयमपि किंवदन्ती श्रूयते यत् श्लोकपाठान्न एव तस्य
 प्राणवायुर्निर्जगाम :—

नराकारं वदन्येके निराकारञ्च केचन ।

वयन्तु दीर्घसम्बन्धाद् नाराकाराम् (नीराकाराम्) उपास्महे ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(७५)

कथिद् गङ्गाभक्तः कविर्भक्त्यन्तरेण गङ्गामाहात्म्यं कथयति :—

गङ्गे त्विदोषनाशाय त्वयि मज्जति यो जनः ।
तं करोषि चतुर्दोषं ममैतः कथं विकल्पसे ॥

(७६)

प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीसमागमस्थानं युक्तवेणी, त्रिवेण्यां तु गङ्गातः यमुना-
सरस्वत्योर्विशेषात् तत्स्थानं मुक्तवेणीति कथ्यते । अतस्तत्र जाङ्गवी मन्दवेगेति लक्ष्यते ।
अस्मैव जाङ्गवीवेगमान्द्यस्य कारणं जिज्ञासुना वह्ममानाधिपेन पृष्टो बाणेश्वरविद्यालङ्कार
आह :—

सगरसेन्ततिसन्तारणेच्छया

प्रचलिताऽतिजवेन हिमाचलात् ।

इह हि मान्द्यमुपैति सरस्वती-

यमुनयोर्विरहादिव जाङ्गवी ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(७७)

श्रीकृष्णं प्रति राधिकाया उक्तिरियम् :—

अम्बुजमम्बुन जातं

क्वचिदपि न तु जातमम्बुजादम्बु ।

त्वयि मुरहरं विपरीतं

पदाम्बुजात् त्रिपथगा जाता ॥

गङ्गालीला ।

(७८)

शिवशिरो विहाय गङ्गा कथं धरणीतलमागतेत्याह :—

शिवां रुष्टां दृष्ट्वा प्रमथपक्षिना मूर्खकलिता

परित्यक्ता गङ्गा बहुतरतरङ्गा किमु रुषा ।

जनेभ्यः पापिभ्यः प्रमथपतितां दातुमधुना

समायाति क्षौणीं त्रिभुवनजनत्राणसलिला ॥

गणेशः ।

(७९)

विघ्नव्यालावलिखगवरो विघ्ननागैकसिंहो

विघ्नध्वान्तप्रखुरमिहिरो विघ्नशैलैकवज्रः ।

विघ्नाम्बोदप्रबलपवनो विघ्नसिन्धारगस्थो

विघ्नारण्यप्रबलदहनो नोऽवतादु विघ्नराजः ।

(उद्भटसागरस्य)

कार्त्तिकेयः ।

(८०)

माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता तातो महेशस्तथा

भ्राता विघ्नकुलान्तकः पितृसखो देवो धनानां पतिः ।

ख्यातः क्रौञ्चविदारणे सुरपतेः सेनाग्रणीः षण्मुख-

स्तद्गुदैवबलेन किं न घटते कुत्रापि पाणिग्रहः ॥

(भानुसेनस्य)

भृङ्गौ ।

(८१)

सैवां नो कुरुते करोति न क्वपिं वाणिज्यमस्यास्ति नो
पैत्रं नास्ति धनं न बान्धवबलं नैवास्ति कश्चिद् गुणः ।
द्यूतस्त्रीव्यसनं न मुञ्चति तथापीशस्तदेतत् फलं
किं मे स्यादिति चिन्तयन्निव क्लेशो भृङ्गौ चिरं पातु वः ॥

तीर्थ-महिमा ।

काशी ।

(८२)

सुक्तेर्जङ्गकुमारिका प्रजनिका मुक्तिप्रदा काशिका
युक्तां राजति तद्वयं मृतचयं काश्यां स्मरारिः स्वयम् ।
मोक्षे दीक्षयिता स्थिता गिरिसुता दीनान्नदानव्रता
किं लब्धुं विपदास्पदेऽपरपदे भ्रान्तं मनो भ्राम्यति ॥

(राखालदास न्यायरत्नस्य)

(८३)

गङ्गावाराणसीर्भेदं दर्शयति :—

यस्यां शम्भुर्या च शम्भूतमाङ्गे

शम्भोरन्यः कोऽनयोऽन्तरजः ।

एतज्जाने मोक्षदा किञ्च काशी

पञ्चक्रोशौ लक्षयामा च गङ्गा ॥

वृन्दावन-वाराणस्यौ ।

(८४)

वृन्दावनवाराणस्योक्तकर्षापकर्षौ दर्शयति :—

(क)

काशीधाधि शिवमाहात्म्यं वर्णयति :—

यत्रास्ते मणिकर्णिकाऽमलसरः स्वदीर्घिका दीर्घिका
 रत्नं तारकमक्षरं तनुभृते शम्भुः स्वयं यच्छति ।
 तस्मिन्नद्भुतधामनि स्मररिपोर्निर्वाणमार्गे स्थिते
 मूढोऽन्यत्र मरीचिकासु पशुवत् प्रत्याशया धावति ॥
 (ख)

वृन्दावनधाधि कृष्णमाहात्म्यं प्रतिपादयति :—

धर्माश्रमो मणिकर्णिका भगवतः पादाम्बु भागीरथी
 काशीनां पतिरंशमस्य भजते श्रीविश्वनाथः स्वयम् ।
 एतस्यैव हि नाम शम्भुनगरे निस्तारकं तारकं
 तस्मात् कृष्णपदाम्बुजं भज सखे निर्वाणमोक्षप्रदम् ॥

मूर्ति-समष्टिः ।

मूर्तित्रयम् ।

(८५)

श्यामश्वेतारुणाङ्गा जलधरणिधरोत्फुल्लपङ्केरुहस्था
 मोमासावित्पुपेता रथचरणपिनाकोग्रहुङ्कारशस्त्राः ।
 देवा द्वित्रष्टनेत्रा जगदवनसमुच्छेदनोत्पत्तिदक्षाः
 प्रीता वः पान्तु नित्यं हरिहरविधयस्तार्क्ष्यगोहंसपत्राः ॥

रामकृष्ण-मूर्तिः ।

(८६)

यः पूतनामारणलब्धकर्मर्तिः

काकोदरो येन कृतो विदर्पः ।

यशोदयान्नङ्गतमूर्तिरव्यादु

नाथो यदूनामथवा रघूणाम् ॥

हरिहर-मूर्तिः ।

(८७)

हरिहरयोरिह भेदं

कलुषयति लोको विनाशास्त्रम् ।

अनयोः प्रकृतिरभिन्ना

प्रत्ययभेदाद् विभिन्नवद् भाति ॥

(८८)

यौ तौ शङ्खकपालभूषितकरौ पुष्पास्थिमालाधरौ

देवौ द्वारधतीक्ष्णशान्निलयौ नागारिगोवाहनौ ॥

द्वित्र्यक्षौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्गभौ

पापं वो हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगङ्गाधरौ ॥

(८८)

(क)

(उमाधवपत्ने श्लोकसास्य आकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

(ख)

(माधवपत्ने श्लोकसास्य आकृतिरियम्)

येन ध्वस्तमनोऽभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
 यश्चोद्धृतभुजङ्गहारवलयोऽगं गां च योऽधारयत् ।
 यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यं च नामामराः
 पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥
 (भारवेः, केषाचिन्मते चन्द्रकस्य चन्द्रकस्य वा)

अर्द्धनारीश्वर-मूर्तिः ।

(८९)

(क.)

कविः श्लोकेऽभिन् एव कौशलं दर्शितवान् येन वसन्ततिलकच्छन्दसा निबद्धेनानेन
 श्लोकेन दुर्गमाहात्म्यं वर्णितं, किन्त्वस्य प्रतिपादतः षष्ठसप्तमाष्टमवर्णेषु विद्युक्तेषु पद्यमिदं
 इन्द्रवज्राच्छन्दसि परिणतं भवति, तथा सति शिवमाहात्म्यं वर्णिते :—

देवता-तरङ्गः (गौरीशौरि-मूर्तिः)

५५

(वसन्ततिलकच्छन्दसा गौरीस्तुतिः)

विश्वस्य हेतुमरैर्बहु गीयसे त्वं
विश्वंभरे शवशिवे त्रिगुणात्ममूर्त्ते ।
चिद्गोमतोऽपि परमां प्रथमं वदन्ति
त्वां योगिनस्तुतिपरा प्रणिधानदृष्ट्या ॥

)

(इन्द्रवज्राच्छन्दसा शिवस्तुतिः)

विश्वस्य हेतुर्बहु गीयसे त्वं
विश्वंभरेश त्रिगुणात्ममूर्त्ते ।
चिद्गोमतोऽपि प्रथमं वदन्ति
त्वां योगिनस्तु प्रणिधानदृष्ट्या ॥
(शार्ङ्गधरस्य)

गौरीशौरि-मूर्तिः ।

(८१)

श्रीकण्ठालिङ्गनेन प्रमदभरपरिभ्राजमानानन्यो-
र्धाम्ना स्नेनेव दूरोक्तबलिदनुजप्रस्फुरद्गूरिभूतिः ।
शश्वद् विश्वैकमात्रा निरतिशयलसच्छङ्खपाथोजपाणि-
गौरी वा शौरिराशु प्रणयतु निखिलप्राणिनां प्रीणनानि ॥
(हरिहर शास्त्रिणः)

प्रश्नोत्तराणि ।

(१) कृष्णचन्द्रावली-प्रश्नोत्तराणि ।

(८२)

राधामोहनमन्दिरं जिगमिषोश्चन्द्रावलीमन्दिराद्
 राधे क्षेममिति प्रियस्य वचनं श्रुत्वाह चन्द्रावली ।
 कंस क्षेममये विमुग्धहृदये कंसः क्व दृष्टस्त्वया
 राधा क्वेति विलज्जितो नतमुखः स्मेरो हरिः पातु वः ॥
 (लीलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

(२) कृष्णानन्द-प्रश्नोत्तराणि ।

(८३)

कृष्ण त्वं नवयौवनोऽसि चपलाः प्रायेण गोपाङ्गनाः
 कंसो भूपतिरञ्जनालमृदुलग्रीवा वयं गोदुहः ।
 तद् याचेऽञ्जलिना भवन्तमधुना वृन्दावनं मां विना
 मा यासीरिति नन्दगोपवचसा क्रीणो हरिः पातु वः ॥

(३) कृष्णायशोदा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८४)

कृष्ण त्वं पठ किं पठामि ननु मे शास्त्रं किमु ज्ञायते
 तत्त्वं कस्य विभोः स कस्त्रिभुवनाधीशश्च तेनापि किम् ।
 ज्ञप्तिर्भक्तिरथो विरक्तिरनया किं मुक्तिरेवास्तु ते
 दध्यादीनि भजामि मातुरुदितं वाक्यं हरेः पातु वः ॥

(८५)

मातः किं यदुनाथ देहि चषकं किं तेन पातुं मय-
स्तन्नास्त्यद्य कदास्ति तन्निशि निशा का वाऽन्धकारोदयः।
बद्धे नेत्रयुगे निशाऽप्युपगता दृष्टीति मातुस्तदा
वक्षोजाखरकर्षणोद्यतकरः कृष्णः स पुण्यातु नः ॥

(लीलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

(४) कृष्णसत्यभामा-प्रश्नोत्तराणि ।

(८६)

अङ्गुल्या कः कप्राटे प्रहरति कुटिलो माधवः किं वसन्तो
नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं फणीन्द्रो द्विजिह्वः ।
सुग्धे घोराहिमर्द्दी किमुत खगपतिर्नी हरिः किं कपीन्द्रः
श्रुत्वेदं सत्यभामाप्रतिवचनजितः पातु वक्षक्रपार्ष्णिः ।

(लीलाशुक विल्वमङ्गलस्य)

(५) दुर्गाकार्त्तिकेय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८७)

मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे तातेन गोपायितं
वत्स स्वादु फलं प्रयच्छति न मे गत्वा गृहाण स्वयम् ।
मात्रैवं प्रहृति गुह्ये विघटयत्याकृत्य मन्थ्याञ्जलिं
शम्भोर्भिन्नसमाधिरुद्धमनसो हासोद्गमः पातु वः ॥

(योगेश्वरस्य)

(६) दुर्गागणेशकार्त्तिकीय-प्रश्नोत्तराणि ।

(८८)

हे हेरम्ब किमम्ब रोदिषि कथं कर्णौ लुठत्यग्निभूः
किं ते स्कन्द विचेष्टितं मम पुरा संख्या कृता चक्षुषाम् ।
नैतत् तेऽप्युचितं गजास्य चरितं नासां मिमीतेऽम्ब मे
तावेवं सहसा विलोक्य हसितव्यग्रा शिवा पातु वः ॥

(७) बलिवामन-प्रश्नोत्तराणि ।

(८९)

कस्त्वं ब्रह्मन्नपूर्वः क्व च तव वसतिर्याऽखिला ब्रह्मसृष्टिः
कस्ते नाथो ह्यनाथः क्व च तव जनको नैव तातं स्मरामि ।
किं तेऽभीष्टं ददामि त्रिपदपरिमिता भूमिरल्पा किमेषा
त्रैलोक्यं भावजं यो बलिमिदमवदद् वामनो वः स पातात् ॥

(८) राधाकृष्ण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१००)

केयं भाग्यवती तवोरसि मणी ब्रूषेऽधवर्णं विना
कृत्वाऽस्याः प्रथमं विना क्व सहजो वर्णो मणेस्तादृशः ।
स्त्रीरूपं कथमस्य लिङ्गनियमात् पृच्छामि वध्वाकृतिं
मुग्धे त्वत्प्रतिबिम्बमित्यपलपन् राधां हरिः पातु वः ॥

(१०१)

कक्ष्वं भो निशि केशवः शिरसिजैः किं नाम गर्वीऽस्ति ते
भद्रे शौरिरहं गुणैः पितृपितुः पौत्रस्य किं स्यादिह ।
चक्री चन्द्रमुखि प्रयच्छसि न मे कुण्डीं घटीं दोहनी-
मित्यं राधिकया जितोत्तरतया दुःस्थो हरिः पातु वः ॥

(१०२)

कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाहि विपिनं शाखामृगेणात्र किं
कृष्णोऽहं दयिते बिभेमि नितरां कृष्णः कथं वानरः ।
सुग्धेऽहं मधुसूदनो ब्रज लतां तामिव पुष्पान्विता-
मित्यं निर्वचनीकृतो दयितया क्लेशो हरिः पातु वः ॥

(शुभाङ्गस्य)

(६) राधागोपाङ्गना-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०३)

कृष्णविरहविधुरी राधिकां प्रति वृत्तव्या उक्तिरियम् :—

कुन्दकुञ्जममुं पश्य पुष्पितं सखि शोभनम् ।

अमुना कुन्दकुञ्जेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥

(१०) रामलक्ष्मण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०४)

भ्रातः प्रापय मामनातपशुवं प्राप्तोदयोऽयं रवि-
 नाथासौ हिमचन्द्रमा इतरथा चास्मिन् कलङ्कः कथम् ।
 वंशेऽस्मिन् मदकीर्तितः कुमुदिनौ कस्मादियं काशते
 मध्येवं नलिनीप्रियाङ्गजननादास्यं करोति स्फुटम् ॥

(१०५)

के यूयं रघुनाथ नाथ किमिदं भृत्योऽस्मि ते लक्ष्मणः
 कोऽहं वत्स स आर्य्य एव भगवान् आर्य्यः स को राघवः ।
 कान्तारे किमिहास्महे वत वृथा देव्या गतिर्मृग्यते
 का देवी जनकाधिराजतनया हा जानकि कासि मे ॥

(११) रावणाङ्गद-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०६)

कस्त्वं बालितनूङ्गवो रघुपतेर्दूतः स बालीति कः
 को वा वानर राघवः समुचिता ते बालिनो विस्मृतिः ।
 त्वां बद्धा चतुरम्बुराशिषु परिभ्राम्यन् मुहूर्त्तं यः
 सन्ध्यामर्चयति स्म निस्त्रप कथं तातस्त्वया विस्मृतः ॥

(हनूमतः)

(१२) लक्ष्मीनारायण-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०७)

धन्या देवकुले गिरीन्द्रतनया, गौरी महासुन्दरी
यस्माद् वृद्धपतिं विहाय जटिलं नान्यं जनं सेवते ।
लोले त्वच्च विहाय मां धनवतां गेहेषु तिष्ठेः सदा
कः प्राणेश्वर वक्ति तद् बुधगणास्ते मे सपत्नीसुताः ॥

(१०८)

देवि त्वं कुपिता त्वमेव कुपिता कोऽन्यः पृथिव्या गुरु-
र्माता त्वं जगतां त्वमेव जगतां माता न विज्ञोऽपरः ।
देवि त्वं परिहासकेलिकलहेऽनन्ता त्वमेवेत्यथ
ज्ञातानन्दपदो नमस्त्वलधिजां शौरिश्चिं पातु वः ।

(वाक्पतिराजस्य)

(१३) लक्ष्मीपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(१०९)

हरिहरमूर्तेः पाश्वर्त्तिन्योः लक्ष्मीपार्वत्योः परिहाससंज्ञापः :—

लोले ब्रूहि कथालिदामिनि पिता कस्ते पतिः पाथसां
कः प्रत्येति जलादपत्यजननं प्रत्येति यः प्रस्तरात् ।
इत् पर्वतराजसिन्धुसुतयोराकर्ण्य वाक्चातुरीं
सस्मेरस्य हरेर्हरस्य च सुदो निघ्नन्तु विघ्नं तव ॥

(११०)

भिन्नार्थी स क्व यातः सुतनु बलिमखे ताण्डवं क्वाद्य भद्रे
मन्ये वृन्दावनान्ते क्व नु स मृगशिशुर्नैव जानि वराहम् ।
बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठधृषपतिर्गोप एवास्य वेत्ता
लौलासंलाप इत्थं जलनिधिहिंसवत्कान्त्ययोस्त्रायतां वः ॥

(१४) विष्णुसागर प्रश्नोत्तराणि ।

(१११)

हंहो मोनतनो हरे किमुदधे किं वेपसे शैत्यतः
स्त्रिन्नः किं वडवानलात् पुलकितः कस्मात् स्वभावादहम् ।
इत्थं सागरकन्यकामुखशशिव्यालोकनेनाधिक-
प्रोद्यन्मरजचिह्ननिहृतिपरः शौरिः शिवायास्तु वः ॥

(१५) सीतारावण-प्रश्नोत्तराणि ।

(११२)

शोकस्यास्य पूर्वचरणद्वये रावणस्य सीतां प्रति उक्तिः चतुर्थचरणे तु तस्याः
प्रत्युत्तरम् :—

भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना

स रामो मे स्थाता न युधि शुरतो लक्ष्मणसखः ।

इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-

र्लधिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥

(१६) हरपार्वती-प्रश्नोत्तराणि ।

(११३)

पार्वत्या मानभङ्गाय शिवस्य सानुनयवचांसि पार्वती स्नेपेणान्यथा प्रतिपादयति :—

किं गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं
 कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
 जानामि सत्यमनुमानत एव स त्व-
 मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥
 (रुद्रस्य)

(११४)

न क्रोधः क्रियतां प्रिये स तु भवन्मौलिस्थगङ्गोदरे
 मुग्धे मानसपूजितं त्यज कृतं युष्मन्नियोगद्वयम् ।
 वक्त्रे श्लेषममुं निराकुरु कदाश्चिष्टोऽसि वक्त्रो मया
 वामाङ्गेऽति हृतोत्तरः स्मरहरः स्मेराननः पातु वः ॥

(११५)

खेदस्तो कुत ईदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रवक्त्रेर्विभो
 कस्मात् कम्पनमेतदिन्दुवदने भोगीन्द्रभीतेस्तव ।
 रोमाञ्चः कथमेष देवि भगवन् गङ्गाश्रमां शीकरै-
 रित्यं भर्त्तरि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु वः ॥

(लक्ष्मीधरस्य)

(११६)

एषा ते हर का सुगात्रि कतमा शीर्षे स्थितेयं जटा
 हंसः किं भजते जटां नहि शशी चन्द्रो जलं सेवते ।
 मुग्धे भूतिरियं कुतोऽत्र सलिलं भूतिस्तरङ्गायत
 इत्थं यो विनिगूहते त्रिपथगां पायात् स वः शङ्करः ॥

(११७)

दिव्यं वारि कथं यतः सुरध्वनी मौलौ कथं पावको
 दिव्यं तद्धि विलोचनं कथमहिर्दिव्यं स चाङ्गे तव ।
 तस्माद् द्यूतविधौ त्वयाद्य मुवितो हारः परित्यज्यता-
 मिल्यं शैलभुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः ॥

(भानोः)

जीव-तरङ्गः ।

राजा ।

(११८)

भूपः कूप इवाभाति नमज्जनसुखावहः ।
 ददाति गुणसम्बन्धान्नित्यं पात्रानुसारतः ॥

राजसभा ।

(११६)

पयसा कमलं कमलेन पयः

पयसा कमलेन विभाति सरः

मणिना वलयं वलयेन मणि-

मणिना वलयेन विभाति करः ।

शशिना च निशा निशया च शशी

शशिना निशया च विभाति नभः

कविना च विभुर्विभुना च कविः

कविना विभुना च विभाति सदः ॥

मन्त्री ।

(१२०)

मन्त्रिगुणावलीमाह :—

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वाग्मी तु नो कोपन-

सुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।

शिष्टान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्मेऽतिलोभान्वितो

कार्यार्थी परतत्त्वबद्धदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥

साधारणराज-स्तुतिः ।

(१२१)

कश्चित् कविः कश्चिद् राजानं स्तौति :—

सर्वदा सर्वदोऽसीति स्तूयसे नृपते वृथा ।

नारयो लेभिरे पृष्ठं न नेत्रं परयोषितः ॥

(१२२)

लक्ष्मीर्यत्र न गीस्तत्र यत्र गीस्तत्र नो रमा ।

ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च त्वयि ॥

(१२३)

कल्पवृक्षो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः ।

भवांस्तु जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥

(१२४)

ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुञ्जते ।

तेषां ह्यारि न क्षन्तिवाजिनिवहास्तरेव लब्धा क्षितिः ।

तैरेवं समलङ्घ्यन्तं निजकुलं किं वा बहु ब्रूमहे

ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता रुष्टेन तुष्टेन वा ॥

(१२५)

धनुरिव गुणयोगात् सन्नतो नासि वक्रो
विधुरिव रुचिमत्त्वात् सुन्दरो नो कलङ्की ।
जलधिरिव गभीरो नाप्रतीतो महत्त्वात्
सकलगुणनिधानं त्वन्तु दोषेण शून्यः ॥

(रामतारण शिरोमणेः)

(१२६)

त्वामुर्वीधर रम्यकाव्यकरणे सेनावने भाषणे
त्राणे व्याकरणे रणे वितरणे विश्वम्भराभूषणे ।
सत्यं सत्यवतीभये शरभये वागीशये विष्णये
दाक्षिकुक्षिभये पृथोदरभये देवद्रये मेरये ॥

विशिष्टराज-स्तुतिः ।

(क) हिन्दुराज-गणः ।

अनङ्गभीमः ।

(१२७)

पृथ्वी श्रीमदनङ्गभीम महती तद्वेष्टनं वारिधिः
पीतोऽसौ कलसोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् ।
तद् विष्णोर्दनुजाधिनाथजयिनः पूर्णं पदं नामव-
च्चित्ते ते रमया सदास्ति स हरिस्त्वत्तो महान् नापरः ॥
(सार्वभौमस्य)

कृष्णचन्द्रः ।

(१२८)

अथैकदा महाराजकृष्णचन्द्रेण स्थापितायाः कालीमूर्त्तमेणिमुकुटरवं चोरितम् ।
पुरोधसा हरनाथेन कृतमेतदिति सञ्जातसंशयानां जनानां मतमनुसृत्य नृपस्य कठोरं
दण्डयितुमादिदेश । पुरोहितस्तु शासनमिया राजकर्म्मचारिणां मन्त्रणानुसरन् नितरां
नृपप्रियं सभापण्डितं बाणेश्वरविद्यालङ्कारमपेत्य सकलमेव व्यजिज्ञपत् । स त्र वक्ष्यमाण-
श्लोकं हरनाथहस्तेन राजान्तिके प्रेषयामास :—

जले लवणवल्लीनं मानसं तन्मनोहरम् ।

मनोजिहीर्षया देव्याः किरीटं हरते हरः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१२९)

कथं बालगोपालस्य एकचरणः पयादभागे करयैकः सम्मुखे प्रसारित इति कृष्णचन्द्रेण
पृष्टस्य बाणेश्वरस्तोत्रिरियम् :—

पाणी मे नवनीतपुञ्जमधुना हारश्च वक्षःस्थले

चूडायामपि चारुचन्द्रकशिखा कुत्रास्ति चित्तं हृतम् ।

पादाब्जे वचसेलि जानु धरणी संपात्य संगोपयन्

गोपाली हरिरेष तस्करतया खिन्नः स्वयं पातु वः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

जीव-तरङ्गः (गङ्गागोविन्दः)

६८

(१३०)

एकदा जनन्या आद्यथाज्ञवासरै हलिनं दातुकामेन महाराजकृष्णचन्द्रेण कुतश्चित्
कारणात् कम्पमानं तं गजमवलोक्य तत् कारणं पृष्टस् बाणेश्वरविद्यालङ्कार-
स्योक्तिरियम् :—

हस्तन्यस्तकुशोदके त्वयि न भूः सर्वसद्वा कम्पते
देवागारतयैव काञ्चनगिरिस्थिते न धत्ते भयम् ।
अज्ञातद्विपभक्ष्यभिक्षुभवनप्रस्थानदुःस्थाशया
वेपन्ते मददन्तिनो नरपतेः श्रीकृष्णचन्द्रस्य ते ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

गङ्गागोविन्दः ।

(१३१)

वङ्गदेशीयेन प्रथितयशसा भूखामिना गङ्गागोविन्द-सिंहेन प्रेषितानां गोलाबूनां
खामेन नितरां परितुष्टस् जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्योक्तिरियम् :—

निरञ्जनं सुदुष्प्रापं सर्वव्यञ्जनरञ्जनम् ।

प्राप्तं श्रीगङ्गागोविन्दाद् गोलालु ब्रह्मवक्ष्यया ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नन्दकुमारः ।

(१३२)

परमसखस्यापि महाराजस्य नन्दकुमारस्य भवने उत्सवनिवन्धनं निमन्त्रणमनाप्रवृत्तः
जगन्नाथतर्कपञ्चाननेन तमद्दिश्य लिखितेयं लिपिः :—

त्वच्चेच्चारयसे मुदा बहुगवान् दिग्दन्तिनां का क्षतिः
पत्रैर्मस्तकभूषणानि कुरुषे स्वर्णस्य किं लाभवम् ।
गोपीपादवले सदा पतसि चेत् किं निन्द्यते स्वर्वधुः
किं ब्रूमो वत कुञ्जघट्टनृपते श्रीनन्दबालाऽधुना ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

नवकृष्णः ।

(१३३)

एकदा जगन्नाथतर्कपञ्चाननः वृद्धिरोगदुष्टस्य कस्यचित् 'क्षान्त्योपकारार्थं' महाराजं
नवकृष्णं प्रति अनुरोधपत्रमिदं प्रदत्तवान् :—

द्वितीयमूर्तभूयिष्ठा मूर्तिरल्पाद्यसम्भवा ।

अस्याः पार्थिवसम्बन्धे यतनीयं क्षितोश्चरैः ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

(१३४)

कलिकातास्थ-शोभावाजार-निवासिना महाराजेन नवकृत्वेन प्रेषितानां कमला-
निम्बूनां लामेन नितरां परितुष्टस्य जगन्नाथतर्कपञ्चाननस्योक्तिरियम्—

अगस्त्यवंशसम्भूता वयं वातापिभक्षकाः ।

नवकृष्णप्रसादात्तु कमलारसपायिनः ॥

(जगन्नाथ तर्कपञ्चाननस्य)

प्रतापादित्यः ।

(१३५)

महाराजप्रतापादित्यस्य दानयशःप्रतापान् वर्णयति :—

दानाम्बुसेकशीतार्त्ता यशोवसनवेष्टिता ।

त्रिलोकी ते प्रतापार्कं प्रतापार्दित्य सेवते ॥

(अविलम्बसरस्वत्याः)

राजसिंहः ।

(१३६)

कदाचित् इदिलपुरनिवासिना निमन्त्रितेन चन्द्रमणिन्यायभूषणेन सुसङ्गाधिपालय-
मागत्य कथितं राजन् पथि चक्रवाकमिथुनस्य कथोपकथनादेव सर्वेव भवतः क्रिया-
कलापवार्त्ता मया ज्ञातेति :—

इत्थूचे चक्रवाकं वचनमनुदिनं दुःखभाक् चक्रवाकी

क्वापि स्यादेष देशो न भवति रजनी यत्र हे प्राणनाथ ।

कान्ते चिन्तां त्यज त्वं दिनकरकिरणच्छादकस्याद्य मेरो-

मूले दत्त्वाऽस्ति हस्तं विविधकृतिसुदे राजसिंहः प्रदाता ॥

(चन्द्रमणि न्यायभूषणस्य)

वर्द्धमान-राजः ।

(१३७)

एकदा बाणेश्वरोऽर्थं भिक्षितुं वर्द्धमानराजसदनमुपगम्य शिवपूजानिरतो नरपति-
नायकमवसरः साक्षात्कारस्वेति निश्चय्य दौवारिकमुवाच—वृद्धिं मद्भचनाद् राजानं “त्वं
यस्य पूजायां व्यापृतः स शिवः पञ्चत्वं गतः । तस्य विभवादयोऽपि सर्व्वेरेव विभक्त्य
गृहीताः । मयापि तस्य एकं द्रव्यं लब्धम् । तदेव भवन्तं दर्शयितुमिहागतः ।” तदा-
कर्ण्य राजा बाणेश्वरमानाथ्यं पप्रच्छ किं त्वया लब्धमिति । स आह—

अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाऽप्यर्द्धं हरस्याहृतं
देवत्वं धरणीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं
सर्व्वज्ञत्वमधीश्वरत्वंमगमत् त्वां माञ्च भिक्षाश्रयः ॥
(शङ्करकवेः, केषाञ्चिन्मते बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(१३८)

चन्द्रे या कृष्णरेखा सा तस्य न दोषचिह्नमित्याह—

त्वत्कीर्त्तिशीतकिरणेऽभ्युदितेऽतिसाध्वी
रोहिण्यपि स्वपतिसंशयजातशङ्का ।
श्रीवर्द्धमाननृप केज्जललाञ्छनेन
प्रेयांसमाङ्ग्यदसौ न विधौ कलङ्कः ॥
(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

वीरबलः ।

(१३८)

जम्बुद्वीपपुरप्रकाशनकरी स्नेहचमाधायिनी
नीत्युद्गीर्णमसीततिः खलजनश्रेणीपतङ्गान्तकत् ।
गजोन्द्राकबरक्षितोश्चरवरस्नान्धकारापहा
धन्या वीरबलस्य भारतगृहे दीपोपमा लेखनी ॥

(ख) मुसलमान-नवावगणः ।

आलीवर्हिः ।

(१४०)

गुप्तपक्षीवास्तव्यः कविकुलतिलको बाणेश्वरविद्यालङ्कारस्तदानीं कविलेन समयवङ्गा-
धिपतिं नवावालिवर्हिः, नवद्वीपाधिपतिं मेहराजं कृष्णचन्द्रं, कलिकाता-शोभावागार-
निवासिनं भूपतिं नवकृष्णश्च परं परितोषयामास । अयैकदा स स्वस्य चित्तं सम्बोध्य
इदमुवाच :—

आलीवर्हि नवावमप्यथ नवद्वीपेश्वरश्चाश्रितं

तत्पञ्चान्नवकृष्णभूपतिममुं रे चित्त वित्ताशया ।

सर्वत्रैव नवेतिशब्दघटितं त्वच्चेत् कमालम्बसे

तद् देवं परमार्थदं नवघनश्यामं कथं मुञ्चसि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

सिराजहौला ।

(१४१)

उपरते आलीवर्द्दीनवावे तहौहिबः मन्सुर्-उल्-मुल्क-सिराजहौला-नवावो ब्राह्मण-
पण्डितान् निमन्त्रयितुमिच्छन् श्लोकरचनार्थं महाराजं कृष्णचन्द्रमनुरुक्तधे । स च
श्लोकमिमं तदन्तिके प्रेषयामास :—

खोदापादारविन्दद्वयभजनपरो मातृतातो मदीय
आलीवर्द्दीनवावो विविधगुणयुतोऽल्लामुखः पश्चिमास्यः ।
मर्त्यं देहं जहौ स्वं मुनसरमुलुकः सीरजहौलनामा
याचेऽहं मां भवन्तो गलधृतवसनः शुद्धतां संनयन्ताम् ॥
, (बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ग) मोगलसम्राट्गणः ।

वावरः ।

(१४२)

वैकुण्ठाभिप्रणीतः कमलयुतशिराः कुञ्जराक्षष्टदृष्टिः
कोदण्डोदारनामाप्यमितपरिजनो विश्वविख्यातकौर्त्तिः ।
सुन्दर्यासक्तचित्तः संमरणविजयी कङ्कणाहारयुक्तो
वीर श्रीवावराख्य त्वमिव तव रिपुर्हन्त मुक्तादिवर्णः ॥
, (शालिकनाथस्य)

आकबरः ।

(१४३)

कर्णाटं देहि कर्णाधिकविधिविहितत्यागं लाटं ललाट-
प्रोत्तुङ्गं द्राविडं वा प्रबलभुजबलप्रौढमागाढराढम् ।
प्रस्फूर्ज्जहुर्जरं वा दलितरिपुवधूगर्भं वैदर्भकं वा
गोजी राजीवदृष्टे कुशशतमथवा साहजल्लालुदीन ॥
(नायकगोपालस्य)

सेरसाहः ।

(१४४)

कस्याश्चिद् वाचि कैश्चिन्ननु यदि निहितं दूषणं दूष्टचित्तैः
किं मालिन्यं तदा स्यात् प्रथितगुणंवतां काव्यकोटीश्वराणाम् ।
वाहाश्चेद् गन्धवाहाधिकविहितजवाः पञ्चशशान्धखञ्जाः
का हानिः सेरसाहक्षितिपतितिलकस्याश्वकोटीश्वरस्य ॥
(भट्टमल्लस्य)

जाहाङ्गोरः ।

(१४५)

श्यामं यज्ञोपवीतं तव किमिति मसौसङ्गमात् कुत्र जातः
सोऽयं तिग्मांशुकन्यः प्रयसि कथमभूत् तज्जलं कज्जलाभम् ।
व्याकुप्यन्नूरदीनक्षितिमणिरिपुक्षीणिमृत्युक्षमलाक्षी-
लक्षाक्षीणान्धधारासमुदितसरितां सर्वतः सङ्गमेन ॥
(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

साजाहानः ।

(१४६)

भूमिनाथ सहाजहान भवतस्तुल्यो गुणानां गणै-
 रेतद्भूतभवप्रपञ्चविषये नास्तीति किं ब्रूमहे ।
 धाता नूतनकारणैर्यदि पुनः सृष्टिं नवां भावये-
 न्न स्यादेव तथापि तावकतुलालेशं दधानो नरः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

(१४७)

शास्त्राख्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि सम्भाविता
 दिह्नीवत्तमपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
 सम्प्रत्युज्झितमासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
 सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य)

दारा ।

(१४८)

अनुकूलभावमथवा
 प्रतिकूलत्वं सहैव नरलोके ।
 अन्योन्यविहितमन्त्रौ
 विधिदाराभूपती वदतः ॥
 (पण्डितराज जगन्नाथस्य-)

(१४८)

माहात्म्यस्य परोऽवधिर्निजगृहं गम्भीरतायाः पिता
रत्नानामहमेक प्रव भुवने को वापरो मादृशः ।
इत्येवं परिचिन्त्य मा स्म सहसा गर्वान्धकारं गमो
दुग्धाब्धे भवता समो विजयते दाराधरावल्लभः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

कवि-समष्टिः ।

(१५०)

माघश्चोरो मयूरो सुररिपुरपरोऽभारविः सारविद्यः
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भक्तो भट्टबाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्धादय इह कतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥

(१५१)

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

(प्रसन्नराघवकारजयदेवस्य)

(१५२)

शीलाविज्जामारुलामोरिकाद्याः

काव्यं कर्त्तुं सन्ति विज्ञाः स्त्रियोऽपि ।

विद्यां वेत्तुं वादिनो निर्विजेतुं

विश्वं वक्तुं यः प्रवीणः स वन्द्यः ॥

(धनदेवस्य)

(१५३)

वाचः पल्लवयत्युत्तमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानौते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्रुते ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-

स्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो धोयी कविक्षमापतिः ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५४)

गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उत्तमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥

(गीतगोविन्दकारजयदेवस्य)

(१५५)

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रोसाहसाङ्गः कवि-
मैण्डो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डो बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

(राजशेखरस्य)

विशिष्ट-कविः ।

कालिदासः ।

(१५६)

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमौ ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(कृष्णभट्टस्य)

(१५७)

अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेश्च भणितं
तुलायाभारोप्य प्रतिफलति तस्मिन् लघिमनि ।
गिरां देवौ साक्षात् श्रुतिकलितकङ्क्षारकलिका-
सधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्त्यै भगवती ॥

(कालिदासस्य)

दण्डी ।

(१५८)

जाते जगति वाल्मीकी कविरित्यभिधाऽभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

(१५९)

त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥

(राजशेखरस्य)

पण्डितराज जगन्नाथः ।

(१६०)

कवयति पण्डितराजे

कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांसः ।

नृत्यति पिनाकपाणौ

नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेतालाः ॥

(पण्डितराज जगन्नाथस्य)

पाणिनिः ।

(१६१)

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

(राजशेखरस्य)

बाणभट्टः ।

(१६२)

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद् रसे चापरे-

ऽलङ्कारे कतिचित् सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।

आः सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवौचातुरी-

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

(चन्द्रदेवस्य)

(१६३)

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समर्पितानि गुणिने बाणाय कुत्राय तत् ।

या बाणेन तु तस्य सूक्तिविसरैरुद्धिताः कीर्त्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिज्ञानताम् ॥

भवभूतिः ।

(१६४)

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
 धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
 विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
 स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥
 (सदुक्तिकर्णामृते)

भारविः ।

(१६५)

भारवेर्भा रवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
 उदिते तु पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥

माघः ।

(१६६)

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
 नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

(१६७)

माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।
 स्मरन्तो भारवेरेव कवयः कपयो यथा ॥

(धनपालस्य)

मातङ्गदिवाकरः ।

(१६८)

अहो प्रसादो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥

(राजशेखरस्य)

मुरारिः ।

(१६९)

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्षिणो मुरारिः कविः ।

अब्धिलङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरवपुर्जानाति मन्याचलः ॥

यशोवर्मा ।

(१७०)

कविर्वाक्पतिरज्ञश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणसुतिवन्दिताम् ॥

(राजतरङ्गिण्याम्)

वाल्मीकिः ।

(१७१)

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ।

(रामानुजस्य)

(१७२)

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्तु चकोरा इव कोविदाः ॥

(शाङ्गधरस्य)

विकटनितम्बा ।

(१७३)

के वैकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन रञ्जिताः ।

निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्धमधुरं वचः ॥

(राजशेखरस्य)

व्यासः ।

(१७४)

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान् बादरायणः ॥

श्रीहर्षः ।

(१७५)

तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

जन्तुवर्गः ।

अश्वः ।

(१७६)

जवेन धावितो वाजी विभिद्य वायुमण्डलम् ।

तस्य संश्लेषतः पूर्वमेवं प्रत्यागतः पुनः ॥

(१७७)

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्धमुज्झन्निव

स्त्रीकुर्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायूंश्च सुण्णन्निव ।

साङ्गारप्रकरां स्पृशन्निव भुवं छायांममर्षन्निव

प्रेङ्खन्नामरवीज्यमानवदनः शीमान् हयो धावति ॥

(सिंहदत्तस्य, केषाच्चिन्मते नकुलस्य)

द्वल्लिशः ।

(१७८)

कथिद्वल्लिशभक्तः कविरिल्लिशं स्तौति :—

विश्वाधारी हि वायुस्तदुपरि कमठस्तत्र शेषस्ततो भू-
 स्तस्यां कैलासशैलस्तदुपरि भगवान् मस्तके तस्य गङ्गा ।
 स्निग्धः पीयूषतुल्यस्तदुदरकुहरे श्रील्लिशोऽकिस्त्रिषोऽस्ति
 माहात्म्यं तस्य को वा प्रकथयितुमलं भक्षणाद् यस्य मुक्तिः ॥
 (कविचन्द्रस्य)

उष्ट्रः ।

(१७९)

रुद्धं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं
 न श्रोत्रयोः सुखदमारुहितं कदापि ।
 इत्थं न साधु तव किञ्चिदिदञ्च साधु
 तुच्छे रतिः करभ कण्टकिनि द्रुमे यत् ॥
 (धर्मकोर्तेः)

काकः ।

(१८०)

स्थानमहिम्ना अशोभनान्यपि वस्तूनि शोभनानि भवन्तीत्याह :—

माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गाह्रस्व-काक स्वयं
 कर्णारन्तुदमन्तरेण रणितं त्वां कोकिलं ममहे ।

रम्याणि स्थलसौष्ठवेन कतिचिद् वस्तूनि कस्तूरिकां
नेपालक्षितिपालभालमिलिते पङ्के न शङ्केत कः ॥

(१८१)

किं केकौव शिखण्डमण्डिततनुः किं कौरवत् पाठकः
किं वा हंस इवातिमन्दसुगतिः सारीव किं सुखरः ।
किं वा हन्त शकुन्तराजपिकवत् कर्णामृतं भाषते
काकः केन गुणेन काञ्चनमये संरक्षितः पिञ्जरे ॥

कोकिलः ।

(१८२)

अपसर परभृत दूरं
गोष्ठोयं काकरवरसिका ।
दूर्वाचर्वणदक्षा
इक्षुं मधुरं न जानते गात्रः ॥

(१८३)

आतः कोकिल भीतभीत इव किं पत्रावृतो वर्त्तसे
नीचैः पश्य सखे शरासनकरा धावन्ति भिक्षार्थकाः ।
का भीतिस्तव यत् कुह्नरिति परा विद्या सुधास्यन्दिनी
किं क्रूरे गुणगौरवं किमसतीचित्ते पतिप्रेम वा ॥

चक्रवाकः ।

(१८४)

अस्तं गतोऽयमरविन्दवनैकबन्धुः

सूर्यो न लङ्घयति कोऽपि विधेरनुज्ञाम् ।

हे चक्र धैर्यमवलम्ब्य विमुञ्च शोकं

धीरास्तरन्ति विपदं न कदाप्यधीराः ॥

चक्रवाकौ ।

(१८५)

रात्रौ व्याधेन पञ्जरबद्धायाश्चक्रवाक्याः चक्रवाकं प्रति उक्तिरियम् :—

स्नाध्या बन्धनवेदेना चरणयोः स्नाध्या निराहारता

स्नाध्यस्नाप्युपकारकारणतया मृत्युर्हयोरावयोः ।

शर्वर्यां प्रियसङ्गमो मम कुले स्वप्नेऽपि नैव श्रुतो

व्याधः साधुरसौ प्रजापतिलिपिर्व्यर्थीकृता येन हि ॥

चातकः ।

(१८६)

वापी खल्वजलाशया विषमयो नौचावगाहो क्रुदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूष एको मुनेः ।

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः संत्यज्य तस्मादिदं

सम्भानी खलु चातको जलमुचासुच्चैर्जलं वाञ्छति ॥

(१८७)

गङ्गाजले प्रवमानं स्थिमाश्वं कश्चित् चातकं प्रति कस्यपिद् उत्तिरियं, पुनश्च तं प्रति चातकस्य प्रत्युक्तिः :—

रे रे चातक पातितोऽसि मरुता गङ्गाजले चेत् तदा
 पेयं नीरमशेषपातकहरं काशा पुनर्जीवने ।
 मैवं ब्रूहि लघीयसो यमभयादुद्गीवतामुज्झता
 गङ्गाम्भः पिबता मया निजकुले किं स्थाप्यते दुर्यशः ॥

धेनुः ।

(१८८)

स्तन्यं पाययन्तीं धेनुं पिबन्तं वत्सश्च स्नेभावोक्त्या वर्णयति :—

आहृत्याहृत्य मूर्द्ध्ना द्रुतमनुपिबतः प्रसूतं मातुरुधः
 किञ्चित् कुलैकजानोरनन्तरतचलच्चारपुच्छस्य धेनुः ।
 उत्कर्णं तर्णकस्य प्रियतनयतया दत्तहुङ्गारमुद्रा
 विद्योतत्क्षीरधारालवशबलमुखस्याङ्गमातृमि लेदि ॥
 (मयूरस्य)

वक्रः ।

(१८९)

न भ्रूणां स्फुरणं न चक्षुचलनं नो चूलिकाकम्पनं
 न ग्रीवाबलनं मनोगपि न यत् पक्षद्वयोत्क्षेपणम् ।
 नासाग्रेक्षणमेकपाददमनं कष्टैकनिष्ठं परं
 यावत् तिष्ठति मीनहीनवदनस्तावद् वक्रस्तापसः ॥

भेकः ।

(१८०)

गङ्गादीनां सकलसरितां प्राप्य तोयं समुद्रः

किञ्चिद् गर्वं न भजति महान् दिव्यरत्नाकरोऽपि ।

एको भेकः परमसुदितो गोष्पदान्धोऽपि गत्वा

को मे को मे रटति बहुशोऽखर्वगर्वेण नीचः ॥

भ्रमरः ।

(१८१)

अपसर मधुकर दूरं

परिमलबहुलेऽपि केतकीकुसुमे ।

इह नहि मधुलवलाभो

भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥

(१८२)

अनुसरति करिकपोलं

भ्रमरः श्रवणेन ताड्यमानोऽपि ।

गणयति न तिरस्कारं

दानान्वितलोचनो नीचः ।

मत्सररङ्गः ।

(१८३)

कविर्मत्सररङ्गमुपजीव्य किञ्चित्स्वाशया बहुविघ्नसङ्कुले कर्मणि न प्रवर्त्तत
इत्यपदिशति :—

क्षारं वारि न चिन्तितं न गणिता नक्रादयो भीषणा-

अञ्चत्तुङ्गतरङ्गडम्बरपरित्रासोऽपि नालोचितः ।

मध्येभ्योनिधि मत्सररङ्ग भवता भ्रम्यः कृतोऽयं सुधा

सम्पच्चेत् शफरार्जनं विपदिह प्राणप्रयाणावधिः ॥

मशकः ।

(१८४)

काचिद् विदुषी रमणी रात्रौ मशकपौडनमसङ्गमाना प्रेषितं भर्तारमुद्दिश्य शोक-
मिमं लिखित्वा प्रेषयामास :—

जितधूमसमूहाय जितव्यजनवायवे ।

मशकाय मया कायः सायमारभ्य दीयते ॥

(जयन्तीदेव्याः)

महिषः ।

(१८५)

बहुलाभप्रत्याशया दूरदेशवर्त्तिनमविदितदादृतं कञ्चित् धनिनमुपगम्य स्वामीष्टमप्राप्त-
वतां भिक्षुकाणामियमुक्तिः :—

स्थूलतया नीलतया

दूरतया दानलोलुपैर्मधुपैः ।

धावितमिभराजधिया

हन्तासीदन्ततो महिषः ॥

राघवः ।

(१८६)

यस्मिन् वेक्षति सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-

मन्याद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिहन्तावलाः पेदिरे ।

सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकदलीकारक्रियाकोविदः

क्रौङ्गे क्रौडतु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघवः ॥

शङ्खः ।

(१८७)

कीटगृहं कुटिलोऽन्तः

कठिनः चाराम्बुसम्भवः शून्यः ।

शङ्खः श्रीपतिनिकटे

केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

शफरः ।

(१८८)

यद्विदधदधिष्ठिते सदसि अकृतविद्यस्य कस्यचिद् वाचालतामाकर्ण्य कविराहः—

शफर संहर चञ्चलतामिमां

द्रुतमगाधजलप्रणयी भव ।

इह हि कूजितमञ्जुलजालके

वसति दुष्टवक्त्रः सकुटुम्बकः ॥

शुकः ।

(१८९)

उच्चैरेष तरुः फलञ्च विपुलं दृष्ट्वैव हृष्टः शुकः

पक्वं शालिवनं विहाय जङ्घीस्तन्नारिकेलं गतः ।

तत्रारुह्य बुभुक्षितेन मनसा यत्नः कृतो मेदने

चाशा तस्य न केवलं विदलिता चक्षुर्गता चूर्णताम् ॥

सर्पः ।

(२००)

यस्य कतिचिद् दोषाः सन्ति तादृशं जनं सर्पवर्णनमुखेनाचिपतिः—

मौलौ सन्मणयो गृहं गिरिगुहा त्यागः किलात्मत्वचो

निर्यत्नोपनतैश्च वृत्तिरनिलैरेकत्र चर्येदृशी ।

अन्यत्रानृजुत्नर्त्तता हिरसना वक्त्रे विषं वौक्ष्णं

सर्वामङ्गलसूचकं कथय भो भोगिन् सखे किं न्विदम् ॥

(जीवनागस्य)

सिंहः ।

(२०१)

नास्योच्छायवती तनुर्न दशनौ दौर्घौ न दौर्घः करः

सत्यं वारण येन केशरिशिशुस्त्वां स्पृक्षते नित्यशः ।

तेजोवीक्षमजेयमस्य हृदये न्यस्तं पुनर्वधसा

ताटक् त्वाटशमेव येन सुतरां भोज्यं पशुं मन्यते ॥

(आनन्दवर्द्धनस्य)

हंसः ।

(२०२)

कोऽपि सर्वत्र समदर्शिनस्तत्त्वविदो विकारहेतुर्न भवतीत्याहः—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं

कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता

चीयते न च न चापचीयते ॥

(२०३)

गतं तद् गाभीर्यं तटमपि चितं जालिकशतैः

सखे ङ्सोत्तिष्ठ त्वरितममुतो गच्छ सरसः ।

न यावत् पङ्कान्तःकलुषिततनुर्भूमिविलसद्-

बकोऽसौ वाचालस्वरणयुगलं मूर्ध्नि कुरुते ॥

हस्तौ ।

(२०४)

सञ्चर करिवर धीरं

मा मर्दय मर्म्मरीणि पत्राणि ।

इह पुरतो गिरिकुहरे

किमु सुखशायी न गोचरः सिंहः ॥

(२०५)

नाभूवन् भुवि यस्य कुत्रचिदपि स्रद्धाकराः कुञ्जराः

सिंहेनापि न लङ्घिता किमपरं यस्योद्धता पद्भतिः ।

कष्टं सोऽपि कदर्थ्यते करिवर स्फारारवैः फेरवै-

रापातालगभीरपङ्कपटलीमग्नोऽद्य भग्नोद्यमः ॥

(विज्ञप्स्य)

उद्भित्-तरङ्गः ।

सामान्य-वृक्षः ।

(२०६)

ये पूर्वं परिपालिताः फलदलच्छायादिभिः प्राणिनो
विश्रामद्रुम कथ्यतां तव विपत्काले क्व ते साम्प्रतम्
एताः सङ्गतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो
यासां क्लेदनमन्तरेण पतितो नायं कुठारस्त्वयि ॥

आम्रः ।

(२०७)

त्रपाश्यामा जम्बू स्फुटितहृदयं दाडिमफलं
सशूलं संधत्ते हृदयमभिमानेन पनसम् ।
अभूदन्तस्तोयं तरुशिखरजं लाङ्गलिफलं
समायाति चूते जगति रसराजे रसमये ॥

कदल ।

(२०८)

वल्कं आहविधायकं तव फलं देवादिसन्तर्पणं
पुष्पं व्यञ्जनमुत्तमं परिभवेद् मूलं दरिद्रादनम् ।
पत्रं भोजनसौख्यदं किमपरं चारेण मृष्टं पटं
धन्यस्त्वं कदलीतरो परहिते यद् देहपातः पणः ॥

(२०८)

धिग् दैवं कदलो भटित्युपकृतिं कर्तुं क्षमा लोभया
 शाखापत्रफलैश्च मूलकुसुमैस्त्वग्भिर्न जीवेच्चिरम् ।
 शाखोटः करटालयोऽप्यसरलं काष्ठं न तुष्टिप्रदं
 प्रायो भूतनिकेतनं कथमसौ दीर्घायुरेवं तरुः ॥

कल्पवृक्षः ।

(२१०)

औदार्यं भुवनेत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरश्वोनिधे-
 र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।
 एवं दाढगुणोत्करः सुरतरोः सर्वोऽपि लोकोत्तरः-
 स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि ॥

चन्दनः ।

(२११)

वासः शैलशिलान्तरेषु सहजः सङ्गो भुजङ्गैः सह
 प्रेङ्खत्क्षारपयोधिवोचिभिरभूदुद्धूतसेकक्रिया ।
 जानीमो न वयं प्रसीदतु भवान् श्रीखण्ड तत् कथ्यतां
 कस्मात्ते परतापखण्डनमहापाण्डित्यमभ्यागतम् ॥

चम्पकः ।

(२१२)

चम्पकेषु धमरा नासते इति मनसिक्लव्य आहः—

यन्नाट्टतं त्वमलिना मलिनाशयेन

किं तेन चम्पक विषादसुरीकरोषि ।

विश्वाभिरामनवनौरदनीलवेशाः

केशाः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्तु ॥

(२१३)

कम्पं चम्पक मुञ्च याचकजनैरायासितस्त्वं सखे

मा स्नासीः परितो विलोकय तरुन् कस्ते विधत्ते तुलाम् ।

स्याच्चेत्तेतसि कोप एव नितरां धात्रे तदा कुप्यतां

येन त्वं हि सुवर्णवर्णकुसुमामोदोऽद्वितीयः कृतः ॥

ताम्बूलम् ।

(२१४)

ताम्बूलं गदराशिनाशनिपुणं दुर्गन्धविध्वंसनं

रुच्यं जाठरवक्त्रिहृदिजननं सुखप्रसंवर्धनम् ।

आस्यालङ्कारणं विनोदसदनं संवर्धनासूचनं

रागेणैव विभातु तस्य नियतं श्रीपूर्णचन्द्राननम् ॥

(उद्भटसागरस्य)

तालः ।

(२१५)

अध्वन्यध्वनि भूरुहः फलभृतो नम्रानुपेक्ष्यादराद्

दूरादुन्नतिसंश्रयव्यसनिनः पान्यस्य मुग्धात्मनः ।

खं मूलं समुपागतस्य मधुरच्छायाफलैः का कथा

शीर्णेनापि हि नोपयोगमगमत् पर्णेन तालद्रुमः ॥

दणम् ।

(२१६)

उत्तुङ्गैस्तरुभिः किमेभिरखिलैराकाशसंस्पर्द्धिभि-

न्योऽसौ नितरामूलूपकचयो नद्यास्तटेऽवस्थितः ।

एवं यः कृतबुद्धिरुद्धतजलव्यालोलवीचीवशाद्

मज्जन्तं जनमुद्गरेत सहसा तेनैव मज्जेच्च वा ॥

(राणकस्य)

धुस्तूरः ।

(२१७)

उत्पन्न धूर्त्त तरुणेन्दुनिवासयोग्ये

स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि ।

किं कैरवाणि विकसन्ति तमः प्रयाति

चन्द्रोपलो द्रवति वार्धिरुपैति वृद्धिम् ॥

निम्बः ।

(२१८)

आद्यं प्रति निम्बस्योक्तिः—

निम्बो हि तिक्तः खलु कष्टभोभ्य-

स्तथापि सेव्यो हितकृद् यतोऽसौ ।

किं मां न जानासि रसाल गर्वा-

ज्जगन्निवासस्य निवासबीजम् ॥

पद्मम् ।

(२१९)

तत्त्वानभिज्ञो हि प्रायशो वास्तवं वस्तु अन्यथा कल्पयतीति दर्शयितुं कविः पद्मिनी-
वचनमुपन्यस्यति :—

भानुः शोषयितुं समेति गगनं मज्जीवनं जीवनं

तच्चाहं नलिनी प्रसारितदला गोमुं खरांशोः करात् ।

तत् क्लेशानपनेतुमस्तगमिते भानौ सदा मुद्रिता

मित्रे या मम मित्रता स्वयमृते जानाति तां को जनः ॥

(२२०)

एकदा राजा कृष्णचन्द्रः वार्ण्यरविद्यालङ्कारिण सह सरस्वतीरे परिधमन् पद्मनीकमव-
शोक कविवरं कथितवान् महात्मन् एवंविधं पदाद्यं रचय यन्नैकस्मिन् पद्मस्य निन्दा
अपरस्मिन् प्रशंसा च । विद्यालङ्कारय तदेव आवितवान् :—

(क) पद्म-प्रशंसा ।

हे पद्मिनीपत्र भवच्चरित्रं

चित्रं प्रतीमो वयमत्र किञ्चित् ।

त्वं पङ्कजन्मापि यदच्छभावा-

दपि स्पृशस्यस्यु न पङ्कसङ्गि ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(ख) पद्म-निन्दा ।

रे पद्मिनीदल तवात्र मया चरित्रं

दृष्टं विचित्रमिव यद् विदितं ध्रुवं तत् ।

येरेव शुद्धसलिलैः परिपालितं त्वं

तेभ्यः पृथग् भवसि पङ्कभवं यूतोऽसि ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(३२१)

देशान्तरगमनोन्मुखं प्रियतममुद्दिश्य तत्प्रियायाः करुणोक्तिं भस्मान्तरेणाह :-

अस्तं गच्छसि गच्छ वर्त्मनि तव स्वस्थस्तु भोः सर्वथा

वक्तव्यं कियदस्ति मेऽत्र जगदानन्दैकसिन्धो रवे ।

नाहं कैरविणी, न वांस्मि रजनी यत्प्रीतिरिन्दूदये

पद्मिन्या न गतिर्विना दिनमणिं स्मर्त्तव्यमेतत् त्वया ॥

249

पलाण्डुः ।

(२२२)

कर्पूरधूलोरचितालबालः

कस्तूरिकाकुङ्कुमलिङ्गदेहः ।

सुवर्णाकुम्भैः परिषिच्यमानो

गन्धं निजं मुञ्चति किं पलाण्डुः ॥

बदरी ।

(२२३)

श्रीमन् वसन्त भवतोऽभ्युदये तरूणां

के नाम नो सुफलपङ्क्तवशालिनः स्युः ।

अस्माकमल्पतपसां बदरीतरूणां

अष्टं फलं वत शिखाऽपि जनैर्विलूना ॥

मन्दारः ।

(२२४)

न हि च्छायादागात् पथिकजनसन्तापहरणं

फलैर्वा पुष्पैर्वा नहि सुरनरप्रोतिजननम् ।

इदन्ते मन्दारद्रुम सहजमेतत्स्वनुचितं

वृत्तीभूतो रक्षस्यपरमपरीषां फलमपि ॥

शालिः ।

(२२५)

येनैते जनिता वयं प्रतिदिनं स्नेहेन संवर्द्धिता

येनास्मत्तृणपीडनं न सहितं शक्तं स एव स्वयम् ।

हेतुं नः कथमद्य वाञ्छति शिरो मत्वेति नस्त्राननाः

क्रन्दन्तीव तुषारवाष्पविगलद्दिन्दुच्छलाच्छालयः ॥

शाल्मलिः ।

(२२६)

हंसाः पद्मवनाशया मधुलिहो माध्वीकलाभाशया

पान्थाः स्वादुफलाशया बेलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।

दूरान्निष्फलरक्तपुष्पनिकरैर्निःसार मिथ्योन्नते

रे रे शाल्मलिपादप प्रतिदिनं के न त्वया वर्द्धिताः ॥

स्वभावोक्ति-तरङ्गः ।

(क) पर्वतः ।

मन्दरः ।

(२२७)

सुरारातिर्लक्ष्मीं त्रिपुरविजयी शीतकिरणं
 करीन्द्रं पौलोमीपतिरपि स लेभे जलनिधेः ।
 तया किं वा लब्धं कथय मथने मन्दरगिरे
 शरण्यः शैलानां यदयमददद् रत्ननिजयः ॥

मलयः ।

(२२८)

विख्याताः कति सन्ति भूधरगणाः स्नाध्योऽसि भूमण्डले
 याताश्चन्दनतां यतो विटपिनः सर्वे तवैवाश्रयात् ।
 किन्त्वेकं मलय त्वदीयमयशो लोकैश्चिरं गीयते
 यत् शाखोटरसालसालवकुले नासीद् विशेषग्रहः ॥

मैनाकः ।

(२२८)

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-

प्रहारैरुन्नच्छङ्खुलदहनोद्गारगुरुभिः ।

तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे

न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥

विन्ध्यः ।

(२३०)

आचक्ष्महे तव किमद्यतनीमवस्थां

हा तस्य विन्ध्य शिखरस्य महोन्नतस्य ।

यत्रैव सप्तमुनयस्तपसा निषेदुः

सोऽयं विलासवसतिः पिशिताशनानाम् ॥

सुमेरुः ।

(२३१)

ये सन्तोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषामभिन्ना मृदो

ये चान्ये धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां हि भिन्ना नृणाम् ॥

इत्थं कस्य कृते कृतञ्च विधिना तादृक् पदं सम्पदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥

(लुप्तसूनोर्विद्याधरस्य, केषाञ्चिन्मते विद्यापतेः)

हिमालयः ।

(२३२)

क्षौणी यस्य हिरण्मयी मणिमयः प्राकारश्लोच्चयः

कुञ्जः कल्पलतामयः सुरधुनीधारामयो निर्भरः ।

किं चेन्द्रादिसमस्तदिक्पतिपुरीं व्याप्नोति यत्पुनतः

शैलः सोऽपि गिरिवर्यश्च गिरयस्तत्रैव मे का मतिः ॥

(ख) जलाशयः ।

कूपः ।

(२३३)

गुणवानपि पूर्णोऽपि कुम्भः कूपे निमज्जति ।

तस्य भारसहो न स्याद् गुणस्य ग्राहको यदि ॥

तडागः ।

(२३४)

पौतं मे सकलं जलं जलनिधेश्चण्डालचण्डांशुना

गाम्भोर्यं क्व गतं क्व चाव्युजगणस्ते म नहंसादयः ।

सोढा गाढतमा मया विपदियं नैतत्तु सह्यं मम

दृष्टान्धाः पथिका यदेत्य सहसा हाहारवं कुर्वन्ते ॥

सागरः ।

(२३५)

वस्य गृहाद् दरिद्रा भयमनोरथाः प्रतिनिवर्त्तन्ते तस्य सम्पदो वृषैवेत्याह :—

यद् वीचौभिः स्पृशसि गगनं यच्च पातालमूलं

रत्नैरुद्दीपयसि पयसा यत् पिधत्से धरित्रीम् ।

धिक् सर्वं तत् तव जलनिधे यद् विमुच्याऽश्रुधारा-

स्तूरे नीरग्रहणरसिकैरध्वगैरुन्मिक्तोऽसि ॥

(गौराभिनन्दस्य)

(ग) ऋतुः ।

ग्रीष्मः ।

(२३६)

सुतप्ता सौभाग्यसुखलितवनितावद् वसुमती

विवस्वान् दुष्प्रेक्षो द्रविणमदमत्तस्य सुखवत् ।

समीरो मन्याद्रिभ्रमणफणभृत्फुल्लृतिसमो

जगद् योगौन्द्राणां नयनमिव निखन्दमनिशम् ॥

वर्षाः ।

(२३७)

घनतरघनवृन्दच्छादिते व्योमलोके

दिनमणिरजनीशौ नाममात्रावशेषौ ।

दिवसरजनिमेदं मन्दवाताः शशंसुः

कमलकुसुदगन्धानाहरन्तः क्रमेण ॥

शरत् ।

(२३८)

तीक्ष्णं रविस्तपति नीच इवाचिराद्यः

शृङ्गं रुरुस्त्यजति मित्रमिवाकृतज्ञम् ।

तोयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तवृत्तिः

कामी दरिद्र इव शोषमुपैति पङ्कः ॥

हेमन्तः ।

(२३९)

वेपन्ते कपयो भृशं जङ्घसमं गोवाजिकं ग्लायति

श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि प्राप्यापि नैवोच्छति ।

शीतः क्षिब्धसनातुरः पुनरसौ दीनो जनः कूर्मवत्

खान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निहोतुमाकाङ्क्षति ॥

(लक्ष्मीधरस्य)

शिशिरः ।

(२४०)

(क)

कन्याप्रसूतस्य धनुःप्रसङ्गा-

दङ्गाधिकासादितविक्रमस्य ।

धनञ्जयाधीनपराक्रमस्य

हिमस्य कर्णस्य च को विशेषः ॥

(ख)

अलं हिमानीपरिदोर्णगात्रः

समापितः फाल्गुनसङ्गमेन ।

अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्त्मा

भीष्मो महात्माजनि माघतुल्यः ॥

वसन्तः ।

(२४१)

(क)

पतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमाः ।

पतङ्गस्योदये चेलुः पतङ्गा इव वानराः ॥

(ख)

लताकुक्षं गुच्छन्मदवदलिपुच्छं चपलयन्

समालिङ्गन्मृगं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

मरुचन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥

(नवीनचन्द्र-विद्यारत्नस्य)

(अ) काल-विशेषः ।

प्रभात-वर्णनम् ।

(२४२)

परं प्राची पिङ्गा रसपतिरिव प्राश्य कनकं

परिभ्रानश्चन्द्रो बुधजन इव ग्राम्यसदसि ।

परिज्ञीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा

न राजन्ते दीपा द्रविणरहितानामिव गुणाः ॥

(भोजराजकविवर्गस्य)

सूर्योदय-वर्णनम् ।

(२४३)

राजीवानि विहासयन् कुमुदिनौराजिञ्च संरोदयन्

धूकालीञ्च विभाययन् निजकरैः कोकान् समुल्लासयन् ।

नक्षत्राण्यपसारयन् शशभृतः कान्तिञ्च सङ्कोचयन्

लोकालिञ्च विबोधयन् तरलयन् सूर्यः समुज्जृम्भते ॥

(उद्भटसागरस्य)

सूर्यास्त-वर्णनम् ।

(२४४)

सीताविरहिणा रामचन्द्रेण अस्तगामिनं सूर्यमवलोक्य शयननसा सेतुबन्धनाशां
विहाय लक्षणं प्रति कथितम् :—

(क)

समग्रामादित्यप्रियकमलिनीं षट्पदहृतां

विलोक्यान्तर्मोदाद् मृदु कुमुदहृन्दं विहसति ।

रविः खिन्नः पन्था हृतनववधूनामयमिदं

निमज्जन्नश्लोधौ कलयति करैरुद्धृततरैः ॥

(ख)

समुद्रतरणे निरुत्साहं श्रीरामचन्द्रम् अवलोक्य सूर्यालं प्रदर्श्य तं बोधयति लक्षणः :—

समुद्दिग्गानस्मानतलजलपारे गतिविधौ

विलोक्य व्यामर्षात् स्वनगतघनोर्मिं विदधतः ।

पयोधेर्गाम्भीर्यं कियदिति स आवेदनपरो

निमज्जन्नश्लोधौ कलयति करैरुद्धृततरैः ॥

सन्ध्या-वर्णनम् ।

(२४५)

रवेरस्तं तेजः समुदयति खद्योतपटली

मरालालीं मूका कलकलमुलूका विदधति ।

इदं दृष्ट्वा कष्टं परमसहमानां कमलिनी

चिरान्निद्रामुद्रामहह तनुते क्लान्तनयना ॥

चन्द्रोदय-वर्णनम् ।

(२४६)

पाथोजानि निमीलयन् कुमुदिनौजालं समुन्मीलयन्
 कोकानाकुलयन् चकोरमिथुनाशंसाञ्च सम्पूरयन् ।
 ज्योत्स्नां कन्दलयन् तमः कवलयन् सिन्धुं समुद्वेलयन्
 लोकानारमयन् धरां धवलयन् सोमः समुज्जृम्भते ॥
 (उद्भटसागरस्य)

(ङ) मण्यादयः ।

मणिः ।

(२४७)

क्षितीशानां कोषान्तरतिमिरदोषक्षयकरः
 फणीशानां शोषे प्रचुरतरशोभाशुभकरः ।
 स एवाहं दैवात् तव करमुपेतो मणिवणिग
 उपेक्षाऽपेक्षा वा तव गुणपरीक्षापरिचयः ॥

शङ्खः ।

(२४८)

एकोत्पत्ती प्रकृतिधवलौ सुन्दरौ सोमशङ्खौ
 शम्भुः सोमं प्रकृतिसुभगं खोत्तमाङ्गेन धत्ते ।
 शङ्खस्त्रय क्रकचनिकरैर्भिद्यते शङ्खकारैः
 को नामान्तःप्रकृतिकुटिलो दुर्गतिं न प्रयाति ॥

स्वर्णम् ।

(२४८)

स्वर्णस्य खेदोक्तिरियम् :—

न वा ताडनात् तापनाद् वक्त्रिमध्ये

न वा च्छेदनात् क्लिश्यमानोऽहमस्मि ।

सुवर्णस्य मेऽसह्यदुःखं तदेकं

यतो मां जना गुञ्जया तोलयन्ति ॥

(२५०)

दानपात्राणां विद्यादिगुणवत्तया विशेषमकुर्वन्ते धनवन्तं दैवस्य निर्विषेकताव्याजेन
तिरस्करोति :—

(क)

धिग् दैवं निर्मलं नेत्रं कृतं कज्जलसंयुतंम् ।

सच्छिद्रः समलो वक्रः कर्णः स्वर्णेन भूषितः ॥

(ख)

नायं दैवस्य दोष इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां कथिदाह :—

दैवस्य नैव दोषोऽयं गुणः प्रत्युत मन्यते ।

रञ्जितं कज्जलैरक्षि भृङ्गालिभिरिवाम्बुजम् ॥

(ग)

विधिनैवेदमादिष्टं स्वर्णं कर्णगतं भव ।

अज्ञानं हि स्तदर्थं तु तेन कर्णावलङ्घ्यते ॥

(एतौ शिवनारायणशिरोमणेः)

मेघः ।

(२५१)

सत्यावेभ्यो धनं दत्त्वा निर्धनस्य दातुर्दारिद्र्यमपि शोभते इत्याह :—

आसिच्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्तं
 निर्वाप्य दावविधुराणि च काननानि ।
 नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा
 रिक्तोऽसि यद् जलद सैव तवोन्नता श्रीः ॥

(२५२)

धनिनो गृहे बहुषु याचकेषु कृतार्थेषु प्रतिगतेषु तेषामेकस्तत्र तद्दानमनधिगम्य तं
 धनवन्तमिदमाह :—

हे धाराधर धीर नीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
 शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
 एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तय-
 न्नाश्चर्यं परिपोडितोऽयमभितो यच्चातकस्तृणया ॥

(२५३)

मेघ त्वं निजजीवनेन जगतः संतृप्तिसंवर्द्धकः

प्रायस्त्वत्सदृशो न कोऽपि भविता भूतोऽथवा विद्यते ।
 किन्त्वेकन्त्वसमञ्जसं व्यथयति प्रज्ञावतां मानसं
 यन्मण्डूकमयूरमोदनविधौ तुल्यस्तवानुग्रहः ॥

निन्दाप्रशंसा-तरङ्गः ।

(क) निन्दा-तरङ्गः ।

असन्तोष-निन्दा ।

(२५४)

भोगवासनैर्व महतां महत्त्वं दूषयतीत्याह :—

आशालताच्छेदनमन्तरेण

भवेदनर्थो महतामवश्यम् ।

भोगप्रसक्तः क्रमशो विवस्वान्

मीनश्च मेषश्च वृषश्च भुङ्क्ते ॥

(कव्विचन्द्रस्य)

आत्मगौरव-निन्दा ।

(२५५)

बुद्धा एवात्मानं आघन्ते इत्याह :—

मेको वक्ति विलङ्घ्य कूपसलिलं को मे हनूमान् पुरो

गन्धर्वं हंसति-स्वरं गुरतरं कृत्वा मुदा गर्दभः ।

खद्योतः परिदर्श्य दौघितिलवं चन्द्रप्रभां निन्दति

बुद्धः पश्यति नात्मनीचतमतां मिथ्याभिमानोद्धतः ॥

उदर-निन्दा ।

(२५६)

श्रीकृष्णस्य स्तोत्रं रचयितुमिच्छुर्वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते :—

मातर्नातः परमनुचितं तत् खलानां पुरस्ता-

दस्ताशङ्कं जठरपिठरीपूर्त्तये नर्त्तितासि ।

तत् क्षन्तव्यं सहजसरले वल्लले वाणि कुर्यां

प्रायश्चित्तं गुणगणनया गोपवेषस्य विष्णोः ॥

कलिकाल-निन्दा ।

(२५७)

केचिद् वा यदि सन्ति वैदिकरतास्ते विप्रलम्भव्रताः

कारुण्यादिगुणास्तु कुत्र यदि ते वेदक्रियावर्जिताः ।

इत्थं पापकलापदूषिततराः प्रायेण सर्वे नराः

सत्यस्यापि तथा न तत् तव कले वाल्येऽपि या वीरता ॥

(राखालदांस न्यायरत्नस्य)

(२५८)

कलौ प्रायशो जनाः स्वधर्मं नागुरज्यन्ते इत्याह :—

न सन्ध्यां सन्धत्ते नियमितनिमाजान् न कुरुते

न वा मौञ्जीबन्धं कलयति न वा 'सुन्नत'विधिम् ।

न रोजां जानीते व्रतमपि हरेनैव भजते

न काशीं मक्कां वा शिवं शिवं न हिन्दुर्न यवनः ॥

कुपुत्त-निन्दा ।

(२५८)

पितृर्नैव वचः शृणोति दिवसेऽतीते व्रंजत्यालयं

विद्याभ्यासपराङ्मुखश्च नियतं दुर्बुद्धिमालम्बते ।

अन्धूनामुपदेशवाचि वदति क्रोधैकतानं वचः

साधून् निन्दति दुर्जनञ्च मनुते मित्रं कुपुत्तो भुवि ॥

कुम्भत्य-निन्दा ।

(२६०)

आहारे वडवानलश्च शयने यः कुम्भकर्णायते

सन्देशे बधिरः पलायनविधौ सिंहः शृगालो रणे ।

अन्धो वस्तुनिरीक्षणेऽथ गमने खड्गः पटुः क्रन्दने

भाग्येनैव हि लभ्यते प्रभुजनैरेवंविधः सेवकः ॥

(२६१)

आह्वानेषु गृहीतमौननियमः स्तेयव्रते दीक्षितः

पङ्कः पर्यटने निरन्तरमृषाजल्पेषु पञ्चाननः ।

निद्रायां खलु कुम्भकर्णविजयो हस्ती तथा भोजने

कोलः शौचविधावयं सुकृतिनां भाग्येन भृत्यो भवेत् ॥

कुवैद्य-निन्दा ।

(२६२)

न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो वैद्यकनये

न रोगाणां तत्त्वावगतिरपि नो वसुगुणधौः ।

तथाप्येते वैद्या इति तरलयन्तो जडजना-

नस्तन् मृत्योर्भृत्या इव वसु हरन्ते च गदिनाम् ॥

(वेङ्कटाध्वरिणः)

कुसंसर्ग-निन्दा ।

(२६३)

दुष्टस्य सङ्गतिरनर्थपरम्परायां

हेतुः सतां भवति किं कथनीयमत्र ।

लङ्घेऽश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं

प्राप्नोति बन्धनमहो किल सिन्धुराजः ॥

(विज्जकायाः)

कृतघ्न-निन्दा ।

(२६४)

दन्तान्तःपरिलग्नदुःखदकणा निःसार्यते जिह्वया

तां हन्तुं शरलां सदोद्यभयुता दन्तास्तु हन्तानुजाः ।

आ मूलान्निपतन्ति दुष्टदशना जिह्वा चिरस्थायिनी

मित्रद्रोहदुरन्तादुष्कृतफलैर्नो मुच्यते कश्चन ॥

कृपण-निन्दा ।

(२६५)

सा माता मम भारती प्रतिदिनं लक्ष्म्या विमात्रा सह
मौख्यं विदधाति सापि चपला रुष्टा गृहान्निर्गता ।
तामन्लेषयता मयात्र भवतो द्वारं प्रविष्टं मुदा
मन्ये त्वद्वचसाऽत्र नागतवती स्थानान्तरं गम्यते ॥

(२६६)

दृढतरनिबद्धमुष्टेः

कोषनिषस्सस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च

केवलमाकारतो भेदः ॥

(२६७)

धनस्य सञ्चयवद् दानमपि कार्यमित्याह :—

दातव्यं कृतिभिर्धनं न खलु तैः सञ्चीयतां केवलं

दानं श्रीबलिकर्णविक्रमरवेः स्थातं पृथिव्यां परम् ।

दृष्ट्वा खं मधु दानभोगरहितं नष्टं चिरात् सञ्चितं

निर्वेदादिव पाणिपादयुगलं घर्षन्त्यहो भक्षिकाः ॥

गृहविशेष-निन्दा ।

(२६८)

कृतदाराणां पुंसां प्रायशो बन्धविच्छेदो भवतीत्याह :—

यस्या जन्मान्यवंशे वसतिरपि सदा दूरदेशे पुरासीत्
 सैषा भूत्वा वधूटी प्रकटितविनया वैश्रममध्यं प्रविश्य ।
 आजन्मप्राणतुल्यान् गुरुजनजननौसोदरानन्तरङ्गान्
 दूरीकृत्य स्वर्गहात् पतिमनुरमते धिग् गृहस्थाश्रमं नः ॥

(२६९)

अन्नमिन्ता हि पुरुषाणां सर्वगुणसंहारिणीत्याह :—

तावद् विद्याऽनवद्या गुणगणमहिमा शौर्यगाम्भीर्यवोर्यं
 गेहे स्वे सर्वशान्तिः परगुणकथने वाक्पटुत्वं प्रभूतम् ।
 यावत् पादाकुलाभिः स्वर्गहयुवतिभिः प्रेषितापत्यवक्ता-
 द्वा बाबा नास्ति तैलं न च लवणमपीत्यादिवाचां श्रुतिर्न ॥

जामात-निन्दा ।

(२७०)

अश्वरगृहचिरवासिनं जामातरं लक्ष्मीकृत्य कथयति :—

अश्वरगृहनिवासः, स्वर्गवासो धरायां
 निवसति ननु कश्चिद् वासरान् पञ्चषांश्चेत् ।
 तदधिकमपि तिष्ठेद् दुग्धलुब्धो विडाल-
 स्तदधिकदिनवासे पादुकापूतपृष्ठः ॥

(२७१)

भारतं पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमो रसः ।

दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो, ग्रहः ॥

टौकाकार-निन्दा ।

(२७२)

विविधशास्त्रेषु वैचक्षण्यं विना कस्यचिद् यन्त्रस्य टौकाप्रणयनमुपहासाय भवतीत्याह :—

दुर्बोधं यदतीव तद् विलहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभिः

स्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।

अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभिर्जल्पैर्भ्रमं तन्वते

श्रोतृणामिति वस्तुविप्लवकृतः प्रायेण टौकाकृतः ॥

(भोजराजस्य)

दारिद्र्य-निन्दा ।

(२७३)

कमलश्रीहरश्चन्द्रः पूर्णचन्द्रस्ततोऽधिकम् ।

तत् तत्र विषदृष्टिस्ते किं मातः कमलालये ॥

(उद्भटसागस्य)

(२७४)

पलालोपरि वस्त्रखण्डमेकं पातयित्वा निशि शयानस्य भर्तुः समीपे सनन्धं
शियमादाय शयितुमागता पत्नी भर्तारमिदमाह :—

वासःखण्डमिदं प्रयच्छ ननु वा स्वाङ्गे गृहाणार्भकं
रित्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः ।
दम्पत्योरिति जल्पितं निशि यदा शुश्राव चौरस्तदा
लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः ॥

(२७५)

दारिद्र्यमूलां दुरवस्थां दर्शयति :—

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो
यत्नात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥

(२७६)

क्षुत्तृषाशास्त्रयो दारा मयि जीवति नान्यथाः ।
तासामाशा महासाध्वी सुच्रन्तं मां न मुञ्चति ॥

(२७७)

वाग्वैचित्र्येण दारिद्र्यं निन्दन्नाह :—

चौरेभ्यो न भयं न दण्डपतनात् त्रासोऽपि वा भूपतेः
शङ्का नो शयने निशासु गमने दुर्गे च मार्गे स्थितौ ।
दारिद्र्यं सुखमेव केवलमहो दुःखद्वयं दुःसह-
मायान्तोऽतिथयः प्रयान्ति विमुखा निन्दन्ति च ज्ञातयः ॥

(२७८)

दारिद्र्यस्य विद्या विफलैव यासाच्छादनार्थं भिक्षाययणादित्याह :—

विद्या मे वनिता ततोऽजनि सुतैर्लज्जायशोमानकै-

र्देन्यात् साऽनशनाऽनशत् सह सुतैर्भिक्षाऽपरा संग्रहा ।

साऽवाध्या भजते सदैव धनिनस्तस्याच्च जातः सुतः

सोऽर्थः क्षेत्रज एव पाति ससुखं मां किं तथा विद्यया ॥

(२७९)

दारिद्र्यान्मरणमपि वेरमिति भङ्गान्मरेणाह :—

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुदह सखे दारिद्र्यभारं मम

श्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन विदुषा सख्या श्मशाने शवो

दारिद्र्यान्मरणं परं सुखमिति ज्ञात्वेव तूष्णीं स्थितः ॥

(२८०)

धनाशया धनिगृहाङ्गः निष्ठस्य दौरारिकेण गलहस्तं दत्त्वा बहिष्कृतस्य कस्य
चिदुक्तिरियम् :—

भस्माच्छन्नतनुः कदर्थ्यशयनाच्छूली कदनाशनात्

तैलाभाववशात् सदा शिरसि मे केशा जटात्वं गताः ।

गौरैकः स च नैव लाङ्गलवहो भार्या गृहे चण्डिका

प्राप्य त्वत्त इहार्धचन्द्रमधुना प्राप्तं पदं शाश्वतम् ॥

(२८१)

सर्वे क्लेशबहुलैः क्लेशभिः रामपदं प्राप्तमभिलषन्ति दारिद्र्यान्तु सामयवसुलभं
रामत्वं प्रापयदित्याह :—

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिधा

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषुरचना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥

(भट्टवाचस्पतेः)

(२८२)

मुखदुःखं हि भाग्यमूलकमिति उक्तिप्रत्यक्तिभ्यामाह :—

कस्त्वं भोः कविरस्मि तत् किमु सखे क्षीणोऽस्यनाहारतो.

धिग् देशं गुणिनोऽपि दुर्मतिरियं देशं न मामिव धिक् ।

पाकार्थी क्षुधितो यदैव विदधे पाकाय बुद्धिं तदा

विन्ध्ये नेन्धनमम्बुधौ न सलिलं क्षीण्यां न वा तण्डुलः ॥

(२८३)

किञ्चित्कार्थानुरोधेन चिरं प्रोषितं पुनः प्रत्यागतं बाणेश्वरविद्यालङ्कारमवलोक्य
महाराजकृष्णचन्द्रेण किमवस्था भवतो गृह्णीति प्रष्टुः स “प्रोषिते सलिना कृशे”ति
शास्त्रनियमं स्मारयन् प्रत्युवाच :—

न भाले सिन्दूरं न च नयनयोरञ्जनरसो

न गात्रे स्नेहादिर्न च खदिररागोऽधरपुटे ।

अवैधव्यं किञ्चित् कथयति मदम्भोरुहदृशो-

लंठत्यग्रे बाहोर्विगतकलहो लोहवलयः ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८४)

दारिद्र्यात् परो रिपुर्नान्तीत्याह :—

शीलं शातयति श्रुतं शमयति प्रज्ञां निहन्ति क्रमाद्
दैव्यं दीपयति क्षमां जपयति ब्रौह्मं निरस्यत्यपि ।

तेजो जर्जरयत्यपास्यति मतिं विस्तारयत्यर्थितां

दारिद्र्यं पुरुषस्य किं न कुरुते वैरं परं भीषणम् ॥

(त्रिविक्रमस्य)

(२८५)

केनचित् नरप्रतिना नियम एष प्रचारितः यत् तस्य राज्यमध्ये कोटीश्वरं विना
कश्चिदपि जनो वस्तु न समर्थो भविष्यतीत्याकर्ष्य कश्चिद् दारिद्र्यः कविः राजानमिद-
मुवाच :—

वाद्यां वाद्यालकोटिः कुपिठरंजठरे मच्चिकीणाञ्च कोटिः

कोटिर्गण्डूपदानां मम गृहपटले कुन्तले यूककोटिः ।

अङ्गे विस्फोटकोटिः कटितटविलसत्कर्पटे ग्रन्थिकोटिः

षष्ठां कोटीश्वरोऽहं कथय नृप कथं ते पुरीभागहं न ॥

(२८६)

सर्वेऽपि पुरुषकारा दैवप्रतिकूलले विफलत्वमायान्तीत्याह :—

विद्या सत्कविता तथा सुजनता सेवादि च प्रार्थना

पञ्चैताः परिणिन्धिर जनयितुं वित्तात्मजं यत्नतः ॥

व्यापारं सकलं विहाय सततं तास्मेव रत्नं मया

दुर्दैवेन दुरात्मना नरपते पञ्चैव बन्ध्याः स्त्रियः ॥

(२८७)

एकंदा महाराजः कृष्णचन्द्रः बहुदिनादागतं गुप्तपक्षीयामनिवासिनं बाणेश्वर-
विद्यालङ्कारमपृच्छत् भो महात्मन् कस्ते निलयसंवाद इति । स च वक्ष्यमाणश्लोकेन
तदुत्तरं दत्तवान् :—

दारिद्रेण सहोदरेण सकलं तातस्य नीतं लयं

विद्यामानधनञ्च किञ्चन मया स्त्रीपार्जितं यत्नतः ॥

तेनाद्यापि सह स्थितेन बलिना तत् सर्वमाकथ्यते

श्रीमन्नाथ विचारणैः समुचितैस्तं मत्पृथक् कारय ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८८)

वर्द्धमानाधिपेन कदाचित् पृष्टः स बाणेश्वरविद्यालङ्कारमहोदयः स्त्रां पारिवारिकी-
मवस्थां वर्णयति सा :—

लज्जा मानसुता ममाद्यजनिता भिक्षाऽपरा दैन्यजा

तातैश्वर्यविगर्विता बलवती भिक्षा प्रगल्भाऽभवत् ।

सा लज्जा निहता तथैव तनयाशोकेन मानो मृतो

भिक्षा दैन्यसुता चिरात् पतिरता नाद्यापि मां मुञ्चति ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८९)

दानार्थं कृतमानसेऽपि दातरि द्वारे दीवारिकेन प्रणिग्माणो वैद्याकरणदरिद्रः
श्लोकमिमं दातारं श्रावयामास :—

सर्वज्ञ त्वं वदसि बहुधा दीयतां दीयतां भो

दाधातूनां भवति सदृशं रूपमेवं चतुर्णाम् ।

हौ दानार्थो भवत इतरौ पालने खण्डने च

नो जानीमः कथयतु भवान् कस्य वायं प्रयोगः ॥

(२८०)

कविवरवाणेश्वरविद्यालङ्कारः कस्यचित् राज्ञः समीपमुपेत्याह राजन् जाल्या ब्राह्मणो-
ऽप्यहमिदानीं कुम्भकारवृत्तिं लभितवानस्मीत्युक्त्वा स्वस्य यद्वृत्तिं प्रमाणयति :—

चिन्ताचक्रे भ्रमति नियतं मन्मनोमृत्तिकेय-

मार्द्रीभूता नयनसलिलैर्भ्रम्यते दैन्यदण्डैः ।

आशाकुम्भाः कति कति कृताश्छेदिताः कस्यसूत्रै-

र्जाल्या विप्रः पुनरहमहो कुम्भकारोऽस्मि वृत्त्या ॥

(बाणेश्वर विद्यालङ्कारस्य)

(२८१)

प्रबलवर्षांस्तु कस्यचिद् दरिद्रस्य कवेः स्वाग्रयलाभार्थं राज्ञे निवेदनमेतत् :—

पीठाः कच्छपवत् तरन्ति सलिले सम्मार्जनी मीनवद्

दर्वी सर्पविचेष्टितानि कुरुते सन्त्रासयन्तीं शिशून् ।

शूर्पाङ्गावृतमस्तका च गृहिणी भित्तिः प्रपातोन्मुखी

रात्रौ पूर्णतडागसन्निभमभूद् राजन् मदीयं गृहम् ॥

(निद्रादरिद्रस्य)

दरिद्र-निन्दा ।

(२८२)

दुर्जनं प्रथमं वन्दे सुजनं तदनन्तरम् ॥

सुखप्रचालनात् पूर्वं गुह्यप्रचालनं यथा ॥

(निविडनितम्बायाः)

(२८३)

स्वार्थो हि पुरुषाणां रुचिमेदेन तान् उत्तममध्यमाधमतां नयतीत्याह :—

ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य ये बाधया
मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानौमहे ॥

(२८४)

खला हि विषकुम्भाः पयोमुखा इति रेफसादृश्येन प्रमाणयति :—

सम्मुखवर्त्ती पिशुनो
भवति सदा यः पदे लग्नः ।
स पुनः पृष्ठनिविष्टो
रेफ इवायं शिरःस्थायी ॥

(२८५)

परस्परस्य अकृत्रिमं चिरमेलनमपि विप्रयोजयितुं कर्णजपानामलौकिकी शक्तिरित्याह :—

दर्वीदीर्घविघटनेन शिखिना भूयोऽपि सन्तापनै-
र्विश्लेषः पयसः कदापि हविषः केनापि नोद्भाविताः ।
मन्यानः पुनरेव विस्तृतमुखो भूयो भ्रमन्नन्तरे
प्रार्थकं विदधाति तादृगनयोरैक्यं यथा नो पुनः ॥

(२८६)

काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञनिवहैरास्वाद्यमाने मुहुः
 दीर्घान्वेषणेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
 कासाऽरेपि विकासिपङ्कजचये खेलन्मराले पुनः
 क्रोच्चञ्चपुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्विष्यति ॥

(२८७)

दातुं कृतयवस्यापि दातुर्मतिविपर्ययं कुर्वन्तं खलं प्रति कस्यचिद् याचक-
 स्तोक्तिरियम् :—

प्रायः स्वभावमन्तिनो मूढतां समीपे
 तिष्ठन् खलः प्रकुरुतेऽर्थिजनोपघातम् ।
 शीतार्दितैः सकललोकसुखावहोऽपि
 धूमे स्थिते नहि सुखेन निषेव्यतेऽग्निः ॥

द्विपत्नीक-निन्दा ।

(२८८)

विलादं बहिर्विलस्यान्तः स्थितमार्जारसर्पयोः ।
 आखुर्मध्य इवाभाति द्विभार्यो दुर्बलो नरः ॥

(विकटनितम्बायाः)

धनि-निन्दा ।

(२८८)

कलौ भाग्यवशादेक एव धनखामी अवस्थामेदेन पञ्चोपास्य वेतात्मको भवतीत्याह :—

दूरादर्थिनमाकलय्य भजते सद्यो विरूपाक्षतां

सङ्गे किञ्च विरोचनत्वमथ संस्थाने नृसिंहाकृतिम् ।

पाण्डित्योक्तिषु वक्रतुण्डरचनं दाने त्वपर्णात्मता-

मेकः पञ्चसुरात्मकः प्रभुरहो भाग्यैः कलौ लभ्यते ॥

(३००)

मारोपरि गुरुभारोदहनाय प्रभुणादिष्टो भव्यः स्वगतं विलपति :—

श्रेष्ठे भवभराक्रान्ते श्रिया श्रेते सुखं हरिः ।

लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥

(शौलाभट्टारिकायाः)

(३०१)

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चरति कचभरं शोधयत्यन्तरास्ते

दीप्यत्यर्चने चायं गदितुमवसरः सायमायाहि याहि ।

इत्युद्गुहैः प्रभूणामसक्तदधिकृतैर्वारितान् द्वारि दीपा-

नक्षान् पश्याऽभिकन्ये सरसिरुहचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

निर्गुण-निन्दा ।

(३०२)

छेदसम्पकचूतचन्दर्वने रक्षा करीरद्वमे
हिंसा हंसमयूरकोकिलकुले काकेषु बह्मादरः ।

स्नातङ्गेन खरक्रयः सुसमता कर्पूरकार्पासयो-

त्रेषा यत्र विचारणा गुणिगणि देशाय तस्मै नमः ॥

निर्लज्ज-निन्दा ।

(३०३)

कामः को मे पुरस्तादिति वदति सुहुः पेशको मेचकाभः

संख्ये सिंहेन हिलां प्रथयति नितरां जीर्णबालः शृगालः ।

उड्डीयोड्डीय काकोऽप्युपहसति गरुत्मन्तमप्यन्तराले

लज्जार्भातिच्युतानां वद वदनभृतां वाचि को बाधकः स्यात् ॥

नीच-निन्दा ।

(३०४)

स्वभावतो नीचमना जनो बहुसद्यश्चित्तमग्नोऽपि स्वीयं नीचत्वं त्र परिहरतीत्याह :—

स्वभावेन हि यः क्षुद्रो ह्यदिगुणान्वितोऽपि सः ।

न जहाति निजं भावं संख्यासु लाक्षतिर्यथा ॥

परिजन-निन्दा ।

(३०५)

मूर्खो बहुविधं पुत्रो बहुतूलो लघुः सुता ।

बहुवक्त्रं खरा दारा ज्ञातिश्च बहुवृश्चिकः ॥

(उद्भटसागरस्य)

पुत्र-निन्दा ।

(३०६)

पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखित-

स्तदुःखादिकमार्जने तदनयात् तन्मूर्खतादुःखितः ।

जातश्चेत् सगुणोऽथ तन्मृतिभयं मृत्यौ मृशं दुःखितः

पुत्रव्याजमुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥

(भर्तृहरेः)

भिन्ना-निन्दा ।

(३०७)

द्वारे द्वारे परेषामविरलमटति द्वारपालैः करालै-

रालोक्यैवाहतो यः स्वनति गणयति स्वापमानं न किञ्चित् ।

सोढुं शक्नोति नान्यं स्वसदृशमितरागारमप्याश्रयन्तं

श्राम्यत्यात्मोदरार्थं स कथमिह शुना नो समो भिक्षुको यः ॥

(दामोदरगुप्तस्य)

(३०८)

आच्छासन्निपातज्वरयोः साभ्यं दर्शयति :—

सप्रखेदः पुलकः शोषः संभ्रमो सप्रकम्पः

सान्तर्दाहः प्रश्रितिलघुतिः सास्यशोषः संतर्षः ।

संवृत्ता यो गुरुरपि लघुर्हन्त तैस्तैः प्रकारै-

र्याञ्जाशब्दः सृशति पदवौ सन्निपातज्वरस्य ॥

मद्यपान-निन्दा ।

(३०९)

यत् पौत्वा गुरवेऽपि कुप्यति विनाहेतोस्तथा रोदिति

भ्रान्तिं याति करोति साहसमपि व्यधिर्भवत्यासदम् ।

कौपीनञ्च जहाति लोकपुरतोऽप्युत्तवञ्चेष्टते

तल्लज्जापरिपन्थि मोहजनकं मद्यं न पेयं नरैः ॥

(शङ्कुकास्य)

मूर्ख-निन्दा ।

(३१०)

गोभिः क्रीडितवान् कृष्ण इति गोसमबुद्धिभिः ।

क्रीडत्यद्यापि सा लक्ष्मीरहो देवीः पतिव्रता ॥

(विज्जकायाः)

(३११)

मूर्खस्य अष्टविधभावाः विवक्ष्यन्ति :—

मूर्खत्वं सुलभं भर्जस्व कुमते मूर्खस्य चाऽनौ गुणा

निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवं स्वप्नभाक् ।

कार्याकार्यविचारणाविरहितो मानापमाने समः

प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्खः सुखं जीवति ॥

लोभ-निन्दा ।

(३१२)

लोभपरतन्त्रा हि जीवनाशमप्यपहाय किं न कुर्वन्तीत्याह :—

यद्गुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं

गाहन्ते गह्वरं समुद्रमथनक्षेत्रं कृषिं कुर्वते ।

सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसञ्चरं

गच्छन्ति प्रधनं धनान्वितधियस्तत्तोभविस्फूर्जितम् ॥

(ख) प्रशंसा-तरङ्गः ।

उद्भटकविता-प्रशंसा ।

(३१३)

रसाय तस्मै नम उद्भटस्य

शीतायते हृत् पृषेताऽपि यस्य ।

प्रफुल्लभावं मुजनस्य चास्य-

माविल्यमेवैति मुदुर्जनस्य ॥

(उद्भटसागरस्य)

(३१४)

खिन्नं खेन समुद्भटेन सरसं स्वीयं मनो जायते
 श्रुत्वाऽन्यथा समुद्भटं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
 अज्ञानं ज्ञानवतोऽपि येन वशगान् कर्तुं समर्थः सुधीः
 कार्यस्तस्य समुद्भटस्य मनुजैरत्यादरात् संग्रहः ॥
 (भट्टोद्भटस्य)

(३१५)

अस्थाने पतितः स उद्भटसो वाणोप्रियः कल्पते
 न्यक्काराय घृणाचयाय नितरां ताणाय पापाय च ।
 स्थाने स व्ययितः परं प्रभवति प्रख्यातये भूतये
 चेतोनिर्वृतये परोपकृतये शेषे शिवस्याप्तये ॥
 (पण्डितजगद्धरस्य)

(३१६)

किं हारैः किमु कङ्कणैः किमसमैः कर्णावतंसैरलं
 केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साङ्ख्यैरैरम्बरैः ।
 पुंसामेकमखण्डितं पुनरिदं मन्यामहे मण्डनं
 यन्निष्पीडितपार्वणानृतकरस्यन्दोपमा उद्भटाः ॥
 (वल्लभदेवस्य)

उद्यम-प्रशंसा ।

(३१७)

भ्रमन् स्वं पूरयेद् वैद्यो भ्रमन् स्वं पूरयेद् द्विजः ।

भ्रमन् स्वं पूरयेत् तर्कुरभ्रमन् स्वं न पूरयेत् ।

(कविचन्द्रस्य)

गुणान्न-प्रशंसा ।

(३१८)

गुणपरिचयेन तदास्वादो यस्य कस्यापि न घटने इत्यादि :—

संगृह्णाति गुणो गुणं गुणिगणाद् गृह्णाति तं नागुणो

दूरारण्यनिकेतनेऽपि मधुपः प्राप्यैव तत् पङ्कजम् ।

माध्वीकं परिषेवतेऽस्य नितरामाकण्ठमुत्कण्ठितो

मेकस्तन्निकटस्थितोऽपि निग्रतं खादत्यहो कर्दमम् ॥

गृहि-प्रशंसा ।

(३१९)

पुत्रः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामो प्रसादोन्मुखः

स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निष्केशलेशं मनः ।

आकारो मधुरः स्थिरश्च विभवो विद्यावटातं मुखं

तुष्टे विष्टपक्रष्टहारिणि हरौ संप्राप्यते गीहिना ॥

कात्त-प्रशंसा ।

(३२०)

कात्तेषु कः प्रशस्यः को वा निश्चितदाहः—

यच्छात्तः श्रुतमात्रमथमखिलं गृह्णाति स श्राव्यतां

यो वेत्ति द्विरुदाहृतं कृतफलं तत्रापि वक्तुर्वचः ।

यस्तु स्पष्टमनेकशोऽप्यभिहितः कुर्यान्न किञ्चिद्ब्रह्मं

धिक् तं तत्पितरौ धिगेव नितरां धिक् तद्गुरुं गर्दभम् ॥

(हरिभट्टस्य)

तेजस्वि-प्रशंसा ।

(३२१)

स्वपौरुषमहायशः समयदोषदुःखाऽपि सन्-

ननल्पविषयाशयो लघुषु नेहते कर्मसु ।

महीधरसहोदरद्विरदयूथविद्रावणो

बुभुक्षुरपि केशरो न खलु मूषिकं धावति ॥

दया-प्रशंसा ।

(३२२)

दया परं धर्मममुत्र चात्र

दयावतां न स्वपरप्रभेदः ।

दुःखं परेषामवलोकते चेद्

मत्वाऽत्मनस्तद् व्यथते दयालुः ॥

(शिवनारायण शिरोमणिः)

दाह-प्रशंसा ।

(३२३)

हरिद्रुदःखदूरीकरणे देवानां वैमुख्यं दर्शयन् दानशीलान् महोजनान् स्तौति :—

रुद्रोऽद्रिं जलधिं हरिर्दिविषदो दूरं विहायः श्रिता
 भोगीन्द्राः प्रबला अपि प्रथमतः पातालमूले स्थिताः ।
 लीनः पद्मवने सरोजसदना मन्देऽर्थिसार्थाद् भिया
 दीनोद्धारपरायणाः कलियुगे धन्या उदारा जनाः ॥
 (शङ्खकस्य)

(३२४)

एकोऽयं पृथिवीपतिः क्षितितले लक्षाधिका भिक्षुकाः
 किं कस्मै वितरिष्यतीति किमहो एतद् वृथा चिन्त्यते ।
 आस्ते किं प्रतियाचकं सुरतरुः प्रत्यम्बुजं किं रविः
 किं वाऽस्ति प्रतिचातकं प्रतिलतागुल्मश्च धाराधरः ॥

दाम्पत्यप्रेम-प्रशंसा ।

(३२५)

प्रशंसन्ति च निन्दन्ति निगमा यद् गृह्याश्रमम् ।
 दाम्पत्यसाम्यवैषम्यभेदादेतद्व्यवस्थितिः ॥
 (नीलकण्ठदीक्षितस्य)

दुःख-प्रशंसा ।

(३२६)

द्विष्टत्वेन विबुध्य दुःखमबुधैर्नैतत् कदा काम्यते

न द्विष्टं परमिष्टसाधनमिदं विज्ञेन विज्ञायते ।

वैराग्यं नहि जायते जनिहरं शोकादिजं तद्विना

तस्मादेव गुणत्वमत्र मुनिना गीतं कणादादिना ॥

(महामहोपाध्याय राखालदास न्यायरत्नस्य)

धन-प्रशंसा ।

(३२७)

धनसम्पत्त्यादेव पुंसां सम्मानभागिलमित्याह :—

लक्ष्माश्च इति गोविन्दः श्रीदमित्त्रमितीश्वरः ।

द्विरप्यगर्भं इत्येव ब्रह्मापि बहु मानितः ॥

(नीलकण्ठदीक्षितस्य)

धनि-प्रशंसा ।

(३२८)

धनगुणयोर्धनमेव गरीय इत्याह :—

धिगस्तृष्णां विद्यां धिगपि कवितां धिक् सुजनतां

वयो रूपं धिग् धिग् धिगपि च कुलं दुर्गतिमताम् ।

असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्

बहिर्यस्य द्वारे दृणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥

धर्म-प्रशंसा ।

(३२८)

मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रेता
 विप्रत्वे बहुविद्यता नययुता विद्यावतोऽर्थज्ञता ।
 अर्थज्ञस्य विचित्रवाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता
 लोकज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मो मतिर्दुर्लभा ॥
 (जेमेन्द्रस्य)

(३३०)

धर्मः शर्म परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः
 सर्वापत्रशमक्षमः सुमनसां धर्मो निधिर्मूल्यवान् ।
 धर्मो बन्धुरबान्धवे पृथुपथे धर्मः सुहृन्निश्चलः
 संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्थेव धर्मात् परः ॥
 (जेमेन्द्रस्य)

पण्डित-प्रशंसा ।

(३३१)

पण्डितस्य षट् गुणान् विवृणोति :—

दम्भं नोद्वहते न निन्दति परान् नो भार्धते निष्ठुरं
 मोक्षं केनचिदप्रियञ्च सहते क्रोधञ्च नालम्बते ।
 ज्ञात्वा शास्त्रमपि प्रभूतमनिशं सन्तिष्ठते मूकवद्
 दोषांश्छादयते गुणान् वितनुते चाष्टौ गुणाः पण्डिते ॥

(३३२)

उपादाता यावन्न भवति गुणानां गुणवता-

मसत्कल्यास्तावार्त्तभुवनमहार्घ्यं अपि गुणाः ।

अपि प्राग् दैत्यैर्हृदयवसतेः कौस्तुभमणिः

स किं नासौदम्यौ श्रुतिरपि किमस्य कचिदभूत् ॥

परोपकार-प्रशंसा ।

(३३३)

सङ्गिः स्तोपाजितधनैः परोपकारः कर्तव्य इति दृष्टान्तेन द्रढयति :—

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्न-

र्विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ।

श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥

प्रेम-प्रशंसा ।

(३३४)

इन्दुः के क च सागरः क च रविः पद्माकरः क स्थितः

क्वाऽभ्रं वा क मयूरपङ्क्तिरमला क्वाऽलिः क वा मालती ।

मन्दाध्वक्रमराजहंसनिचयः क्वाऽसौ क वा मानसं

यो यस्याऽभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि वा वसतः ॥

(३३५)

दोषः कश्चिद् यदि निजजने सम्भवेद् दैवयोगाद्
 नासौ ग्राह्यो भवति महतां रीतिरेषास्ति लोके ।
 अहो दैवाद् यदि कुमुदिनीं गच्छति भ्रान्तेताः
 पद्मिन्या स प्रियमधुकरस्यज्यते किं कदाचित् ॥

ब्रह्मतेजः-प्रशंसा ।

(३३६)

अख्योयसैव पयसा यः कुम्भः परिपूर्यते ।
 पपो तदुद्भवः सिन्धुं गुरुत्वाद् ब्रह्मतेजसः ॥

भक्ति-प्रशंसा ।

(३३७)

नो मुक्तौ स्पृहयामि नाथ विभवैः कार्यं न सांसारिकैः
 किन्त्वायोज्य करौ पुनः पुनरिदं त्वामीशमभ्यर्थये ।
 स्वप्ने जागरणे स्थितौ विचलने दुःखे सुखे मन्दिरे
 कान्तारे निशि वासरे च सततं भक्तिर्ममासु त्वयि ।
 (वाग्भटस्य)

मनस्वि-प्रशंसा ।

(३३८)

धनलोभेन परेषां सेवावन्त्यपेक्षया व्याधिना तत्कारणाच्चमत्वमपि ह्वरमित्याह :—

पङ्क्तो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां

धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नैक्षसे यन्मुखानि ।

स्नाध्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः

स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

महत्त्व-प्रशंसा ।

(३३९)

स्वभावतः उन्नतचेता जनो बहुविभवयुक्तोऽपि निजगौत्रत्वं न कदाचित् परिहरतीत्याह :—

महतां प्रकृतिः सैव वर्द्धितानां परैरपि ।

न जहाति निजं भावं संख्यासु लाकृतिर्यथा ॥

(शिवनारायण शिरोमणेः)

मीन-प्रशंसा ।

(३४०)

वाचावतां निन्दन् मीनं स्तौति :—

मीनं लघुताहेतुमीनमुन्नतिकारणम् ।

मुखरं नूपुरं पादे कण्ठे हारो विराजते ॥

(३४१)

प्रमुष्मिन्नुद्याने विहगखल एष प्रतिपलं

विलोलः काकोलः क्णति खलु यावत् कटुतरम् ।

सखे तावत् कौर द्रढय हृदि वाचञ्च सकलां

न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजां गुणगणः ॥

विद्या-प्रशंसा ।

(३४२)

विद्या नाम नरस्य कीर्त्तिरतुला भाग्यक्षये चाश्रयो

धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं तृतीयं च सा ।

सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं

तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वसुखदं विद्याधिकारं कुरु ॥

स्वरूपनिरूपण-प्रशंसा ।

(३४३)

एवं बहवो जना दृश्यन्ते ये तावत् स्थानविशेषवासित्वात् तदनुसारेण निबन्धने
तत्र युक्तमित्याह :—

पुंसः स्वरूपपरिदर्शनमेव कार्यं

तत्त्वमभूमिगुणदोषकथा वृथैव ।

रत्नाकरोत्थमभिनन्दति को विषं वा

को वा न पद्ममभिनन्दति पङ्कजातम् ॥

सहाय-प्रशंसा ।

(३४४)

सहंशजातं गुणकोटिनम्

धनुः कथं क्षत्रियवामहस्ते ।

शरः परप्राणहरोऽप्यसव्ये

सत्यक्षयोगादधमो गरीयान् ॥

(३४५)

दुर्बलोऽपि सहायवत्तया सवलदुःसाध्यं साधयतीत्याह :---

अत्युच्चभूधरघरोपरि तुङ्गवृक्षात्

काकोऽपि पक्षफलमालभते सपक्षः ।

सिंहो बली हिरदवर्थ्यबलाधिकोऽपि

सौदत्यहो तरुतले स हि पक्षहीनः ॥

सुकवि-प्रशंसा ।

(३४६)

धीरं निक्षिपते पदं हि परितः शब्दं समुद्गीचते

नानार्थाहरणञ्च, वाञ्छति मुदाऽलङ्कारमाकर्षति ।

आदत्ते विमलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसान्तर्गतं

दोषान्वेषणतत्परो विजयते सच्चोरवत् सत्कविः ॥

(३४७)

अर्थान् केचिदुपासते कृपणवत् केचित्त्वलङ्घुर्वते
 नष्टावत् खलु धातुवादिन इवोद्वभ्रन्ति केचिद् रसान् ।
 अर्थालङ्घनसदृसद्रवमुचां वाचां प्रशस्तिस्पृशां
 कर्तारः कवयो भवन्ति कतिचित् पुण्यैरगण्यैरिह ॥
 (राघवचैतन्यस्य)

(३४८)

नैव व्याकरणज्ञमेति पितरं न भ्रातरं तार्किकं
 दूरात् सङ्कुचितेव गच्छति पुनश्चण्डालवच्छान्दसात् ।
 मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा
 काव्यालङ्करणज्ञमेत्य कविताकान्ता वृणीते स्वयम् ॥
 (क्षेमेन्द्रस्य)

सुजन-प्रशंसा ।

(३४९)

दृश्यन्ते भुवि भूरिनिम्बतरवः कुत्रापि ते चन्द्रनाः
 पाषाणैः परिपूरिता वसुमती वज्रो मण्डिर्दुर्लभः ।
 श्रूयन्ते करटारवाश्च नियतं चैत्रे कुङ्कुजितं
 तन्मन्य खलसङ्कुलं जगदिदं द्वित्राः क्षितौ सज्जनाः ॥

(३५०)

वृष्टं वृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं

क्षिन्नं क्षिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदण्डम् ।

दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥

सुपुत्त-प्रशंसा ।

(३५१)

कुम्भः परिमितमश्वः

पिबत्यसौ कुम्भसम्भवोऽश्वोधिम् ।

अतिथेते हि सुपुत्तः

कश्चिज्जनका निजेन चरितेन ॥

(भट्टभट्टस्य)

(३५२)

पात्रं न तापयति नैव मलं प्रसूते

स्नेहं न संहरति नैव गुणान् क्षिणोति ।

द्रव्यावसानसमये चलतां न धत्ते

सत्पुत्त एव कुलसद्गतिं कोऽपि दीपः ॥

(३५३)

अस्तंगते भास्वति नान्धकारान्
 शनैश्चरो हन्ति विधौ बुधश्च ।
 पितुर्गुणैर्न प्रतिभाति पुत्रो
 गुणान्वितो हि स्वगुणेन भाति ॥

सुवंश-प्रशंसा ।

(३५४)

गुणप्रयुक्ताः परमर्मभेदिनः
 शरा इवावंशभवा भवन्ति हि ।
 तथाविधा ये च विशुद्धवंशजा
 व्रजन्ति चापा इव तेऽतिनम्रताम् ॥

सुसंसर्ग-प्रशंसा ।

(३५५)

मलयान्द्रेः समीपस्थो विटपी चन्दनायते ।
 कृतवासः समं सद्भिर्दुर्जनः सज्जनायते ॥
 (रत्नाकरस्य)

(३५६)

दूरीकरोति कुमर्ति विमलीकरोति

चेतश्चिरन्तनमघं चुलुक्तीकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥

(भर्गटस्य)

स्थानमहिम-प्रशंसा ।

(३५७)

अकस्य चन्द्राद् गुणाधिक्ये सत्यपि स चन्द्रवत् किं नाद्रियते इति शङ्कां निरस्यन्नाह :—

उभौ पक्षौ शुक्लौ भुवि विद्यति चाव्याहतगतिः

सदा मीनं भुङ्क्ते वसति सकलस्थाणुशिरसि ।

बके चान्द्रसुख्यो गुणसमुदयः कश्चिदधिको

गुणाः स्थाने मान्या न च पुनरमी स्थानरहिताः ॥

(वररुचेः)

रस-तरङ्गः ।

(१) शृङ्गार-रसः ।

(३५८)

वक्षःस्थलीवदनवामशरीरभागैः

पृथन्ति यस्य विभुतां प्ररुषास्त्रयोऽपि ।

सोऽयं जगन्नितयजित्वरचापधारी

मारः परान् प्रहरतीति न विस्मयाय ॥

(२) वीर-रसः ।

(३५८)

पौतोऽब्धे कलसोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरै-

राबद्धोऽसि च राघवेण मृदुना शाखामृगैर्लङ्घितः ।

धिक्ष्वां नाम च तेऽम्बुधिः सलिलधिः पानीयधिस्तोयधिः

पाथीधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥

(३६०)

लक्ष्मणो लघुसन्धानो दूरपाती च राघवः ।

कर्णो दृढप्रहारी च पार्थसैव त्रयो गुणाः ॥

(क्षेमेन्द्रस्य)

(३) करुण-रसः ।

(३६१)

व्याधिन जालनिवह्ना काचिन्मृगी सकरुणं ब्रवीति :—

आदाय मांसमखिलं स्तनवर्जमङ्गान्-

मां सुञ्च वागुरिक यामि कुरु प्रसादम् ।

सौदन्ति शष्पकवलग्रहणानभिज्ञा

मन्मार्गवीक्षणपराः शिशवो मदौयाः ॥

(मुक्तापीडस्य)

(३६२)

महापण्डितस्य बाणभट्टस्य सत्युसमये खेदोक्तिरियम् :-

ध्वस्तः काव्योरुमेरुः कविविपणिमहारत्नराशिर्विशोर्णः

शुष्कः शब्दौघसिन्धुः प्रलयमुपगतो वाक्यभाणिक्यकोषः ।

दिव्योक्तोनां निधानं निधनमुपगतं हा हता दिव्यवाणी

बाणे गीर्वाणवाणीप्रणयिनि विधिना प्रापिते दौर्घनिद्राम् ॥

(बाणभट्टस्य)

(४) अद्भुत-रसः ।

(३६३)

भूकारब्धं कमपि बधिरा श्लोकमाकर्णयन्ति

अञ्जालुस्तं विलिखति कुणिः स्नाघया वीक्षतेऽन्धः ।

अभ्यारोहत्यहह संहसा पङ्कुरप्यद्रिंशङ्कं

सान्द्रालस्याः शिशुभरणतो मन्दमायान्ति बन्ध्याः ॥

(५) हास्य-रसः ।

(३६४)

चूर्णखदिरयुतवीटी-

जनिताधररागभङ्गभयात् ।

पितरि प्रेते गणिका

रोदिति हा ताततातेति ॥

(जेनेन्द्रस्य)

(६) भयानक-रसः ।

(३६५)

दीप्तक्षुद्देगयोगाद् वदनलहलहसम्बजिह्वाग्रलीढ-

ब्रह्माण्डक्षौद्रबिन्दुप्रबलतरभवज्जाठराग्निस्फुलिङ्गाम् ।

कालीं कङ्कालशेषामतुलगलचलम्बुण्डमालाकरालां

गुञ्जासंवादिनेत्रामजिननिवसनां नौमि पाशासिहस्ताम् ॥

(शार्ङ्गधरस्य)

(७) बौभत्स-रसः ।

(३६६)

उत्कृत्य ज्वलितां शवात् कथमपि प्रेताशनः पैशित्तीं

पेशीमग्निमयीं निगीर्य सहसा दन्दह्यमानोदरः ।

धावत्युत्प्लवते मुहुर्निपतति प्रोत्तिष्ठति प्रेक्षते

विव्वक् क्रोशति संपिनष्टि जठरं मुष्ट्या चलन्मस्तकः ॥

(८) रौद्र-रसः ।

(३६७)

रे धृष्टा धार्तराष्ट्राः प्रबलभुजवृहत्ताण्डवाः पाण्डवा रे

रे वार्ष्णेयाः सक्ताः शृणुत मम वचो यद् ब्रवीम्यूर्ध्वबाहुः ।

एतस्योत्खातबाहोर्दुपदन्तपसुतातापिनः पापिनोऽहं

पाता हृच्छोणितानां प्रभवति यदि वः कोऽपि वा तं स पातु ॥

(६) शान्त-रसः ।

अनित्यता ।

(३६८)

सेवध्वं विबुधास्तमन्धकरिपुं मा क्लिष्यतान्यश्रुते

यस्मादत्र परत्र च त्रिजगति त्राता स एकः शिवः ।

आयाते नियतेर्वशात् सुविषमे कालात् करालाद् भये

कुत्र व्याकरणं क्व तर्ककलहः काव्यश्रमः क्वापि वा ॥

(राजानकलौलकस्य)

अनुतापः ।

(३६९)

कविर्वाञ्छकं निन्दति :—

शात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ताः समुन्मूलिता

दृष्टिर्नश्यति, रूपमेव चलितं वक्ताश्च लालाकुलम् ।

आलापं न करोति बान्धवजनः, पत्नी न शृणूषते

हा कष्टं स्थविरः पिताऽपि बहुभिः पुत्रैरवज्ञायते ॥

कर्मफलम् ।

(३७०)

लक्ष्मीनाथं वहति गरुडस्तस्य भोक्ष्यो भुजङ्ग

उद्धा वोढा धनपतिसखं सोऽपि घासं जघास ।

हंसो भुङ्क्ते विसकिशलयं ब्रह्मणो वाहकोऽपि

सेवाभिर्न क्षयति महतां कर्मणो दुर्विपाकः ॥

(३७१)

लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यशोभाकरः

स्थित्यर्थे श्रितिकण्ठमप्युपगतस्तेनापि शीर्षे धृतः ।

वृद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत

प्रायः प्राप्तनमेव कर्म बलवत् कस्योपकुर्वीत कः ॥

(पण्डितश्रीबकस्य)

काल-चरित्रम् ।

(३७२)

पृथ्वीतलेऽस्मिन् यावतीया जीवाः सर्वथा सर्वदैव आहारान्तेषणतत्परा न कदाचिद्-
मृत्युचिन्तां कुर्वन्तीत्याह :—

मेको धावति तच्च धावति फणी सर्पं शिखी धावति

व्याधो धावति केकिनं विधिवशाद् व्याघ्रोऽपि तं धावति ।

स्वस्वाहारविहारसाधनविधौ सर्वे जना व्याकुलाः

कालस्तिष्ठति पृष्ठतः कचधरः केनापि नो दृश्यते ॥

दैवबलम् ।

(३७३)

(क)

दाता बलिः प्रार्थयिता रमेशो

दानं मही वाजिमखस्य कालः ।

दातुः फलं बन्धनमेव जातं

नमोऽस्तु देवाय यथेष्टकर्त्ते ॥

(जेमेन्द्रस्य)

(ख)

यो यं जनापकरणाय सृजत्युपायं

तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः ।

धूमं प्रसीति नर्थनान्धकरं यमग्नि-

भूत्वाऽऽम्बुदः स शमयेत् सलिलैस्तमेव ॥

(कङ्कणस्य)

प्रार्थना ।

(३७४)

सुक्तिदामिनः कस्यचिदुक्तिरियम् :—

सुव्यक्ता वेदभागैश्चरमदुरितजध्वंसरूपा हि सुक्ति-

स्तत्तातस्तत्त्वबोधो ननु जनकतया तस्य दौत्यं न युक्तम् ।

भक्ते त्वं तत्त्वबोधस्य हि निजजननी धर्मतः सापि नम्री

गद्यैः पद्यैर्वचोभिः परिहसनविधौ त्वं हि वक्तुं समर्था ॥

(अर्गटस्य)

(३७५)

गङ्गातीरवासी स्थविरः कोऽपि धनवान् कदाचित् केनचिदात्मीयेन “फथं भवान् शरीररचार्थं यासाच्छादनादिषु न यतते” इत्येवं पृष्टत्वा प्रत्युवाच :—

स्वःसिन्धुतीरेऽधविघातवीरे

वह्निर्लामीरे करलभ्यनीरे ।

वसन् कुटीरे परिधाय चीरे

करोम्यधीरे न रुचिं शरीरे ॥

(३७६)

वाराणस्यां विश्वेश्वरसमीपे प्रार्थना :—

हर हर ह रतिं मे देहगेहेषु गङ्गा-

धर धर धरभावं चेतसः स्वे पदाब्जे ।

भव भव भवसिन्धौ कर्णधारोऽत्र मृत्युं-

जय जय 'जय-शम्भो'-वाक् सदा स्यान्मदास्ये ॥

(श्यामाचरण कविरत्नस्य)

विषय-वृष्णा ।

(३७७)

(क)

समाप्य विषयान् सर्वान् यः कण्ठे भक्तिमिच्छति ।

सागरे शान्तकल्लोले स्नातुमिच्छुः स दुर्मतिः ॥

(ख)

यस्या बीजमहङ्गतिर्गृहतरं मूलं ममेति ग्रहो

भोगस्य स्मृतिरङ्कुरः सुतसुतज्ञात्यादयः पल्लवाः ।

स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे ब्रह्मविभावनापरशुना वृष्णालता लयताम् ॥

विविध-तरङ्गः (पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम्) १५७

वैराग्यम् ।

(३७८)

भोगे रोगभयं सुखे चयभयं वित्तेऽग्निभूष्टङ्गयं
दास्ये स्वामिभयं गुणे खलभयं वंशे कुयोषिङ्गयम् ।
माने स्नानिभयं जये रिपुभयं काये कृतान्ताङ्गयं
सर्वं नाम भवे भवेङ्गयमयं वैराग्यमेवाभयम् ॥
(क्षेमेन्द्रस्य)

विविध-तरङ्गः ।

प्रथम-विन्दुः ।

प्राचीन-शिलालिपिः ।

(१) पुरीधामस्थ-जगन्नाथमन्दिरम् ।

(३७८)

(क)

पुरीधामस्थजगन्नाथदेवस्य वर्त्तमानमन्दिरस्य निर्माणकालमाह :—

शकाब्दे रन्ध्रशुभ्रांशुरूपनक्षत्रनायके ।

प्रासादः कारितोऽनङ्गभीमदेवेन धीमता ॥

(ख)

वासुदेवरथकृते गुह्यवंशानुचरिते ग्रन्थे नायिकां प्रति अनङ्गसुन्दरनाथकेन कथितोऽयं
श्लोकः पूर्वोक्तस्य श्लोकस्यैव समर्थकः —

अङ्गक्षौणिशशाङ्केन्दुसम्मिते शकवत्सरे ।

अनङ्गभीमदेवेन प्रासादः श्रौपतेः कृतः ॥

(२) काशीधामस्थ-भवानीश्वरमन्दिरम् ।

(३८०)

वाराणसीस्थितस्य भवानीश्वरमन्दिरस्य निर्माणां प्रातःस्मरणीयया नाटोरराज्ञया
भवान्या कारितमित्याहः—

(क-ख)

बाणव्याहृतिरागेन्दुसम्मिते शकवत्सरे ।

निवासनगरे श्रीमद्विश्वनाथस्य रुन्निधौ ॥

धरामरेन्द्रवारेन्द्रगौडभूमीन्द्रभाविनौ ।

निर्ममे श्रीभवानी श्रीभवानीश्वरमन्दिरम् ॥

(३) वड़नगरस्थ-गोपालमन्दिरम् ।

(३८१)

सुरिदावाद-जिलानगरे-वड़नगर-स्थितस्य गोपालमन्दिरस्य निर्माणां प्रातःस्मर-
णीयाया 'नाटोर'-राज्ञया कन्यया तारया कारितमित्याहः—

खशून्यमित्त शकौ श्रीभवानीतनुसम्भवा ।

निर्ममे श्रीमती तारा श्रीमन्नोपालमन्दिरम् ॥

(४) गङ्गावासग्रामस्थ-हरिहरमन्दिरम् ।

(३८२)

हरिहरभेदज्ञानोपहतधैतसां नराणां भ्रान्तिं निराकर्तुं नववीपाधिपतिना सह-
राजेन्द्रवाहादुर-क्षणचन्द्रेण गङ्गावासे हरिहरमूर्तिस्थापनं कृतमित्याह :—

गङ्गावासे विधिश्रुत्यनुगतमुक्ततच्चौणिपाले शकेऽस्मिन्
श्रीयुक्तो वाजपेयी भुवि विदितमहाराजराजेन्द्रदेवः ।
भैक्षं भ्रान्तिं सुरारिबिपुरहरभिदामज्जतां पामराणा-
मद्वैतब्रह्मरूपं हरिहरमुमयाऽस्थापयल्लोलया च ॥

द्वितीय-विन्दुः ।

(१) अपङ्गुति-कविता ।

(३८३)

या पाणिग्रहलालिता सुसरला तन्वी सुवंशोज्ज्वला
गौरी स्पर्शसुखीवहा गुणवती नित्यं मनोहरिणी ।
सा केनापि हता तथा विरहितो गन्तुं न शक्नोऽस्मग्रहं
हे भिक्षो तव कामिनी नहि नहि प्राणप्रिया यष्टिका ॥
(निशानारायणस्य)

(२) कूट-कविता ।

(३८४)

(क)

अव्यादु वः करणोरणो रणरणो राणोरणो रावणो

धृत्वा येन रमा रमा रम रमा रामा रमा सा रमा ।

स श्रीमानदयोदयो दयदयो दायो दयोवेदयो

विष्णुर्जिष्णुरभीरभी राभी रभीसौरभीः ॥

(पदच्छेदे श्लोकस्यास्य आकृतिरियम्)

(ख)

९ ८ १० ११ १२ १३ ४

अव्यादु वः करणोरणः रणरणः राणः अरणः रावणः

३ १ १७ १८ १९ २० २१ २२

धृत्वा येन रं आर मारं अरमा रामा रमासारमा ।

६ २२ २३ ५ ६ ७ २४

स श्रीमानदयोदयः दयदयः दायः अत् अयः वेदयः

७ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१

विष्णुः जिष्णुः अभीरभीरभरभीराभीः अभीसौः अभीः ॥

(३) गणित-कविता ।

(३८५)

कश्चिद् गणितशास्त्रसागरपारदर्शी मङ्गापुरुषः श्लोकानेन पाठका यथैकं
गणयित्वापि यथा विंशत्यधिकशतवर्षे (१२० वत्सरव्यापि) परमायुर्लभन्ते तथा
सुकोशबन्दिदं दर्शयति :—

दृष्टं कार्तिकदर्शनैश्च गुणितं रुद्रेण युक्तं तथा
 ब्रह्मास्यप्रहतं जलाधिपतिना यच्छेषितं तत् पुनः ।
 वेदाङ्गैश्च हतं तदब्दनिचयं विश्लेशभक्तिव्रता
 स्तिष्ठेयुर्भुवि पाठका इति सदा विप्राशुतोषार्थना ॥
 (स्यार् श्रीयुताशुतोषमुखोपाध्यायसरस्वत्याः)

(३८६)

कश्चिदनेन श्लोकेन भिक्टोरिया-महाराज्ञा सत्यखट्टीयाब्दं कौशलेनाविष्करोति :—
 दृष्टं खाभ्रखसंयुतं खखयमव्यस्तं खखेशान्वितं
 खाकाशप्रशुगभाजितं द्विगुणितं यच्छेषितं दृग्दृढतम् ।
 खाकाशाग्निसमन्वितं शशियुतं यत् तत्र खट्टीयके
 वर्षेऽस्मान् समपास्य नाकमगमद् भिक्टोरिया भूतलान् ॥
 (हरकुमारशास्त्रिणः)

(३८७)

श्लोकेऽत्र पूर्वार्द्धं परार्द्धं च पृथग्वीत्या १२० संख्याया आविष्कारणार्थं कौशलेन वर्तते :—

दृष्टं बाणगुणं सुखेन सहितं खाङ्गाहतं यत् फलं
 तत् तष्टं शरभूधरैश्च गुणितं पक्षेण संवत्सरम् ।
 वेष्टं नागहतं युतं शशभृता निघ्नं शरघ्नैः शिवै-
 स्तष्टं व्योमयुगैर्गजेन गुणितं जीवन्तु शिष्टा जनाः ॥
 (उद्भटसागरस्य)

(४) चित्र-कविता ।

(३८८)

शोकोऽयं अगुलीमविलोमपाठे यथा एकविध एव भवति तथा कौशलं दर्शयति :—

वेदापन्ने स शक्ते रचितनिजरुग्च्छेदयत्नेऽरमेरे

देवासक्तेऽमुदक्षो बलदमनयदस्तोददुर्गासवासे ।

सेवासर्गादुदस्तो दयनमदलवक्षोदमुक्ते सवादे

रेमे रत्नेऽयदच्छे गुरुजनितचिरक्षेपसद्देऽपदावे ।

(रुद्रटस्य)

(५) प्रहेलिका-कविता ।

(३८९)

(क)

कः कर्णारिपिता किमिच्छति जनः किं स्वीकृतं विष्णुना

को जानाति परिङ्कितं विषमगुः कुत्रास्ति वा कामिनाम् ।

सीता कस्य वधूः प्रियः किमु हरेर्वर्ज्यः कफे को नृणां

तत्प्रत्युत्तरमध्यमाक्षरमहामन्त्रो मुखे राजताम् ।

(अर्भकस्य)

(उत्तरं—“सरस्वति नमस्तुभ्यम्”)

(ख)

मर्वस्वापहरो न तस्करवरो रक्षो न रक्ताशनः

सर्पो नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ।

अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत-

स्तीक्ष्णास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ॥

(अर्भकस्य)

(उत्तरं—“मत्कुणः” छारपोका इति भाषा)

(६) समस्यापूरण-कविता ।

(३६०)

(क)

समस्या—“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल ।”

सायं सन्धिमहोत्सवे बलिघटारक्तोल्काटास्वादनात्

सौहित्येन धराधराङ्गभुवि सोद्गारं क्षिपन्त्यां शिरः ।

चूडाचन्द्रनभःस्थलेन्दुमिलने नोरन्ध्रतासंघटाद्

“अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल” ॥

(कालिदासस्य)

(ख)

समस्या—“कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यलं कुर्वते ।”

हारे यस्य सदा समीरवरुणौ संमार्जनं पावकः

पाकं शीतगुपीतपत्ररचनां दैत्यौ प्रतीहारताम् ।

देवां दास्यविधिञ्च हास्यमपरे धन्यः स लङ्घेस्वरः

“कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वन्त्यलं कुर्वते” ॥

(गं)

समस्या—“पतिवक्त्रं न पश्यति ।”

चतुर्थोर्भाद्रमासस्य चन्द्रचूडस्य कामिनी ।

दिनद्वयं वर्षमध्ये “पतिवक्त्रं न पश्यति” ॥

(घ)

समस्या—“ब्राह्मणस्य महत् पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः ।”

परोपकारसङ्घर्षरोधकान्यापकारजम् ।

“ब्राह्मणस्य महत् पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः ॥”

(उद्भटसागरस्य)

(ङ)

समस्या—“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाकी ।”

शत्रौ दुरन्ते परिभूयमाणे

न कस्य हर्षः समुदेति चित्ते ।

भूत्या तवाच्छादितभाशुतोष

“चन्द्रोदयं वाञ्छति चक्रवाकी” ॥

(उद्भटसागरस्य)

(च)

समस्या—“मापपेषच्छलेन ।”

अस्त्वित् कान्ता विरहविधुरा प्रेषितस्य प्रियस्य

प्रावृट्काले प्रबलजलदैः पीड्यमाना पिनष्टि ।

रुद्रं रामं हनुमदरुणौ वासुकिं कुम्भजञ्च

क्षिप्त्वा मध्ये दृषदुपलयो “मापपेषच्छलेन” ॥

(उद्भटसागरस्य)

तृतीय-बिन्दुः ।

कलिकाता-‘संस्कृत-कलेज’-निराक्षति-प्रस्तावः ।

(३८१)

(क)

पञ्चविंशदधिकाष्टादशशतमिते (१८३५) ख्रिष्टाब्दे यदा पण्डित-कुल-तिलको ‘लर्ड
‘जेकले साहेबः’ कलिकातासं ‘संस्कृत-कलेज’ विलापयितुमिच्छन् तात्कालिकं गभर्णर-
जेनारलं लर्ड-उडलियम्-वेष्टिङ्-साहेबमनुबरोध, तदा तत्रत्यः सर्व्येष्टोऽध्यापको
‘महामहोपाध्यायः’ सद्दयः पण्डितो जयगोपालतर्कालङ्कारो महाशयो नितरां
‘मर्मपीडितः’ संस्कृतकलेजस्य सम्पादकचरस्य संस्कृतभाषाद्वयधनस्य महामनसः
सुपण्डितस्य होरेस्-डैम्यान्-उडल्सन्-साहेबस्य-सुमीपे वक्ष्यमाणं शोकं प्रेषितवान् :—

अस्मिन् संस्कृतपाठसङ्घसरसि त्वत्स्थापिता ये सुधी-

हंसाः कालवशेन पृच्छरहिता दूरं गते ते त्वयि ।

तत्तीरे निवसन्ति संहितशरा व्याधास्तदुच्छिन्नये

तेभ्यस्तं यदि पासि पालक तदा कीर्त्तिश्चिरं स्थास्यति ॥

(जयगोपाल तर्कालङ्कारस्य)

(ख)

(१)

पूर्वोक्तेन महात्मना उडल्सन्-साहेबेन अध्यापक-कुल-तिलकस्य जयगोपाल
‘तर्कालङ्कारस्य’ पूर्वोक्तं शोकं पठित्वा दुःखातिशयमनुभवता संस्कृतभाषाया उल्लेखस्वकं
‘सुदुःखज्ञापकं’ वक्ष्यमाणं शोकचतुष्टयं तत्तत्कारणे प्रेषितम् :—

विधाता विश्वनिर्माता हंसास्तत्रियधाहनम् ।

अतः प्रियतरत्वेन रक्षिष्यति स एव तान् ॥

(२)

अमृतं मधुरं सम्यक् संस्कृतं हि ततोधिकम् ।

देवभोग्यमिदं यस्माद् देवभाषेति कथ्यते ॥

(३)

न जानि विद्यते किं तन्माधुर्यमत्र संस्कृते ।

सर्वदेव समुन्मत्ता येन वैदेशिका वयम् ॥

(४)

यावद् भारतवर्षं स्याद् यावद् विन्ध्यहिमाचली ।

यावद् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम् ॥

(होरेस्-हेम्यान्-उड्डत्सन्-साहवस्य)

(५)

तदा संस्कृतकलेजस्य अध्यापकानामन्यतम आलङ्कारिकचर्चर्महामहोपाध्यायः
पण्डितः प्रेमचन्द्रतर्कवागीशो महाशयो नितरां दुःखमनुभवन् वक्ष्यमाणं श्लोकं होरेस्-
हेम्यान्-उड्डत्सन्-साहवस्य सकाशे प्रेषयामास :—

गोलश्रीदीर्घिकाया बह्विष्टपितटे कोलिकातानगर्यां

निःसङ्गो वर्त्तते संस्कृतपठनग्रहाख्यः कुरङ्गः कशाङ्गः ।

हन्तुं तं भीतचित्तं विधृतखरशरो 'मेकले'-व्याधराजः

सायु ब्रूते स भो भो उड्डत्सनमहाभाग मां रक्ष रक्ष ॥

(प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य)

(घ)

पूर्वोक्तं प्रेमचन्द्र-तर्कबागीशस्य श्लोकं प्राप्य पठित्वा च नितरां मर्म्याहतेन होरेस्-
हेम्यान्-उद्भल्सन्-साहेबेन तत्समीपे उपविष्टो वक्ष्यमाणः श्लोकः ;—

निष्प्रिष्टापि परं पदाहतिशतैः शश्वद् बहुप्राणिनां
सन्तप्तापि करैः सहस्रकिरणेनाग्निस्फुलिङ्गोपमैः ।
क्षागाद्यैश्च विचर्वितापि सततं मृष्टापि कुहालकै-
र्दूर्वा न म्रियते कृशापि नितरां धातुर्दया दुर्बले ॥
(होरेस्-हेम्यान्-उद्भल्सन्-साहेबस्य)

कुम्भः ।

(३८२)

स्वकण्ठमापीड्य दृढं यथेष्टं
निपत्य कूपादुपनोय वारि ।
प्राणान् परेषामवतौह कुम्भः
परोपकाराय सतां प्रयत्नः ॥

(३८३)

गुणयुक्तोऽप्यधो याति रिक्तः कूपे घटो यथा ।
पूर्वो गुणविह्वो नोऽपि जनैः शिरसि धार्यते ॥

छत्तम् ।

(३६४)

कस्त्वां शिरसि निधत्ते

को वा कुरुते तवादरं लोके ।

छत्त स्वयमपि तप्तं

परतापञ्चेन वारयसि ॥

तमाखुः ।

(३६५)

लोकानां गदशान्तये समजनि श्रीताम्रकूटोऽस्य तादृ

ब्रह्मेशोऽपि कमण्डलुं श्रवणतो धुस्त्रपुष्पं ददौ ।

श्रीकृष्णो मुरलीञ्च वज्रिवरुणौ तत्रावतीर्णौ स्वयं

वीणावादकनारदो गुडगुडं ब्रह्माक्षरं गायति ॥

(कविचन्द्रस्य)

तुलादण्डः ।

(३६६)

प्राप्य प्रमाणपदवीं

क्रो नामास्ते तुलेऽवलेपस्ते ।

नयसि गरिष्ठमधस्तात्

तदितरमुच्चैस्तरां कुरुषे ॥

(अमरकस्य)

नस्यम् ।

(३८७)

अब्धिं गोष्मदवत् पविं यवसवत् सूर्यश्च खद्योतवद्

मेरुं मृत्कणवद् दवं तुहिनवद् भूमीपतिं मृत्यवत् ।

चिन्तारत्नचयं शिलाशकलवद् देहं निजं भारवद्

भक्तः पश्यति यस्य तद् विजयतां नस्यं परब्रह्मवत् ॥

(उद्भटसागरस्य)

प्रदीपः ।

(३८८)

रे रे दीप तिरस्कृताखिलतमःस्तोमारिवर्गस्य ते

रात्रौ गूढनिजाङ्गपातिशलभाघातेन किं पौरुषम् ।

तत् कर्माचर येन तावकयशो भूयात् प्रभाते पुन-

नैस्नेहो न च सा दशा नहि परं ज्योतिः पुनः स्यास्यति ॥

मध्यस्थः ।

(३८९)

विशेषं विविच्य मध्यस्थो निर्णेतव्यः । सत्यपि मानुषे गुणराशौ प्रकृतिलघुष्वेत
कदाप्यसौ न निर्णेत्यः । अन्यथा परिणतौ विपक्षिरेव । मूल्यधरणमुद्वेगश्च

कविसादेव प्रमाणयति :—

प्रकृतिलघौ मध्यस्थे

गुणिनि शुचावपि नै विश्वासः ।

बोधयति वेधकालं

भासितरण्डो हि मीनस्य ॥

मूर्ख-पण्डित-पार्थक्यम् ।

(४००)

शब्दायते श्रुतिकठोरमलं जलेन

हीनो घटोऽर्द्धसलिलोऽपि च रौति घोरम् ।

पूर्णाऽरवो भवति यत् तदयं विशेषो

विद्यावतोऽल्पविदुषः खलु वालिशस्य ॥

(शैलभट्टारिकायाः)

साधारण-नीतिः ।

(४०१)

पण्डिते बहुविद्ये च स्त्रीजने च विभूषिते ।

भोजने व्यञ्जनाद्ये च की रसो गोरसं विना ॥

(४०२)

हे कुर्याद् हे न कुर्याच्च सन्देहे समुपस्थिते ।

कुर्याद् मूत्रपुरीषे हे न कुर्याद् गमनांशने ॥

(४०३)

भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य च पुष्टता ।

आयुस्संक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

विविध-तरङ्गः (सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम्)

१७१

सुजन-दुर्जन-पार्थक्यम् ।

(४०४)

पनसचूतकुन्दाभा उत्तममध्यमाधमाः ।

फलं पुष्पं फलं पुष्पं कर्म वाक् कर्म वागपि ॥

(विकटनितम्बायाः)

(४०५)

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः सा

छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥

(वाचस्पतेः)

(४०६)

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदग्रे दुर्जनमुखे

गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विस्मयपदम् ।

यतो मेघः चारं पिबति कुरुते वारि मधुरं

फणी क्षीरं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ॥

(४०७)

उत्कृष्टमध्यमनिकाष्टजनेषु मैत्री

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु लेखा ।

वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु

यद्वच्छिलासु सिकतासु जलेषु लेखा ॥

स्वभावाख्यानम् ।

(४०८)

असाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषो

न सङ्गाद् दीर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ।

प्ररुद्धे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते

मणिर्नाहेदोषान् स्पृशति न च सर्पो मणिगुणान् ॥

(४०९)

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके

मूर्खः पण्डितसङ्गमे न कुरुते विद्वान् न मूर्खे जने ।

दुष्टः सेवति नो कदापि सुजनं शिष्टी न दुष्टं जनं

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता सा न क्वचित् त्यज्यते ॥

स्वर्णकारः ।

(४१०)

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ

किं मां भृशं क्षिपसि वारशतानि वल्ली ।

सन्दोषिते मयि सुवर्णगुणातिरेको

लाभः परं तव मुखे खलु भस्मपातः ॥

(अमरकस्य)

परिशिष्टम् ।

तृतीय-प्रवाहः ।

टिप्पणी ।

(१) पिनाकौ—महादेवः । शिखी—अग्निः । पाशौ—वरुणः । पायोधिः—समुद्रः । पतगः—पक्षी । विश्वरूपः—विश्वमेव रूपं यस्मेति बहुव्रीहिः ।

(२) सिद्धः—देवयोनिविशेषः । सत्त्वानुकम्पोद्यतः—सत्त्वगुणप्रधाना अनुकम्पा सत्त्वानुकम्पा स्वार्यनिरपेक्षा दया इत्यर्थः, सा उद्यता यच्चात् सः । गुणगणैः—रजःसत्त्वतमोभिः । संस्कृतः—सृष्टिस्थितिप्रलयकार्येषु ब्रह्मविष्णुरूपरूपतया निर्मितः प्रकटित इत्यर्थः । स्वयं तटस्थोऽपि सृष्ट्यादिकार्येषु सत्त्वादिगुणैः सह सम्पन्न इति यावत् ।

(३) इह भवोदन्वति संसारसमुद्रे यत् ब्रह्म वस्तु कर्णधारः तदेव ब्रह्म सम्प्रति इदानीं गिरो वचसः मज्जस्य विषयीकुरु । चक्षुरविषयत्वात् केवलं वाक्मनसयोर्विषयं कुरु इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । कौटुम्भे निष्परोपाधि नास्ति परमन्वत् शरीरादि उपाधिर्यस्य तत्तथा शिष्टश्चैतन्यस्वरूपमित्यर्थः । अतएव सुदुष्पापम् । ननु तदा कुतैतत् प्राप्यमित्यत आह अवनिर्पर्थमिव्यापि सर्वतोभावेन पृथिवीव्यापकं सर्वत्रैवास्ति इत्यर्थः । पक्षे यत् यववान् सन् इह मदुक्तौ कर्णधारो भव कर्णे पातय । तत्—उत् अनु इत्यादि सूत्रम् । गिः, ओ मण्योऽपि विषयीकुरु । उत्, अन, अति, निर्, परा, उप, अधि, सु, दुर्, प्र, अप, अव, नि, परि, अभि, द्वि, आ, अपि, सम्, प्रति गिः—अत्र ओ इत्यव्ययं सम्बोधनसूचकम् । एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्मः ।

(४) निर्गुणः—दयादाक्षिण्यादिगुणहीनः ; पक्षे सत्त्वरजस्तमोगुणातीतः । निष्क्रियः—धर्मप्रकर्षरहितः ; पक्षे अकर्ता, जीवात्मा एव कर्तृत्वाभिमानोत्थितः कर्ता न तु परमात्मा । निष्कलः—कला चतुःषष्टिविधा विद्या तद्रहितः सुखं इत्यर्थः ; पक्षे अंशरहितः पूर्ण इत्यर्थः । निरुपाधिकः—धर्मचिन्तावर्जितः (“उपाधिना

धर्मचिन्ता' इत्यमरः); पचे देहाद्युपाधिरहितः । अरूपः—सौन्दर्यहीनः ;
पचे निराकारः । उपायैः—वैराग्यादिसाधनैः ।

(६) माधवः—मायाः लज्जाः धवः पतिः । सपत्नी लक्ष्मीः हरेः प्रिया
अभिमता । तस्मिन्नेव—तस्मिन् स्वामिन्येव । स्थिरा—तमेव सेवते इत्यर्थः ।

(७) दूना—दुःखिता । मत्सुतगणाः—विद्वांसो जनाः । पद्मासुतस्य—
लक्ष्मीपुत्रस्य धनिन इत्यर्थः । आधिनिवारणाय—मनोदुःखमोचनाय ।

(८) अचक्ष्यम्—अचक्षम् । सर्वसाफल्यमूलं—सर्वं साफल्यं धर्मार्थकाम-
मोक्षरूपफलभागित्वं तस्य सूत्रम् । भावः—देवविषया राजविषया च रविः ।
जनिः—जन्म ।

(९) दृश्यते—आत्मानमिति शेषः । कुटिला हि स्वस्वामिनोऽनुरागमन्येषु
नेच्छन्ति, तथापि भक्तमात्मानं दर्शयते इत्युक्त्या तमिति तच्छब्दवाच्यस्य नितरां
भक्तवात्सल्यं दर्शितमिति भावः ।

(१०) भक्तिप्रज्ञादीनि विशेषणानि नेवंपचे तनपचे च पर्यायक्रमेण द्विवचनैक-
वचनानानि । प्रद्वः—नवः आसक्त इत्यर्थः । समाधिनिरतैः—ध्यानपरायणैः ।
नीतेहितप्राप्तये—नेवंपचे नीते आप्रिते, हितप्राप्तये ; तनपचे नीता ईद्वितप्रत्यय-
अभीष्टलाभाय । लावण्यानां सौन्दर्याणां एको मुखी महानिधी प्रश्लाधारौ ;
पचे महानिधिः रेफपरत्वात् सन्धी महानिधी । रसिकतामित्यादि—राधिकामयन-
इत्यमेव हरेर्नयनयोक्तनोय रसं वेत्तीति भावः ।

(११) केन—केन उपचारेण । अर्चयेत्—अर्चयितुं श्रूयात्, न केनापीत्यर्थः ।
तस्माद् मननादिकमेव श्रेय इति भावः ।

(१२) सामानाधिकार्यम्—एकाधिकरणवृत्तित्वं, तच्च विश्वविश्वम्बर इत्युक्तौ
विश्वविश्वम्बरत्वयोस्तुल्याधिकरणवृत्तित्वं प्रतीयते । परन्तु विश्वान्तर्गमस्यापि दीनस्य
मम भरणभावात् स स्वस्वस्थि न घटते । एतेन तव सञ्चितत्वमुचितमेव ।
अन्वयं—सम्बन्धम् । उरीकृत्य—खौकृत्य । जनाईनो भवसि—अभिनवजनाईनो-
ऽखौक्यः । तच्च तव जनाईनत्वं हि जनानामसुरविशेषाणामर्दनेनैव, न तु शरणा-
गतानां माह्वानामिति भावः ।

(१३) प्रकृतिमुखरा—प्रकृत्या स्वभावतः मुखरा वाचाला सरस्वतीत्यर्थः ।

चञ्चला—लक्ष्मीः । मन्मथः—मदनः । जेषः—अनन्तनागः । दारुभृतः—काष्ठमयः ।

(१४) कम्पं—कम्पनम् ; पक्षे वरुणम्, कमित्यव्ययं जलवाचि तत् पातीति ।

कम्पः । गुरुं—प्रबलं ; पक्षे हृदयतिम् । विषादं—दुःखं ; पक्षे विषेपायिनं

शिवम् । वलभिदं—शक्तिचयकरं ; पक्षे इन्दम् । संजृम्भं—सम्यग् जृम्भणं ;

पक्षे सम्यग् जृम्भा यस्य स तम् । शसनं—निश्वासं ; पक्षे पवनम् । उरुरयं—

प्रबलवेगम् । लोकाभाता—लक्ष्मीः । श्लोकेऽत्र चित्रलेखावतम् ।

(१५) गजमुक्तकपित्थवत्—गजेन कपित्थान्तर्गतचन्द्रकौटेन मुक्तं खादितं यत् कपित्थफलं तद्वत् । “कपित्थान्तर्गतः कौटो गज इत्यभिधीयते”—इत्यल्लभाला ।

(१६) (ख) चूड्रः—कृपणः । हीनाचरः—सूखः । सखि—हे, सरस्वति ।

(१७) वल्लभः—स्वामी कृष्णः । अन्येन—भगवन्मुनिना । वैरिणी—उरुस्वती ।

नेहम्—आलयं परमिलित्यर्थः । केदं—केदं खल्वं कुर्वन्तीति केदिनामधातो रूपम् ।

उमेति स्त्रीनामनिर्देशः कोपहेतुरिति बोध्यम् ।

(२०) भूतिः—जन्म ; पणः—हरधनुर्भङ्गरूपयुक्तः ।

(२१) सन्ध्रमं—हर्षभयादिजनितमावेगम् । तत्—काठिन्यमित्यर्थः । चौबी—

प्रथिवी । चितिरुहः—वृक्षः । विन्दति—लभते ।

(२२) रघुणां कुलपतिः—सूर्यः । माता—प्रथिवी इत्यर्थः । प्राणाधीशः—

रामचन्द्रः । विधौ—भाग्ये । वामि—प्रतिकूले । कामं—यथेष्टम् । प्रसरति—

अत्र “भवति किम्” इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२३) “द्रवति च हिमरश्मावुद्गतै चन्द्रकान्तः”—इत्युत्तरपरिति । पाणिनि—

विवाहे ; पक्षे अङ्गुल्या धारणे ।

(२४) अविश्वस्तैः—अविश्वासिभिः । प्राणाधिकपरित्यागाद् अविश्वस्ताः ।

(२५) चित्यादिपञ्चभूतघटितोऽयं श्लोकः । चतुर्थजः—चतुर्थभूतमरुत्युन्नः ।

पञ्चमजः—पञ्चमभूतव्योमविहारो । प्रथमसम्भवाम्—प्रथमभूतकृतिजा सीतामित्यर्थः ।

द्वितीयम्—द्वितीयभूतं अपिमित्यर्थः । द्वितीयम्—द्वितीयभूतं जलं सागरमित्यर्थः ।

(२६) कर्पूरेति—कर्पूरारुमं कर्पूरमित्रं यत् भस्म तेन अक्षिता व्याप्ता सकलं

तनुः सर्वशरीरं यस्य सः । रुद्रमुद्रासमुद्रः—रुद्रस्य शिवस्य या मुद्राः नामाङ्गनानि-
ताभिः समुद्रः मुद्रायुक्तः शिवनामाङ्गैः भूषितसर्वगात्र इत्यर्थः । मायायोगी—
कपटयोगिवेशधारी । रघुरमणेति—रघुरमणस्य रामचन्द्रस्य पुरस्य गृहस्य प्राङ्गणे ।

(२७) चेलाञ्जली—वस्त्रप्रान्ते । नाथ—हे रामचन्द्र । योषा—नारी । तपस्वी—
मम पतिः गौतममुनिः ।

(२८) कालसोद्भवधर्मपद्मीम्—अगस्त्यरमणीं लोपामुद्रामित्यर्थः । चतुर्भुजास्त्र-
निधेः—चतुर्भुजः गण्डपूजितः अस्त्रनिधियेन स तस्य अगस्त्यस्य इति शेषः । उक्तञ्च—
“निपीतकालकूटस्य हरस्येवाहिखेलनम्” इति ।

(३०) ब्रजवासिवारिजदृशां—पञ्चाक्षीणां गोपीनाम् । पाञ्चालजायाः—द्रौपद्याः ।

(३१) मातः—हे यशोदे । मन्यामकं—मन्यनदण्डं । ईश्वरः—शिवः ।
सरभसं—सौख्यं ।

(३२) मुरहर—श्रीकृष्ण । एधः—काष्ठं द्रव्यं वा । रसताम्—द्रवत्वम् ।
कृशानुः—अग्निः ।

(३३) सवंशजं—सुरलोकसम्भूतवंशनिर्मितत्वात् । गुणः—सौर्वी, उपचिकीर्षादि-
रित्यपि । धनुः—हरशरासनम् । निर्गुणः—सौर्वीरहितः, दयादाक्षिण्यादिहीनश्च ।
सच्छिद्रः—सदोष इत्यपि । कुवंशजः—कौ प्रथिव्यां यो वंशो वेणुसज्जातः, कुक्षित-
कुलसम्भूतश्च ।

(३६) आभीरकन्याप्रियगुणकथने—शोपतनयानां वक्त्रभः श्रीकृष्णः तस्य गुणावली-
कौत्सने । श्रीकृष्णलीलेति—श्रीकृष्णस्य लीलाविलासश्चयत्वे ।

(३७) शयाय—शयं कोमललणं भञ्जयितुम् । न स्पन्दते—किञ्चिदपि न
चलति । संहति—समूहः । कुरङ्गनयनानेवाब्दभिः—हरिणलोचनानां गोपाङ्गनानां
नेत्रजलैः ।

(३८) समनोमाला—प्रपमाला । सुलुभा—अव्यवहारादित्यर्थः । प्रीषित-
भर्तृकाणां तथा निगृमात् । कमलदलं—पद्मपत्रम् । दुरापं—दुर्लभं गोपीविरह-
तापशान्त्यर्थं अधिकचयनात् ।

(३९) पल्लविनी—विटपिनी (“पल्लवोऽस्त्री किसलवे विटपे विस्तरे वने” इति

मेदिनी) । शाखापल्लवसमुदायो विटपः । अत्र आमणिवन्धं वाङ् । शाखा, करतलं च पल्लवमिति बोध्यम् । सुषमिणी—सुषमा परमा शोभा तद्वती । आवालिनी—आलवालविशिष्टा । “स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी स्मृतिः”—इत्यमरः ।

(४१) निगमः—वेदः । मृगितं—अन्विष्टम् । कृष्ण एव परब्रह्मेति भावः ।

(४२) प्रयाणसमये—मथुरायावाकाले । आशालता—श्रीकृष्णस्य प्रत्यागमन-
स्याशा लङ्गुपा लता । विज्ञातं—अस्माभिरिति शेषः । फलिता—त्वदीयं रथं दृष्ट्वा
कृष्णप्रत्यागमनरूपं फलं सञ्जातं यस्याः तथाभूता । माधवदूत—श्रीकृष्णप्रेरितदूत
इति उक्तव इत्यर्थः ।

(४३) पुष्टिभाक्—परिपुष्टः । शीतलाङ्गुः—चन्द्रः । घटयति—रचयति ।

(४४) कोकिलकुले—पिकसमूहे । उज्ज्वलकलनादं—मनोहरमधुरस्वरं यथा
तथा कूजति इत्यन्वयः । जैमिनिरिति—जैमिनिनामोच्चारणादेव वक्ष्यभयस्य निरोक्ततिः
प्रसिद्धा । गरुडिति—गरुडनामोच्चारणात् सर्पभयस्यापि तथा ।

(४५) सुरञ्जनः—शोभनरञ्जनद्रव्यविशेषः । निरञ्जनः—परब्रह्मस्वरूपः श्रीकृष्णः ।

(४६) अलिन्दे—बहिर्द्वारप्रकोटे ।

(४७) सूकृतचेवहृन्दानि—तीर्थस्थानानि । शक्रैः—इन्द्रः ।

(४८) ज्येष्ठे—पञ्चमेषु पतिषु इति शेषः, युधिष्ठिरे । पतिश्चश्रुता—“ज्येष्ठघाता
समः पितु”रिति शास्त्रात्, पत्युज्येष्ठघाता शश्रुत उच्यते (भासुर इति प्रसिद्धिः) ।
अनुजे—सहदेवे । वितयं—पतित्वं शश्रुतत्वं देवरत्नम् ।

(४९) शल्कसौचि—शल्कं ‘आङ्गु’ इति भाषा, शल्कहूपग्रान्तभागे । दिति-
सुताधीशः—हिरण्यकशिपुः । रोदसी—द्यावापृथिव्यौ । ध्याने—परब्रह्मचिन्तने ।
विश्वं—ब्रह्माण्डं, विश्वस्य मिथ्याभूतत्वात् । असौ—खड्गे । अलीयंतेति सर्व्वान्वेति ।
दशवतारवर्णनमेतत् ।

(५१) स्थाणुः—शिवः ; पक्षे शाखापत्रादिशृङ्गः । मूलैर्न हीनः—
अनादिः ; पक्षे मूलशृङ्गः । अपर्णा—पार्वती ; पक्षे पद्मरहिता । विशाखः—
कार्तिकेयः ; पक्षे शाखारहितः । परैरन्यैः उपनीतं दत्तं कुसुमं यद्यै तादृशः ।

(५२) शिवाद्यां—दुर्गायाम् । कौकसौचैः—अस्थिनिचयैः ।

(५३) आशुम्—उन्दुरम् । क्रौञ्चपतेः—कार्तिकेयस्य । कलानायम्—
चन्द्रम् । निर्विण्णः—संसारविरक्तः ।

(५४) षडास्यः—कार्तिकेयः । इतरः—अपरतनयः । वर्तनं—जीविकानिर्वाहः ।

(५५) जीवनं—जीविकानिर्वाहोपायः । सङ्ग—गृहम् । गुरुणा—पुरोहितेन ।

(५६) स्तनं वित्तं—इत्यादि प्रतिवचनम् ।

(५७) जगदम्ब—जगन्मातः । वाम्बकः—विलोचनः शिवः । शवः—
देवविषया रतिः ।

(५८) मयि—घातु + क्त = मयितः । अनुत्तनिर्वृतिम्—अनुपमसुखम् ।
उच्छ्रति—त्यजति ।

(५९) सुरतटिनीव्यतिकरमरणेऽपि—सुरतटिनी गङ्गा तस्याः व्यतिकरः सम्पर्क-
क्षेप मरणेऽपि । गङ्गाचरस्य मम शिरसि गङ्गा वर्तते, तस्यां स्वतस्य हरस्य
पुनर्हरत्वापत्तौ न काचिद् विकृतिः ।

(६०) अपर्णा—पद्मयन्त्रां लतामिति शेषः ; पद्मे दुर्गाम् । रोगनाशिनी—
व्याधिविनाशिनीम् ; पद्मे वितापचयकारिणीम् । शूली—शूलयन्त्रः ; पद्मे शिवः ।

(६१) वामा—सुन्दरी । पश्यपतीत्यादि—पश्यपतिनयनयोः आ इषत् केन
टेरः आलोकः अपाङ्गदृष्टिः तं कामयते या सा । कैवल्योन्नाससीमा—मुक्तिलाभस्य
परमोपायरूपा । भवेत्यादि—भवगहनगतानां संसारारण्यनिवाशिनां ईक्षेयनाशौ
प्रणामो यस्याः सा । कान्तकामा—कान्ते पत्नी कामाः सर्व्वाभीष्टानि यस्याः सा,
सर्व्वथा पतिसेवापरायस्येत्यर्थः ।

(६२) हे जननि अधान्ता श्रुति तव नेत्रकण्ठे नास्तीति वदति, तस्मात् त्वया
मम दुःखं न दृष्टं अतिकातरवचनञ्च न श्रुतम् । इत्थं सर्व्वं श्रुतिवाक्यं यदि
मथ्येव प्रमाणीकरोमि, तर्हि त्वं निस्तारिणी इत्यपि श्रुतिवाक्यात् त्वं मां नूनमेव
संसारसागरात् तारयिष्यसीदिति मे परमो विश्वास इत्यस्य श्लोकस्य निर्गलितार्थः ।

(६३) तले—तलदेशे । घातुः—ब्रह्मणः । विगुणमयि—रजःसत्त्वतमो-
गुणात्मिके । भजने—सेवने, सेवार्थं तत्तत्स्थानेषु तेषां ब्रह्मादीनामाग्रयणात् तेषां
तलादिस्थानानां तत्तद्रूपत्वमिति भावः ।

(६५) दुर्गेत्यादि—विषमसंसारसागरतरङ्गसमुद्भावितभयमानज्वलनिवेदितवाक्यम् ।
देयदयितं—दातव्यवस्तुषु यत् प्रियं तत् । सा आगाः—न आगच्छ । सूका—
निर्वागसीति शेषः । कथं मां भद्राभद्रं किञ्चिदपि न ब्रवीषीत्यर्थः ।

(६६) गिरौशि—हे, गिरौशपति । परमोत्कर्षं चरणस्येति शेषः । तं—
केशचयम् ।

(६८) स्वं—स्वकीयम् । शवे—शवरूपधारिणि । या दक्षयज्ञे यस्य निन्दा-
माकर्ण्य प्राणांस्तत्याज, सैव तस्य वचसि पदं निदधे अहो किमद्भुतमिति ।

(७०) जनुरन्तं—पुनर्जन्मविनाशकम् । मनुं—मन्त्रम् । चतुर्वाहं—विष्णुम् ।
चतुरास्यं—ब्रह्माणम् । काञ्चीं—मेखलाम् । विष्णुत्वविरचित्वप्राप्तिहेतुं वणिता ।
शश्वत्प्राप्तिहेतुस्तु भजन्तं तव पदमित्युक्त्वा पदं सेवमानः शिवो भवतीत्युक्तः “पदस्पर्श-
मावाच्छवोऽभून्महेशः” इति प्रसिद्धेः ।

(७१) सुरतटिनि—गङ्गे । शूलौ—शूलरोगयन्तौ जनः, पक्षे महादेवः ।
गदौ—पीडायन्तौ जनः, पक्षे गदाधरो नारायणः ।

(७२) मुनिना—जङ्गना । सेव्यापि—उपास्यापि । सेवकोपपदगा—उपासकस्य
परिचयस्य नाम्ना नामधारिणी भागीरथीत्यर्थः ।

(७४) दीर्घसम्बन्धात्—गङ्गातीरवासिनामध्याकमाजन्म तस्याः सेवासम्बन्धात् ।
पक्षे नराकारं निरकारश्चेत्युभयव दीर्घस्वरसंयोगात् । वयन्तु गङ्गोपासनामेव
ब्रह्मोपासनां मन्यामहे इति भावः । नाराकारां नीराकारां वा—जलरूपिणौ
गमित्यर्थः । “नारस्तर्ककनीरयोः”—मैदिनी ।

(७५) विदोषनाशाय—वयो, दोषाः आध्यात्मिक आधिदैविक आधिभौतिकश्च
एतेषां नाशाय ; पक्षे वायुपित्तादिनाशार्थम् । चतुर्दीपं—दोषचतुष्टययुक्तम् ; पक्षे
चतुर्वाहं विष्णुम् । चत्वारः दोषा दोषय यस्य तादृशम् । विकल्पसे—सुखदा
मोक्षदेत्यादिनामभिः श्लाघां करोषि ।

(७६) अतिजवेन—निरतिशयवेगेन । इह—विवेकाम् ।

(७७) मुरहर—हे श्रीकृष्ण । विपथगा—गङ्गा । “विष्णुपादोद्भवा गङ्गा”
इति शास्त्रम् ।

(७८) प्रमथपतितां—शिवत्वम् । त्रिभुवनेति—त्रिभुवनजनानां त्राणकारणे
सलिलं यस्याः सा तथाक्षता ।

(७९) व्यालः—सर्पः । खगवरः—गरुडः । नागः—हस्ती । मिहिरः—
सूर्यः । विघ्नसिन्धोः—विघ्नरूपसमुद्रस्य ।

(८०) धराधरेन्द्रदुहिता—हिमाचलकन्या पार्वती इत्यर्थः । विघ्नकुलान्तकः—
गणेशः । पितृसखः—पितृबन्धुः । क्रौञ्चविदारणे—क्रौञ्चनामकपर्वतभेदेन ।
पाणियहः—विवाहः ।

(८१) एतत् फलं—मम यथेष्टभोजनाभावरूपम् ।

(८२) उत्तमाङ्गे—मस्तके । काशी केवलं पञ्चक्रोशव्यापिनी गङ्गा तु लक्षयामा-
लक्षं यामाः प्रहरा दैर्घ्यातिक्रमकालो यस्यास्तादृशी अतिदीर्घा इत्यर्थः ।

(८४) (क) खर्दीर्घिकाः—मन्दाकिनी, गङ्गा इत्यर्थः । (ख) घर्माभः—
घर्मजलम् । भगवतः—विष्णोः । शम्भुनगरे—काश्याम् । तारकं—तारकमन्त्रः ।

(८५) मोमेति—मा लक्ष्मीः उमा दुर्गा सावित्री च ताभिः उपेताः युक्ता
मिलिता इत्यर्थः । रथचक्षणः—चक्रम् । तार्क्ष्यः—गरुडः । पवं—वाहनम् ।

(८६) पूतनामारणलब्धकौर्त्तिः—पूतनाराचसीवधेन विख्यातनाम्नः ; पक्षे
पूतनामा पवित्रनामा, रणलब्धकौर्त्तिश्च । काकोद्गरः—सर्पः कालियनाग इत्यर्थः ;
पक्षे अदरः नास्ति दरः भयं यस्य स निर्भयः गर्वित इति यावत् तादृशः काकः जयन्त
इत्यर्थः । यशोदया—नन्दपत्न्या ; पक्षे यशस्य दया च ताभ्याम् ।

(८७) विनाशास्त्रं—शास्त्रं शास्त्रज्ञानं विना ; पक्षे विनाशस्य अस्त्रं स्वस्यामङ्गल-
कारणम्, भेदमित्यस्य विशेषणम् । कलयति—जानौते । प्रकृतिः—स्वभावः ; पक्षे
धातुः । अभिन्ना—एका । हरिहरशब्दयोः प्रकृतिः द्वे इत्येका एव । प्रत्ययभेदात्—
प्रत्ययः विश्वासः तस्य भेदः तस्मात् ; पक्षे इ, अच् इति प्रत्यययोर्भेदात् ।

(८८) शङ्खः—पाञ्चजन्यः । कपालः—भिन्नाभाजनम् । दारवती—दारका ।
नागारिः—गरुडः । द्वित्राचौ—एको द्वाचः अपरस्त्राचः । श्रीवत्सः—वत्सः स्व-
रोमावर्तविशेषः ।

(८९) (क) उमाधवपक्षे—“सर्वदा उमाधवः शिवः त्वां पायात् । येन ध्वस्त-

मनोभवेन विनाशितमदनेन अलिजितो विष्णोः कायः पुरा स्त्रीकृतः । मोहिनीरूप-
दर्शनेच्छना शिवेन प्रेरितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधार इति पौराणिकी कथा ।
[अथवा अस्त्रीकृतः इति केदः । विपुरासुरवधकाले विष्णुस्य वाणो बभूव इत्यपि
पौराणिकी वार्ता] यस्य उत्कर्षेण अवस्थितौ भुजङ्गरूपौ हारवलयौ यस्य यस्मिन्
वा तथाभूतः । यस्य शिरसि गङ्गाम् अधारयत् । यदा शरीराद्धेन गौरीं शिरसि
गङ्गा च इत्यभिप्रायेण चकार । यस्य शिरः शशिमत् चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम
च अनरा आहुः । अन्धकस्य असुरविशेषस्य त्रिनाशकरः ।—रामचरण तर्कवागीशः ।

(ख) माधवपत्ने—“सर्वदः सर्वाभीष्टदाता माधवः त्वां पायात् । अभवेन
जन्मरहितेन येन अनः शकटं ध्वंसं पादेन परावर्तितम् । वलेः असुरराजस्य जिता ।
कायः पुरा अमृतपरिवेषणकाले स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानानां
देवासुराणां अमृतपरिवेषणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पौराणिकी
कथा । यस्य उद्धतभुजङ्गहा—उद्धतस्य उद्धतस्वभावस्य भुजङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता ।
यदा कालियस्य पीडाकरः । आरवलयः—अरिसम्बन्धि सैन्यं यातीत्यर्थः । यदा
उद्धतभुजङ्गहारं बलं यस्य तेन गरुडेन यातीत्यर्थः । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गां
च कृष्णरूपेण योऽधारयत् । शशिनं मथ्नातीति शशिमत् राहुस्तस्य शिरोहरः इति
स्तुत्यं नाम यस्य चामराः आहुः ? अन्धकानां यादवानां चयकरः (चयो निवासः)
हारकाख्यनिवासनिर्माता ।—रामचरण तर्कवागीशः ।

(६०) (क) (गौरीपत्ने) विश्वम्भरे—हे जगद्धावि । श्वशिवे—श्वरूपे शिवे
अवस्थिते इति शेषः । चिह्नोमतः—चिदाकाशरूपपद्मवस्तुनोऽपि । प्रथमं—वस्तु
इति शेषः । योगिनस्तुतिपराः—योगिनः स्तुतिपराः इति पदकेदः । प्रणिधानदृष्ट्या—
प्रणिधाने योगावलम्बनदशायां वा दृष्टितया ।

(ख) (शिवपत्ने) विश्वम्भरे—हे विश्वपते, हे ईश । यदा विश्वम्भरस्य विष्णोः
ईश उपास्य इत्यर्थः । प्रथमं—अनादिमित्यर्थः ।

(६१) राधे चैममिति चन्द्रावलीं प्रति धमेण कृष्णस्तोत्रिः । प्रियस्य—कृष्णस्य ।
चैमं कंस—प्रियं कृष्णं कंसंति सम्बोध्य चन्द्रावलीं प्रतिवक्ति चैममिति । दृष्टः—
अहमिति शेषः । राधा का—त्वयाहं यथा राधा दृष्टा, तथा मयापि त्वं कंसो दृष्टः ।

(६३) गोदुः—गोपालाः । क्रीणः—लज्जितः ।

(६४) मे—हे मातः । “मः शिवयन्द्रमा वेधा मा लज्जीय प्रकीर्त्तिता । मा च मातरि माने च बन्धने सूः प्रकीर्त्तिता”—एकाक्षरकोषः ।

(६५) चपकं—पानपात्रम् ।

(६६) माधवः—अहर्मात शेषः, एवं परत्रापि । घोराहिमर्द्दी—घोरं भीषणं अहिं कालियसर्पे मृत्नाति पराजयते यः सः ।

(६७) मातः—इति कार्तिकेयस्योक्तिः । जीव—इति पार्वत्या उक्तिः, जीव प्राणिहि इति आशोर्वचनम् । प्रयच्छति—तव तात इति शेषः । मे—मद्यम् । प्रहिते—प्रेरिते । गुहे—कार्तिकेये । विघटयति—विश्लेषयति सति । सन्ध्याञ्जलिं—सन्ध्यापासनार्थमञ्जलिपुटम् ।

(६८) लुठति—आहन्ति । अभिभूः—कार्तिकेयः । विचेष्टितं—विरुद्धं कर्म । चरितं—आचरणम् । मिसौते—परिमाति ।

(६९) एषा अल्पा भूमिः किं कथं याच्यते इति शेषः । वैलोक्यमित्युत्तरम् ।

(१०१) केशवः—विष्णुः ; पचे प्रशस्तकेशः पुरुषः । शौरिः—शूरो नाम वसुदेव-पिता तस्यापत्यम् । चक्री—विष्णुः ; पचे कुम्भकारः ।

(१०२) हरिः—वानर इत्यर्थमादाय प्रत्युत्तरम् । कृष्णः—कृष्ण इति वानर-विशेषणं कल्पयित्वाह विमेमीति । मधुसूदनः—मधु पुष्परसं मूदयति हरतीत्यर्थमादाय प्रत्युक्तिः । क्रीणः—लज्जितः ।

(१०३) असुना कुन्दकुञ्जेन—असुना पुरोवर्तिना ; पचे नास्ति सुः सुकारो यव-तन, आदौ सुरहितेन सुकुन्दकुञ्जेन, केवलकुन्दकुञ्जेन इत्यर्थः । सुकुन्दकुञ्जेनैव मे प्रयोजनं न तु कुन्दकुञ्जेनेति भावः ।

(१०४) धातः हे लक्षण । हिमचन्द्रमाः—शीतलचन्द्रः ।

(१०५) वक्त्र—हे लक्षण । देव्याः—सीतायाः । सग्यते—अन्विष्यते ।

(१०८) कुपिता—क्रोधान्विता ; पचे पृथिवीपालकः ; जगतां माता—जगत्प्रसविनी ; पचे जगद्वाहिना धर्माधर्मकर्मणां परिमाता, फलदानकालि तुलनाकारी इत्यर्थः । अनन्ता—असीमा ; पचे अनमनशीलः । शौरिः—विष्णुः ।

(१०९) लोले—इति पार्वत्या उक्तिः । ब्रूहि कपालिकाम्नि—इति लक्ष्म्या उक्तिः । लोले इति सम्बोधनं यथा चापल्यदोषं सूचयति, तथा कपालिकामिनि इत्यपि भिक्षुकपत्नीत्वगर्हं गमयति । पायसां जलानां पूतिः समुद्रः । प्रत्येति—विश्वसिति ।

(११०) मिचार्यौ सः—भिचुः स शिवः ; पचे विपादपरिमितभूमिभिचार्यौ विष्णुः । ताण्डवं—उद्धतवृत्त्यम् । हन्दावनान्ते—अन्तश्चन्दोऽव स्वरूपवाचकः । स्रगशिश्रुः—स्रगः करो, करिवदनः गणेशः शिश्रुर्गणेश सः गणेशपिता इत्यर्थः (‘स्रगः पशौ कुरङ्गे च करिनचवमेदयोः’ इति मेदिनी) ; पचे पशुशावकः । जरठ-वृषपतिः—जरठः वृद्धः स चासौ वृषयेति तस्य पतिः ; पचे जरठः वृषाणां पतिः । लीलासंलापः—लीलया विलासेन संलापः मिथोभाषणम् ।

(११२) पूर्वचरणवथे सप्तमाक्षरविलोपात् योऽर्थः प्रतीयति, स एव सीताया अभिमतः । लविष्ठेति रावणसम्बोधनम् ।

(११३) हे गौरि मां प्रति रुषा कोपेन् किम्—कोपं मा कुरु इति शिवोक्ती ‘गौः’ इति सम्बोधनपदं ‘इमाम्’ इति द्वितीयान्तपदं परिकल्प्य पार्वती प्राह, ननु अहं गौरिति स्वीकरोमीति शेषः । कां प्रति कुप्यामि । अथ शिवः ‘गौः’ ‘इमाम्’ इति पदद्वयस्य पार्वतीकृतविच्छेदसुपेचमाण आह ‘मयि’ मां प्रति कोप इति अनुमानतः अनुमानेन अहं जानामि । पश्चात् पार्वती ‘अनुमानतः’ इति शिवोक्तपदस्य शेषेण अर्थान्तरं प्रतिपाद्याह सत्यमित्यादि—अनुमानतः इति तव वचनात् त्वं अनुमानतः—न उमा अनुमा उमाव्यतिरिक्ता नारी तस्यां स्तनद्वयभूतः इत्यर्थः ; इति सत्यमेवेत्यर्थः । गिरिभवः—पार्वत्याः । कुटिलाः—श्लिष्टाः ।

(११४) प्रिये—गौरि । क्रोधः न क्रियताम्, इति शिवोक्तिः । गौरी तु शिववाक्यस्य नक्रः कुम्भीरः अधःक्रियतां त्यज्यताम्, इत्यर्थमादायाह, स नेक्रस्तु भवन्मौलिस्थगङ्गोदरे । सुगन्धे—प्रकृतार्थपरिज्ञानसूदे । मानसपूजितम्—मनःकल्पितमर्थं त्यज इति शिवोक्तिः । अथ गौरी मानसपूजितमिति पदस्य मानसं तदाख्यः सरोवरः पूजितं आहतं येनेति समासाद्यशेषेण हंसरूपमर्थं परिकल्प्य प्राह युष्मन्नियोगद्वयं कृतम्, मदन्तिके नक्रो हंसस्य नाख्येव तदुभयानु तव शिरशारिण्या

गङ्गायामिव । वक्रे—महाकव्यस्य विपरीतार्थगच्छिणि । अमुं—पूर्वोक्तम् । शेषं—
महाकव्यस्य अर्थान्तरस्येजनाम् । निराकुरु—परिहर इति शिवोक्तिः । गौरी च वक्रे
इति सस्वोधनपदं सप्तम्यन्तत्वेन शेषमिति पदञ्च आशिङ्गनार्थकत्वेन कल्पयित्वा
प्रत्युवाच, वक्रः—कुटिलत्वमिति शेषः मया कदा आशिष्टोऽसि आशिङ्कितोऽसि,
नाहमिदानीं त्वामालिङ्गतवती, तत् कथमालिङ्गनपरिहाराय मामेवं ब्रवीषीत्यर्थः ।
वामाङ्गा—अर्धनारीश्वरमूर्त्तौ वामे वामभागे अङ्गं देहो यस्यास्तया पार्वत्या । अन्यत्
सुगमम् ।

(११५) अनेन श्लोकेन शिवसमीपे नवोदायाः पार्वत्याः स्नेहादिसात्त्विकभाव-
गोपनं वर्णितम् ।

(११६) हरशिरसि गङ्गामवलोक्य पार्वती हरं पृच्छति, हरस्तु गङ्गां गोपयन्
पार्वतीभक्त्या प्रतिवक्ति एषा ते इत्यादि ।

(११८) भूपे कृपसाधर्म्यं दर्शयति भूप इति । नमज्जनमुखावहः—कृपो हि
मज्जनेन अवगाहनेन यत् सुखं तत् आवहति जनयति यस्तादृशो न । पचे नमतां
नवाणां जनानां सुखल्लहः सुखजनकः । कृपसावत् गुणसम्बन्धात् रज्जुसंयोगात्
पावानुसारतः घटीघटादिभेदानुसरिण, यादृक् पावं तादृगित्यर्थः । नित्यं ददामि
पय इति शेषः ; पचे गुणसम्बन्धात् विद्यादिगुणवत्तया हेतुना, पावानुसारतः
योग्यायोग्यव्यक्तिभेदेन । अन्यत् सुगमम् ।

(११९) श्लोकेऽस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तम् ; वृत्तचन्द्रिकामते द्रुमिलाच्छन्दः,
वाग्वल्लभमते तु विमिलाच्छन्दः ।

(१२१) सर्वे ददासीतिसर्व्वदः । इथा—मिथ्या, सूयसे त्वमिति शेषः ।
सर्व्वशब्दस्य सङ्कोचं दर्शयित्वा इथात्वमुपपादयति नेति । अरयः पृष्ठं पृष्ठदेशं तवेति
शेषः न लेभिरे, त्वं कदापि रश्मिभङ्गेन पलायमानः शवूणां स्वस्य पृष्ठं न दत्तवान्,
शवून् पृष्ठदर्शनं न कारितुमनसीत्यर्थः । अपिच परयोषितः परस्त्रियः नेवं त्वदीय-
नेवपातं न लेभिरे इति शेषः । शवभिस्तव पृष्ठं परस्त्रीभिर्य नेवं त्वत्तः कदाचिन्न
लब्धम् । अत एतदुभयोरप्रदानं भवतः सर्व्वदातृत्वं व्याहन्ति । एतेन राज्ञोऽसाधारणं
वीरत्वं जितेन्द्रियत्वेति व्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

(१२२) गीः—सरस्वती, शास्त्रज्ञानमिति यावत् । रमा—लक्ष्मीः, धनप्राप्त्यर्थ-
मित्यर्थः । ते—लक्ष्मीसरस्वत्यौ । विनयो नास्ति—तत्रेति शेषः । सा—लक्ष्मी ।
सा—गीय । स—विनयश्च, एते त्वयि सन्ति । अतः सन्धारणधनिविहङ्गो विलक्ष्णो-
ऽसीति भावः । धनवन्तो, विद्यावन्तश्च प्रायश्च उद्धता दृश्यन्ते । त्वयि—अत्र तुकारो-
ऽप्याह्वयः ।

(१२३) न जानाति—न ज्ञानवान् इत्यर्थः । न ददाति—न दाता इत्यर्थः ।
जगती जाया यस्य सः, जायाया जानिरादेशः । जगतीशब्दोऽत्र प्रथिव्यर्थे प्रयुक्तः ।
तेन—भूगतस्यापि भवतः स्वर्गगतवृहस्पतिकल्पवृक्षापेक्षया गुणोत्कर्ष इति सूचितम् ।

(१२४) ते जनाः कौपीनधनाः—कौपीनभावावलम्बिनः ; पक्षे कौ प्रथिव्यां
पौनधनाः प्रचुरविभवाः । धात्रीफलम्—आमलकौफलम् अन्यभोग्याभावात् ; पक्षे
धात्र्याः प्रथिव्याः फलं भोगैश्वर्यादिकम् । न दन्तिवाजिनिवहाः—हस्त्यश्चसमूहाः न ;
पक्षे वाजिनिवहाः अश्वसमूहाः नदन्ति शब्दायन्ते । चितिः—चयः विनाश इति
यावत् ; पक्षे चितिर्भूमिः राज्यमित्यर्थः । निजकुलं समलं कलङ्कितं कृतम् ; पक्षे
समलङ्कितं सम्यग् भूषितं । परमेश्वरेण—सखाजा ।

(१२५) गुणयोगात्—ज्यासंयोगात् ; पक्षे शीलसौजन्यादिगुणसम्बन्धात् ।
सन्नतः—अवनतकायः ; पक्षे विद्वयनयः इति धनुषा सह साम्येऽपि धनुर्वक्रं त्वन्तु
वक्रस्वभावो न । रुचिमत्त्वात्—कान्तिमत्त्वात् । विषुः—कलङ्गी, त्वन्तु न तथा ।
गभीरः—अतलस्पर्शः ; पक्षे गाम्भीर्यगुणयुक्तः । अप्रतीतः—अविश्रुतः, जलधिर्बहु-
हिंस्रजलचरसमाकुलत्वात् अविश्रुतः ; त्वन्तु विश्रुतः, धनुस्तदुपमानानां गुणा एव
व्ययि सन्ति न तु तेषां दोषा इति तेभ्यः समुत्कर्षध्यापनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१२६) हे सर्वोत्तर राजन् रम्यकाव्यकरणे त्वां सत्यं निश्चितं सत्यवतीभये—
सत्यवती भूतृत्पत्तिस्थानं यस्य स सत्यवतीभूः द्वैपायनो व्यासः तं आचक्षे । सत्यवतीभि
इति शिञ्जन्ननामधातोर्लट् ए । एवं पुरात्रापि । सनावने—सैन्यगहने यथा सैन्यरक्षणे
शरभये—शरभः कार्त्तिकेयः तम् आचक्षे ; शरभि इति गृह्यधातोः पूर्ववद रूपम् ।
भाषणे—संलापे । वागीशये वागीशं वृहस्पतिम् आचक्षे । वाणे—रक्षणे विषये ।
विषये—विष्णुम् आचक्षे । व्याकरणे—दाक्षीकुचिमये दाक्षी पाणिनिजननी तस्याः

कुचिः उदरं तस्माद् भूकल्पतिर्यस्य स दाक्षीकुचिभूः पाणिनिः तम् आचचे । रणे—
युद्धे । पृथोदरभये—इथा कुन्ती तस्या उदरं भूकल्पतिस्थानं यस्य स तम् अर्जुनम्
आचचे । वितरणे—दाने । देवद्रये—देवद्रुः कल्पवृक्षः तम् आचचे, सर्वेषां
सर्वाभीष्टप्रदस्त्वम् इत्यर्थः । विश्वम्भराभूषणे—विश्वम्भरायाः पृथिव्याः भूपणे अलङ्करणे ।
मेरये—मेरुः हेमाद्रिः तम् आचचे । सर्वत्र अहमिति शेषः । अन्ये जना यदृषद्-
गुणवत्तया जगति तैः सह उपमोद्यन्ते, त्वं हि तत्सर्वोपमानभूतोऽसीति भावः ।

(१२७) असौ—वारिधिः । स—मुनिः अगस्त्य इति शेषः । तद्—व्योम ।
पदं—चरणम् । साम्प्रतं पुरीषाधि जगन्नाथदेवस्य यन्मन्दिरं दृश्यते तस्य निर्माण-
मनेनैव राज्ञा कारितमिति प्रसिद्धिः ।

(१२८) मानसं मदीयमिति शेषः जले लवणवत् देख्यां लीनं तन्मयम् आसीत् ।
अतस्तत्प्रतिहर्तुं न शक्नोमि, इति पराभवं प्रतिकर्तुं हरः महादेवः पक्षे हर-नामकः
पुरोहितः देव्या मनोजिह्वीर्षया चित्तं हर्तुमिच्छया तन्मनोहरं तस्या देव्या मनोहरं
चित्राकर्षकं किरौटं मुकुटं हरते चोरयति ।

(१२९) हस्तन्यस्तकुशोदके—दानार्थं कुशवारि गृह्णति, सति । भूः—पृथिवी ।
न कम्पते—यस्मै कस्मैचिद् दानार्थं श्रयेत्यर्थः । सर्व्वसङ्गा—यतः सा निखिलं क्रे-
सोदुं समर्था । देवागारतया—देवानां निवासस्थानतया । काञ्चनगिरिः—सुमेरुः ।
न ज्ञातं विपानां हस्तिनां भक्ष्यं येन तादृशस्य भिक्षोर्भवने प्रस्थानेन या दुःस्था
दुःखेनावस्थितिः तस्या आशया शङ्कया ।

(१३१) निरञ्जनम्—निर्मलम्, उत्कृष्टमित्यर्थः ; पक्षे अञ्जनशून्यं पवित्र-
मित्यर्थः । सुदृष्ट्यापम्—उभय पक्षे सुदुर्लभम् । सर्व्वव्यञ्जनरञ्जनम्—सर्व्वेषु
अन्नभोजनस्य उपकरणेषु सुखदायकम् ; पक्षे सर्व्वेषां सर्गादौ अव्यक्तानां पदार्थानां
व्यञ्जनेन सगुणावस्थायां व्यक्तौकरणेन रञ्जनं लोकप्रत्यूचीभावजननम् ।

(१३२) कुञ्जघट्टपतेः—सुरिदावादप्रदेशान्तर्गते कुञ्जघट्टनामकः स्थानं महाराज-
नन्दकुमारस्य जन्मभूमि इति प्रसिद्धिः ।

(१३३) द्वितीयभूतभूयिष्ठा—जलवहुला । अल्पाद्यसम्भवा—खल्पचित्तिका ।
अस्याः—मूर्तेः । पार्थिवसत्त्वन्धः—भूमिसम्पर्कः ; पक्षे पार्थिवस्य राज्ञस्तव सम्बन्धः

कपाट्टिरिति यावत् । यथा, जलबहुलं स्वल्पचित्तिकं हि द्रव्यं अधिकतरचितिसंयोगं विना न कुवाप्युपयुज्यते, तद्वदियमपीति भावः ।

(१३४) अगस्त्यवंशसम्भूताः—अगस्त्यकुलजाता ब्राह्मणा इत्यर्थः । वातापिः—असुरविशेषः ; पक्षे निम्बूविशेषः । नवक्लृणः—नूतनावतारी श्रीक्लृणः ; पक्षे तन्नामको महाराजः । कमला—निम्बूविशेषः ; पक्षे नवक्लृणमहाराजस्य सहधर्मिणी ।

(१३७) मिचाग्रयः—मिचालब्धद्रव्यस्य पात्रम् ।

(१३८) त्वत्कीर्त्तिंशीतकिरणे—तव यशोहृपचन्द्रे । रोहिणी—चन्द्रपत्नी । स्वपतीत्यादि—स्वस्याः पतिः तस्मिन् संग्रहः उभयोः सौन्दर्यादिना तुल्यत्वात्, को मे पतिरिति सन्देहत्वेन जातशङ्का पातिप्रत्यभङ्गभयेन भौता सती । कञ्चललान्दनेन—क्लृणवर्णाञ्जनचिह्नेन । प्रेयांसं—प्रियतमं गगनचन्द्रम् । आह्वयत्—अहितमकरोत् । कलङ्कः—कुकर्म्मजो दोषः ।

(१४०) आलिर्वर्द्धिनवावं—वर्द्धविहारोत्कलानामधिपतिम् । नवद्वीपेन्द्रं—नवद्वीपाधिपतिं महाराजं क्लृणचन्द्रम् । नवक्लृणभूपतिम्—कलिकाताशोभावाजाराधिपतिं महाराजं नवक्लृणम् ।

(१४१) मादृतातः—मातामहः आलिर्वर्द्धिनवाव इत्यर्थः । अज्ञामुखः—अज्ञेति परमदेवताया नाम मुखे ग्रन्थ सः । मुनसरमुलुकः—सिराजहौलानवावस्य नामान्तरम् ।

(१४२) मुक्तादिवर्णः—खण्डिताद्याचरः ; श्लोकीय शत्रुपक्षे आद्याचरत्याग इत्यर्थः । वैकुण्ठाभिप्रणीतः—(समादपक्षे) वैकुण्ठः विष्णुः अभिप्रणीतः आराधितः येन सः ; (शत्रुपक्षे)—कुण्डः सङ्कोचः अभिप्रणीता सम्यग्रचिता येन सः । कोदण्डोदारनामा—(समादपक्षे) कोदण्डेन धनुषा उदारं प्रशस्तं नाम यस्य सः ; (शत्रुपक्षे)—दण्डेन दण्डप्राप्ता उदारं विख्यातं नाम यस्य सः, दण्डग्रहणेन अपयशोभागीत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

(१४४) गन्धवाहाधिकविहितजवाः—वायोरप्यधिकवेगशालिनः ।

(१४५) सोऽयं—मसीसङ्गमः । तिष्ठांशुकन्या—सूर्यतनया—यमुना इति यावत् । नूरदीनः—जाहाङ्गीर-बादसाहस्य नामान्तरम् ।

(१४७) सम्भाविताः—सादरं कृताः । दिल्लीवल्लभः—अत्र साजाहान-वादसाहः ।

आसनं—वासस्थानं प्राग्गानगरीत्यर्थः । मधुपुरी—मथुरा ।

(१४८) असौ दारः (दारासिकः) साजाहान-सभाजो ज्येष्ठपुत्रः ।

(१४९) दुरुहद्रुते—दुरुहश्लोकानां द्रुतरचनायाम् ।

(१५०) गुम्फः—गन्यनम् । कुम्भी—हस्ती । पञ्चाननः—सिंहः । कवित्वविधौ

पञ्चसंख्यकवदनविशिष्ट इत्यपि प्रतीयते ।

(१५१) विसरः—विस्तरः सञ्चार इति यावत् । उद्भिताः—उत्कीर्णा

उल्लिखिता इत्यर्थः ।

(१५२) रघुकारि—कालिदासे । दाक्षीपुत्रे—पाणिनी ।

(१५३) भा—दौतिः ; पचे यशः इत्यर्थः । रवे—रवेरिव (लुप्तोपमा) :

माघस्य—माघकविविरचितशिशुपालवधकाव्यस्य ; पचे माघमासस्य ।

(१५४) “दक्षिणः पदलालितमिति दाक्षिणात्यदेशीयः पाठः ।

(१५५) माघेन—तन्नामकाव्येन ; पचे माघमासेन । पदक्रमे—सुपुतिङ्गल-
पदविन्यासे ; पचे चरणचपे । भारवेः—तन्नामकाव्येः (स्मरन् इत्यस्य कर्मणि
षष्ठो) ; पचे रवेः सूर्यस्य भाः किरणान् ।

(१५६) बाणमष्टः मयूरकवेर्जामातासीदिति प्रसिद्धिः ।

(१५७) असौ मुरारिकविरेव अनर्घराघवकारः । जनकोऽस्य भट्टश्रीवर्द्धमानो-
जननी च तन्नुमती । “भवभूतिमनादृत्य निर्वाणमतिना मया । मुरारिपदचिन्ताया
मिदमाधूयते मनः”—प्रसूचित् ।

(१५८) काव्यकुलमहाराजो यशोवर्मा प्रसिद्धः कविरासीत् । तस्य सभा
वाक्पतिराजभवभूतिभ्यामेव समलङ्कताऽऽसीत् ।

(१५९) मौग्धमधुरम्—अतीव मनोहरम् ।

(१६०) गाम्—पृथिवीं भूमिमित्यर्थः । सार्कारप्रकरां—प्रज्वलिताङ्गारयुक्ताम् ।
अमर्षन्—असहमानः । प्रेङ्गत्—चलत् ।

(१६१) अकिलिषः—निष्पापः, गङ्गाजलसंसर्गाद् निर्दोष इति यावत् ।
प्रियतमस्य दोषदृष्टिः प्रायशो न भवतीति विशेषणसङ्कतिः । मुक्तिः—मोक्षः ; पचे
मोचनं विरेचनमित्यर्थः ।

(१७९) विलोचनहारि—नेत्रदृष्टिकारम् । आरटितं—शब्दः । करम—उद्ग ।

(१८०) माकन्दम्—आद्यम् । मकरन्दतुन्दिलं—प्रचरमधुयुक्तम् । कर्णारुणदं—
श्रुतिकटु । शङ्केत—मन्त्रेय ।

(१८१) परभृत—कोकिल । गोष्ठौ—सभा ।

(१८२) भिल्लाभंकाः—भिल्ला स्नेच्छजातिविशेषास्तेषामभंका बालकाः ।

(१८३) अरविन्दवनैकवन्युः—पद्मसमूहसुहृत् । चक्र—चक्रवाक ।

(१८४) प्रियतनयतया—तनयवाक्येन । दत्तङ्गहारसुद्रा—दत्तङ्गहारसङ्केता ।

धेनुः—सर्वेष्वा पयस्विनी गौः । सूक्ष्मा—सूक्ष्मकेन । आहव्याहव्या—पुनःपुनः पीड-

यित्वा । अनु—पथात् । प्रसृतं—चरितदुग्धम् । ऊधः—स्तनम् । किञ्चिदित्यादि—

किञ्चित् ईषत् कुञ्जं वक्रम् एकं जानु यस्य तादृशस्य । अनवरतेत्यादि—तथा अनवरतं

चलत् अस्थिरं चारु सुन्दरं पुच्छं यस्य तथोक्तस्य । विच्योतत्चीरेति—विच्योतनी

चरन्ती या चीरधारा तस्या लयेन लेशेन श्वलं नानावर्णं सुखं यस्य तथाभूतस्य ।

तर्पकस्य—वत्सस्य । उत्कर्षे—उद्गतौ कर्णौ यस्य तम् । आदृष्टि—दृष्टिपर्यन्तं

वत्स्येति शेषः । लेदि—स्वदते ।

(१८५) परिमलबहुले—सुगन्धपूरिते ।

(१८६) दानाम्बितलोचनः—दानेन सन्ध्यादेन वितरणेन वा अम्बिते विलोचने
यस्य सः ।

(१८७) असौ परमविदुषी जयनीदेवी फरिदपुरजेलान्तर्गतकोटालिपाड़ा-

निवासिनः प्रसिद्धनैयायिकस्य ओक्तणसार्वभौमस्य भार्यासीत् । तौ उभौ मिलित्वा

“आनन्दलतिका” नामकं ग्रन्थमेकं रचयामासतुः । “आनन्दलतिकाग्रन्थो येनाकारिः

स्त्रिया सह” इतीव वचनं ग्रन्थशेषे प्राप्तम् ।

(१८८) वेङ्गति सतीत्यर्थः । हरिद्वन्नावलाः—दिग्दन्तिनः ।

(१८९) कौटम्बहं—शङ्खो हि कौटविशेषस्यावासः । अन्नः—मध्ये । चाराणु-

सम्भवः—लवणजलसमुद्भूतः, एतेनास्य जन्म च निन्दितमिति सूचितम् । शून्यः—

अन्तःशून्यः, असार इति यावत् । इत्थं बहुदोषदूषितोऽपि शङ्खः केन गुणेन श्रीपतिनिकटे

विण्मसन्निधौ स्थितिं लेभे इति साक्षेपः प्रदत्तः । कश्चित् गुणहीनोऽपि कस्यचित्

गुणिनः प्रीतिपात्रं भवतीति भावः ।

(१८८) कृजितमञ्जुलजालके—विहगध्वनिविशिष्टशैवालसमूहे ।

(२००) आत्मत्वङ्गत्यागः—एतेन महती त्यागशीलता दर्शिता ; निर्यदोपनतैः—

अनायासलब्धैः । इतिः—जीविका । एकत्र—एकस्मिन् पक्षे । चर्या—आचारणम् ।

अष्टजुवर्त्मता—वक्रगतिः ; पक्षे कपटव्यवहारः । वक्त्रे द्विरसना—मुखे, जिह्वाहयं ।

पक्षे वाक्यनिष्ठाभावः । वीक्षणं—दृष्टिः ; पक्षे विषयदृष्टिः । भोगिन्—सर्पः ;

पक्षे भोगासक्त ।

(२०२) सितं—शुभम् । कञ्जलाभं—कृष्णवर्णम् । चीयते—वर्द्धते । अप-

चीयते—मन्दीभवति । उभयत्र कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

(२०४) गिरिकुहरे—पर्वतगुहायाम् ।

(२०७) वपाश्यामा—वपया लज्जया श्यामवर्णा । पनसम्—कष्टकिफलम् ।

स्नाङ्गलिङ्गलम्—नारिकेलम् ।

(२०८) अलिनः—वृथिकास्य । कदलीमूलरसेन वृथिकादंशनजनितज्वाला

निवार्यते ।

(२०९) करटालयः—काकवसतिः । भूतनिकेतनं—देवयोनिविशेषवासस्थानम् ।

(२१०) सम्भूतिः—जन्म । परिमलः—सुगन्धः । गीष्वांणचेतोद्भूत—देवानां

मनोमोहनः । दातृगुणोत्करः—दानकर्तृगुणसमूहः । अर्थीत्यादि—अर्थिप्रवराणां

ग्राहकग्रेष्ठानां या अर्पिता तस्याः अर्पणविधौ दानविषये । विवेकः—ज्ञानम् ।

(२११) प्रेङ्गत्—चलत् । शीखण्ड—चन्दन ।

(२१२) अलिना—धमरेण । उरीकरोपि—अवलम्बसे, प्राप्नोषीति यावत् ।

कुशेशयदृशां—कुशेशयं पद्मम्, तद्वत् दृश्यो यासां तासां, कमललोचनानां रमणी-
नामित्यर्थः ।

(२१४) गदराग्निनाशनिपुणं—रोगसमूहविनाशदक्षम् ।

(२१५) खं मूलं—स्त्रीषु मूलदेशम् । नोपयोगमगमत्—आनुकूल्यं न चकार ।

(२१६) उलूपविहारी—‘उलुखड्’ इति भाषा ।

(२१७) उन्नत—रे घुङ्गूर । पिशाचपतिना—महादेवेन । चन्द्रोपलः—

चन्द्रकान्तमणिः । वार्द्धिः—समुद्रः ।

(२१६) मञ्जीवनम्—मम प्राणस्वरूपम् । जीवनम्—जलम् । तच्च—जीवनम् ।
प्रसारितदला—विस्तारितपद्मा । मित्रे—सूर्ये ।

(२२२) कर्पूरेति—कर्पूरमिश्रिता धूल्यस्ताम्रिः रक्तित्वात् शालवालं यस्य सः ।
पलाण्डुः—‘पेथाज’ इति भाषा ।

(२२३) श्रीमन् वसन्त—हे शोभासम्पन्नवसन्तसमय । विलूना—छिन्ना ।

(२२४) मन्दारः—‘मादार’ इति भाषा । हतिः—वृष्टनम् ; ‘वेड़ा’ इति भाषा ।

(२२५) शालयः—हैमनिकधान्यानि ।

(२२६) मधुलिङ्गः—धमराः । माध्वीकं—मधु । वलिभुजः—काकाः ।

(२२७) करौन्द्रम्—ऐरावतम् । पौलोमीपतिः—शचीपतिरिन्द्र इत्यर्थः ।
मथने—समुद्रमन्यने । मन्दरगिरे—हे मन्याद्रे । शरण्याः शैलानां—पर्वतानां रक्षकः ।
रवनिलयः—रवाकरः समुद्र इत्यर्थः । अददात्—ददौ ।

(२२८) शाखोटः—हृत्विशेषः, ‘सेभोडा’ इति भाषा । रसालः—आद्यः ।
विशेषयद्दः—उत्तमाधमविवेकः ।

(२३०) आचच्छहे—कथयामः । सप्तमुनयः—मरीचिः, अविः, अङ्गिराः,
पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः, वशिष्ठः । विलासवसतिः—लौलाभूभिः । पिशिताश्वानां—
हिंस्रजन्तूनां राक्षसानां वा ।

(२३२) पल्लवः—विलारः वनं वा ।

(२३४) जलनिधिः—बहुजलस्य । चण्डालेति—चण्डालवन्निष्ठरसूर्येण ।

(२३५) पिधत्से—आवृणोषि । नीरयहृत्परसिकैः—जलपानानुरागिभिः ।

अध्वगैः—पथिकैः । उन्मिक्तः—त्यक्तः ।

(२३८) अचिराद्याः—सम्प्रति धनाढ्यो नीच इव रविलौक्यं तपति, अकृतज्ञो
जनः मित्रं धेया व्यजति, तथा रुरुः स्रगविशेषः गङ्गं व्यजति । अन्यत् सुगमम् ।

(२४१) (क) पतङ्गपाकसमये—पतङ्गस्य शालिधान्यविशेषस्य पाकसमये
परिपाककाले । पतङ्गपतिविक्रमाः—पतङ्गानां पक्षिणां पतिः गरुडः तस्य विक्रम
इव विक्रमो येषाम् ते । पतङ्गस्य—सूर्यस्य । पतङ्गाः—शूलभाः । “पतङ्गः
शूलमे शालिप्रमेदे पक्षिसूर्ययोः”—मेदिनी ।

(२४२) प्राची—पूर्वदिक् । पिङ्गा—पिङ्गलवर्णा । रसपतिः—पारदः ।

शाम्यसदसि—शाम्यजनकभायाम् । द्रविणरहितानां—निर्धनानाम् ।

(२४३) घूकालीं—पेचकसमूहम् । लोकाणि—जनसमूहम् ।

(२४४) (क) हताः अन्येनापहताः नववध्वो येषां तादृशानां पुरुषाणाम् अयम् ;
अश्वोधिनिमज्जनरूपः पन्थाः । करैः—किरणैः ; पचे हस्तैः ।

(ख) अद्यान्—रामादीन् । व्यामर्षात्—क्रोधात् । खनगतघनोर्मिम्—
शब्दितोत्तालतरङ्गम् । करैः—किरणैः ; पचे हस्तैः ।

(२४५) चलूकाः—पेचकाः । चिरात्—(अव्ययम्) दीर्घकालं व्याप्येत्यर्थः ।
निद्रासुप्तां—निद्राचिह्नम्, निद्रया नेत्रनिमोलनं वा ।

(२४८) तव—तयोर्मध्ये । क्रकचनिकरैः—शङ्खमेदकास्त्रविशेषैः ।

(२४९) गुञ्जया सह—गुञ्जा—‘कुञ्च’ इति भाषा । तोलयन्ति—ऊर्ध्वपरिमाणेन
समोक्कुर्यन्ति । श्लोकेऽव भुजङ्गप्रयातच्छन्दः ।

(२५०) (क) सच्छिद्रः—छिद्रं रन्ध्रं ; पचे दोषः । वक्रः—कुटिलः ।

(ख) अलिकुलैः कमलमिव कज्जलैरचिकमलं रञ्जितमित्यर्थः ।

(ग) विधिना इदमेवादिष्टं, ‘हे स्वर्णं त्वं कर्णगतं भव, श्रुतिमात्रे तिष्ठ’
कामिनीकाञ्चनयोस्तत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वाद् व्यवहारसंसर्गं मा कुरु । तु किन्तु तदर्थः
विधादवाक्यार्थम् अजानङ्गिः बोहुमच्चमैर्मन्दैरित्यर्थः । तेन—स्वर्णेन ।

(२५१) दावविधुराणि—दावानलदग्धानि । रिक्तः—शून्यः जलरहित इत्यर्थः ।

(२५२) रसा—पृथ्वी । पूषकरोत्करैः—पूषः सूर्यस्य काराणाम् उत्करैः
समूहैः । एकान्तेन—तद्वन्तेन । अन्तरागतम्—अवसरप्राप्तम् । स्वान्तेन—चेतसा
अमितः—समृद्धिः ।

(२५३) असमञ्जसम्—अयोग्यम् । मण्डूकः—मेकः ।

(२५४) विवस्त्रान्—सूर्यः । मौनमेववृषार्णा क्रमपाठात् भोगवासनाया
उत्तरोत्तरं प्रावृत्त्यं सूचितमिति ।

(२५६) खलानां—सदसद्विवेकविधुराणाम् । अस्ताशङ्कं—अस्ता नष्टा आशङ्का
यस्मिन् तद् यथा तथा । जठरपिठरीपूरतये—उदररूपस्थालीपूरणाय । गोपवेशस्य
विश्वोः—श्रीकृष्णस्य । गुणगणनया—गुणकौत्सनरूपसोवरचनया प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

(२६०) कुम्भकर्णायते—कुम्भकर्णवत् दीर्घनिद्रां याति । सुन्देशे—संवादवद्गने ।
वस्तुनिरीक्षणम्—द्रव्यदर्शने ।

(२६१) स्नेहप्रते—चौरकर्षणि । मृषाजलेषु—मिश्रिकायनेषु । कोलः—
शूकरः ।

(२६२) वातपित्तकफादयो धातव उच्यन्ते । वैद्यकनये—वैद्यशास्त्रे । तरल-
यन्तः—व्याकुलीकुर्वन्तः ।

(२६३) सागरस्य रावणसन्निहितत्वादिति ।

(२६३) अन्वेषयता—अन्वेषणम् अन्वेषसां कुर्वता । तत्करोति तदाचष्टे इति
णिच्, ततः शट्प्रत्ययः ।

(२६६) दृढतरं निबद्धा मुष्टिबलं, पक्षे यस्मिन् तस्य । एकत्र दृढमुष्टिबल्येन
धनं रचतः, अन्यत्र धारणकाले । कोषे धनागारे निषण्णस्य अपहरणादिमयात् सदैव
दत्तदृष्टेः, पक्षे कोषे आवरणे स्थितस्य । सहजमलिनस्य—नीचस्वभावस्य ; पक्षे
स्वभावतः कृष्णवर्णस्य । आकारतः—आकृत्या, आकारेण वर्णेन च ।

(२६८) वधूटी—बाला वधूः । अनु—सह ।

(२६९) अनवदेति यदं परत्र यथासम्भवं लिङ्गश्रुत्येनान्वेतव्यम् ।

(२७१) वेदादीनां पञ्चमादित्वादीनाम् असम्बेऽपि तत्कथनात् तेषां तद्वत्
कार्यकारित्वमिति बोध्यम् । प्रसिद्धानि नीलकवचकादीनि पञ्च, धन्वन्तरिचपणकादीनि
च नव, इति चतुर्दशरवानि ।

(२७३) तत्र—पूर्वचन्द्रे । कमलालये—इत्यनेन विषदृष्टिद्वेगुः सूचितः ।

(२७४) अर्भकम्—शिशुम् । कर्पटम्—वस्त्रम् ।

(२७५) स्थूषा—गृहस्तम्भः, 'सुंठि' इति भाषा । अभ्यर्णजलागमः—अभ्यर्णः
आसन्नः जलप्लवः यस्मिन् तादृशः कालः ।

(२७६) मयि जीवति सति नान्यगाः—अन्यं पुरुषात्तरं गच्छन्ति यासादृश्यो न ।
यद्यपि चुधा दृष्ट्या च कदाचिन्मां मुञ्चति आशा तु न क्षणमपि ।

(२७८) संयद्वा—सं सम्यक् यद्वा यद्वा यस्याः सा, यथाविधि परिचीता
अभूदिति शेषः ।

(१८१) जनस्थानं—दण्डकारण्यमध्यपाती भूखण्डविशेषः; पक्षे लोकालयः ।
 कनकस्रगेति—कनकस्रगः मायास्रगः, तद्विषयिणी वृष्णा लिप्सा तदन्वितधिया;
 पक्षे कनकमेव स्रगवृष्णा, मन्त्रीचिका तदनुगतवृद्धिना । अयि वैदेहि ! इति वचः ।
 प्रतिपदम्—पदे पदे । उदय—सजलनयनं यथा तथा । प्रलपितं—मृषा कथितं;
 पक्षे वै इति पादपूर्णे । देहि इति वचः; अन्यत् सुगमम् । लङ्काभर्तुः—रावणस्य
 वदनानां या परिपाटी अनुक्रमस्तस्यां इषरचना वाणवर्षणं कृता; पक्षे ईषत् भर्ता
 कामर्ता निष्कृष्टस्वामी तस्य समीपे वदनपरिपाटीषु गुणकथनशृङ्खलासु रचना अलम्
 अत्यर्थं कृता । कुशलवसुता—सीता, कुशलवौ सुतौ यस्याः सा; पक्षे कुशलानि
 पटूनि योग्यानीत्यर्थः वसुनि धनानि यस्य तस्य भावस्तत्ता । अधिगता—प्राप्ता ।

(१८२) विगतकलहः—सति द्वितीये आभरणे कलहः सम्भवेत्, अत्र तु
 तदभावात् कलहाभाव इति भावः ।

(१८३) शातयति—पातयति । जपयति—नश्यति ।

(१८४) वाक्यालाः—जघन्यवृक्षविशेषाः ('वेल्लेड़ा' इति भाषा) । कुपिठर-
 जठरे—कुक्षितपाकस्थालीरूपजठरे । शृङ्खूपदानां—किञ्चलुकानाम् । कपटे—वस्त्रे ।

(१८५) सकलं—सर्वं पैष्टकं धनम् । लयं—नाशम् । तं—दारिद्र्य-
 सङ्कोदरम् । मत्—मत्तः ।

(१८६) मानसुता—मानस्य सुता मम आद्यवनिता प्रथमा स्त्री । अपरा वनिता
 भिन्ना दैन्यस्य कन्या । तातैश्वर्यविगर्विता—तातस्य दैन्यस्य ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन विशिष्य
 गर्विता । एतेन दैन्यस्य प्रावर्त्यं सूचितम् ।

(१८७) कृताः—दैन्यदृष्टेरिति शेषः ।

(१८८) मत्सरजुषां—खलानाम् । दुर्गहः—दुर्वृद्धिः । कासारि—सरसि ।

(१८९) अर्थिजनोपघातम्—आचकजनानां विघ्नम् ।

(१९०) आकलय—जाला । विरुपाचर्ता—विकटलोचनत्वं विमुखत्वमिति
 यावत्; पक्षे शिष्यत्वम् । सङ्गे—संसर्गे समीपागमने इति यावत् । विरोचनत्वं
 वैद्यक्यम्; पक्षे सूर्यत्वम् । वसिंहाकृतिं—नराकारसिंहभावं; पक्षे तद्देवत्वम् ।
 वक्रतुण्डरचनं—वक्रेण वक्रभावापन्नेन तुण्डेन मुखेन रचनं वाक्यविन्यासं; पक्षे वक्रेण

शशिना कृतं तुष्टस्य सुखस्य रक्षणं निर्वाणं तद्वपं गणपतिभावम् । अपर्याप्ततां—
पर्यस्यापि अभावशालिदरिद्रस्वरूपताम् ; पक्षे अपर्या दुर्गा तत्स्वरूपतां शक्तिरूप-
मिति यावत् ।

(३००) शेषे—अनन्तनागे । भवभराक्रान्ते—ब्रह्माष्टभारनिपीडिते । श्रिया—
लक्ष्म्या । लक्ष्मीवन्तः—लक्ष्मीविशिष्टाः धनिन इत्यर्थः ।

(३०१) सरसिरुहुरुचां—कमलकान्तीनाम् । अन्तरङ्गैः—आत्मीयैः तत्तल्ल-
क्षान्तिविशिष्टैरित्यर्थः ।

(३०२) करीरद्वन्द्वे—वंशाद्वन्द्वे कण्टकिहृच्चविशेषे वा । खरः—गर्दभः ।
अथतरो वा ।

(३०३) संख्य—युक्ते । हेलाम्—अवहेलाम् । गरुत्मन्त—गरुडम् । वदन-
श्रुतां—सुखविशिष्टानां जनानाम् ।

(३०४) द्वादिगुणान्वितः—द्विविचतुरादिभिर्विषयैरन्वितः ; पक्षे द्विविचतु-
रादिभिरङ्गैरुण्वितः । लाकृतिः—लकारस्य आकृतिरिव आकृत्यैर्यस्याः सा नवम-
संख्येत्यर्थः । द्वादिसंख्याया नवमसंख्याया गुणे कृते यो प्राप्तिर्भवति तस्य योग-
फलानापि पुनर्नवमसंख्यैव जायते । यथा, $२ \times ६ = १२$; $१ + ८ = ९$ । एवं
द्वादिभिर्गुणैःपि ।

(३०८) सप्रस्नेदः—चर्मात्तः । पुलकपरुषः—रोमाश्चान्वितः । संघमौ—
अमणशीलः भ्रान्तय । सप्रकम्पः—कम्पयुक्तः । सान्तर्द्वाहः—दरिद्रः अन्नचिन्तया,
ज्वरी च ज्वरप्रकोपाद् अन्तर्द्वाहविशिष्टः । प्रशिथिलवृत्तिः—श्रुतवैयर्थ्यं, समयोरपि
विचारबुद्धेरभावात् । सास्यशेषः—चिन्तया ज्वरप्रकोपेण च शुष्कसुखमध्यः ।

(३१२) गजघटासंघट्टदुःसखद्वन्द्वम्—मदमत्तगजसङ्घर्षद्वन्द्वम् । प्रधानं—युद्धम् ।
अपमन्ति—गच्छन्ति ।

(३१४) स्नेन समुद्भूतेन—स्वरचितेन उद्भूतशोकेन ।

(३१५) न्यकाराय—विकाराय पातयितुः कवेरिति शेषः । एवं परत्र । पापं
हि अस्थानोपन्यासजनितमिति बोध्यम् ।

३१६) हारैः—सङ्गमिः । साङ्गस्वरैः—वैचित्र्यवाङ्मययुक्तैः । अम्बरैः—वस्त्रैः ।
नयिषीद्विती यः पार्षणास्यतकरः पूर्णचन्द्रः तस्य सन्नेन चरता अस्यतेन उपमा येषां ते ।

(३१७) तर्क्षः—‘टको’ इति भाषा । स्वपोषणार्थं कृतयन्त्रो जनः सिद्धिं लभते इति भावः । ६

(३१८) विद्यावदस्तं—विद्यया अवदातं युधं निर्मलमित्यर्थः । विष्टपकाष्ट-हारिणि—भुवनदुःखविमोचके ।

(३२०) आव्यताम्—गुरुणा पाठ्यताम् । कृतफलम्—सफलम् । यहम्—यहणम्, अर्थबोधमिति यावत् ।

(३२३) दिविषदः—देवाः । दूरं विहायः—दूरवर्तिं आकाशं स्वर्गमित्यर्थः । अर्थिसार्थात्—याचकगणात् ।

(३२५) निगमाः—शास्त्राणि । दाम्पत्यसाम्ये गृहस्थमः प्रशस्तः, तद्वैषम्ये त निन्दा इति भावः ।

(३२७) औदः कुर्वरः तस्य मित्रम् । लक्ष्मीकुर्वरहिरण्यानां यथाक्रमसम्बन्धात् गोविन्दादीनां सम्मान इत्यर्थः ।

(३३०) पृथुपथे—सुविस्तृतपथे स्वर्गगमनपथे इत्यर्थः । संसारेति—संसाररूपं पृथु विस्तृतं मौषणमित्यर्थः मरुस्थलं तस्मिन् । सुरतरुः—कल्पवृक्षः ।

(३३२) गुणवतां गुणानाम् उपादाता यद्गीता यावन्न भवति तावत् त्रिभुवन-महात्माः त्रिषु भुवनेषु महासूच्या अपि गुणवतां गुणाः असत्कल्पाः मन्दाभिप्राया भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तमाह—दैत्यारिविष्णोः हृदयवसतेः हृदि धारणात् प्राक् अपि स प्रसिद्धः कौस्तुभमणिः अम्बी समुद्रे किं नासीत् अपि त्वासीदेव । क्वचित् कुत्रापि अस्य मणोः स्मृतिः श्रवणमपि अभूत् उपादातुरभावाद्भाभूदेव इत्यर्थः । गुणपरिचयेन गुणवतां माहात्म्यम् आश्रयमूलमेवेति भावः ।

(३३३) रत्नाकरः—समुद्रः खरत्रैः किं कुरुते आत्मनः किं हितं साधयति न किमपीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । श्रीखण्डखण्डैः—चन्दनकाष्ठैः । विभूतिः—सम्पत् ।

(३३४) मन्दाध्वक्रमराजहंसनिचयः—अध्वानं पथि क्रमः पादविक्षेपः अध्व-क्रमः । मन्दः अध्वक्रमो यस्य स चासौ राजहंसनिचयश्चेति ।

(३३५) व्यलोकानि—अपराधान् । दग्धमन्दिरसारं—(वक्रिविशेषणमेतत्) दग्धं मन्दिरसारं श्रेष्ठगृहं येन तादृगपराधकारिण्यपि ।

(३३६) तदुद्भवः—तस्मात् कुम्भात् उद्भवो यस्य सः अगस्त्य इत्यर्थः ।

(३३८) परैः—अन्यैः सुतिपाठकैः ; पक्षे द्विविधतुल्यदिभिरङ्गैः । वञ्चिता-
नामपि—उत्कर्षे गमितानामपि ; पक्षे गुणितानामपि । लाकृतिः—खकारस्य
आकृतिरिव आकृत्यस्याः सा, नवमसंख्येत्यर्थः । द्वादसंख्यया नवमसंख्याया गुणे
कृते यो राशिर्भवति तस्य सङ्कलनेनापि पुनर्नवमसंख्यैव जायते । यथा, $२ \times ८ = १८$;
 $१ + ८ = ९$ एवं द्वादभिर्गुणोऽपि ।

(३४०) मौख्यं—वाचालता । मौनं—तूष्णीभावाः ।

(३४१) विहगखलः—विहगेषु खलः । “पक्षिधूर्तय वायस” इत्युक्तेः ।
प्रतिपलं—प्रतिक्षणम् । विलोलः—चञ्चलः । काकोलः—द्रोणकाकः (‘दाङ्काक’
इति प्रसिद्धः) । कौर—ह्ये शुक्र ।

(३४२) कामदुधा घेनुः—अग्रीष्टदायिनी गवी । दतीयं नेवं—विद्यायाः
तूष्णदर्शनसाधनत्वात् । सत्कारायतनं—समादरभूमिः ।

(३४४) सवङ्गजातम्—उत्कृष्टवेषुरचितं ; पक्षे सत्कुलसम्भूतञ्च । गुण-
कोटिनखं—गुणेन मौर्व्या कोट्योः कोटिद्वये नखं ; पक्षे बहुगुणैरवनतस्वभावम् ।
असंख्ये—दक्षिणे । सत्पक्षयोगात्—सङ्गां वर्त्तमानाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वद्वयनिहिताभ्यां
पक्षिपक्षाभ्यां सह योगात् ; पक्षे सता साधुना पक्षेण सहायेन सह सम्बन्धात् ।
उक्तञ्च “कौटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः” इति ।

(३४५) सपक्षः—पक्षाभ्यां सह वर्त्तमानः ; पक्षे सहाययुक्तः । स हि
पद्महीनः—हि यतः स सिंहः पक्षहीनः पक्षगुण्यः असहाय इत्यर्थः ।

(३४६) धीरं—सुविचारपुरःसरं ; पक्षे मन्दं मन्दम् । पदम्—सुप्तिज्ज्ञादि
पदम् ; पक्षे चरणम् । शब्दं समुदीचते—शब्दोऽयं शुद्धः अशुद्धो वा इति
विचारयति ; पक्षे कुत्र कः शब्दो जायते इति श्रूयति । नानार्थाहरणम्—द्विष्ट-
पदप्रयोगेण विविधार्थसंयमम् ; पक्षे स्वर्णरौप्याद्यपहरणम् । अलङ्कारम्—उपमादि-
विविधालङ्कारम् ; पक्षे कङ्कणादिभूषणम् । सुवर्णनिचयम्—सुश्राव्यवर्णसमूहम् ;
पक्षे स्वर्णसमूहम् । रसान्तर्गतम्—शृङ्गारादिरसमयं वाक्यम् ; पक्षे रसायाः
प्रथिव्याः अन्तर्गतम्—अभ्यन्तरस्थं लुक्कायितं धनम् । दौषान्वेषणतत्परः—दौषाणां

दुःश्रवत्वादौनां काव्यस्येति शेषः अन्वेषणे तत्परः मनोयोगी; पक्षे दोषा रात्रिः
तस्या अन्वेषणे तत्परः।

(३४८) कविताकन्ता स्वयंवरेति शेषः। व्याकरणज्ञं पितरं नैव एति
कविताया व्याकरणज्ञानजन्यत्वात् तस्य तस्याः पितृत्वम्। छान्दसात्—वेदाध्यायिनो
जनात्।

(३४९) वज्रो मणिः—हीरकम्। करटारवाः—करटानां काल्पनां आरवाः

शब्दाः।

(३५०) चन्दनशब्दस्य क्लीवत्वे चन्दनकाष्ठार्थप्रतीतिः।

(३५१) कुम्भसम्भवः—कुम्भजातोऽगस्त्यमुनिः।

(३५२) पावम्—दीपाधारम्; पक्षे परिवारवर्गम्। मलं—पापं; पक्षे
सुगमम्। स्नेहं—तैलं; पक्षे सगमम्। टुणात्—दीपवर्त्तिकाः; पक्षे विनयादीन्।
चिपोति—नाशयति। द्रव्यावसानसमये—तैलाद्यभावे; पक्षे खाद्यपरिधेयाभावे।
कुलसञ्जनि—वंशरूपगृहे। कोऽपि—अनिर्व्वचनीयः, साधारणदीपादितर इत्यर्थः।

(३५३) भासति—सूर्ये। शनैर्यरः—सूर्यसुतः। विधौ—असं गते इति

शेषः। बुधः—सौर्यः।

(३५४) अवंशभवाः—वेषुभिन्नवस्तुनिर्मिताः; पक्षे नीचकुलोत्पन्नाः। गुणेषु
मौर्व्यां नेपुण्यादिगुणन च प्रयुक्ताः प्रेरिताः सन्तः परमर्म्मभेदिनः परेषां र्म्मस्थान-
विदारकाः भवन्ति। ये च विशुद्धवंशजा उत्कृष्टवेषुनिर्मिताः उत्कृष्टकुलोत्पन्नाश्च
ते तथाविधाः गुणप्रयुक्ताः चापा इव नखतां व्रजन्ति। वंशस्य गुणदोषा हि पुंसां
सदस्यप्रवृत्तिं कृन्वन्तीति भावः।

(३५६) चलुकौकरोति—गच्छूपीकरोति नाशयतीत्यर्थः। किञ्च—अन्यच्च।

(३५७) पूर्वाह्णेन वकस्य गुणाधिक्यं दर्शयति। उभौ पक्षौ युक्ता युवौ
वकस्येति यावत्; परं चन्द्रस्य एकपद एव युक्तः। विपत्ति—आकाशे।
अव्याहतगतिः—वक् इति शेषः; चन्द्रस्तु कीवलाकाशे। वकः सदा मीनं मुङ्क्ते
खादति; चन्द्रस्तु मासमेकं मीनराशिं भजते। वकः सकलस्याणुशिरसि समस्त-
शाखापद्मगुम्फाद्योपरि वसति; चन्द्रस्तु एकस्य स्थाणोः शिवस्य शिरसि वसति;

कथित एभ्यः पृथक् कोऽपि अधिकः गुणः चन्देऽस्तीति शेषः । स क इत्याह गुणा इति । स्थाने योग्याधिकरणे मान्याः पूज्याः ; स्थातरहिता योग्यस्थाने निहितायेत् नहि, न तादृक् मान्या भवन्तीति फलितार्थः । स्थानोत्कर्षेणैव गुणानामुत्कर्ष इति भावः ।

(३५८) वचःस्थलीति—हरिर्वचःस्थली, विधेर्द्धनं, हरस्य वामशरीरभागः तैः ।

पुरुषास्त्रयः—हरिविधिहराः ।

(३५९) समुद्रं प्रति रावणस्य तिरस्कारोक्तिरियम् । रावणेन दशभिर्मुखैः अश्वधिशब्दादय उच्चारिताः ।

(३६१) वागुरिक—व्याध । सीदन्ति—दुःखमनुभवन्ति । शृण्वकवल्लयहृणाभमिज्ञाः नवकोमललघान्यपि भवन्तिमुच्यमाः ।

(३६७) कौरवपाण्डववाण्येयान् स्वोच्च दुःशासनं प्रति भीमस्य प्रोक्षोक्तिरियम् । वः—युष्माकम् । तम्—दुःशासनम् ।

(३६८) अन्यश्रुते—श्रुतं विद्या ।

(३७०) वोढा—वह्निशीलः । धनपतिसखम्—कुवेरमित्रं शिवमित्यर्थः ।

(३७३) °(क) वाजिनखस्य—अश्वमेधयज्ञस्य ।

(ख) षल् ऐश्वर्यप्रसवयोरित्येदादिगणौयस्य सुधातो रूपम् । “प्रसीति विजयं धर्मं” इति हलायुधः ।

(३७४) तत्तातः—तस्या मुक्तेः तातः पिता । दौलं—दूतकर्षं, विवाहकार्यं घटकत्वमिति यावत् । भक्ते—हे भक्ते । परिहसनविधौ—कौतुकच्छलेन ।

(३७५) स्वःसिन्धुतीरे—स्वर्गगङ्गातटे, मन्दाकिनीतीरे इत्यर्थः । अश्वविघात—वीरे—अघानां पापानां विघाते विनाशविषये वीरे वीरसदृशे । चीरे—अग्निने । अधीरे—नश्वरे ।

(३७६) हर—शिव । हर—नाशय । ह—सन्बोधने । “ह स्यात् सन्बोधने पादपूरणे च विनियहे” इत्यादि मेदिनी । गङ्गेत्यादि—हे गङ्गाधर स्ते पदाब्जे मे चेतसः धरभावं धारकत्वं धर अवलम्बस्व, स्वकीये पादपद्मे मदीयं चित्तं स्थापय इत्यर्थः । भवेत्यादि—हे भव, भव एव सिन्धुः तस्मिन् भवसिन्धौ संसारसागरे मे कर्णधारः

नाविकः भव, मां संसारसागरस्य पारं नय इत्यर्थः । अथिच भवः सिन्धुरिव तस्मिन् भवसिन्धौ सिन्धुवत् मातृविपत्त्यङ्गुली संसारे मे कर्णधारः भवः अतिसूदृत्वात् असत्यप्रपञ्चस्य मम कर्णं घृत्वाः सत्यप्रवर्तको भव इत्यर्थः । किञ्च भवसिन्धौ सर्वमङ्गलास्पदे अत्र काशीचित्ते मे कर्णधारो भव, मरणसमये तारकमन्त्रं दातुं मम कर्णं धारय ; “यत्र काश्चां श्वत्सेऽपि जन्तुर्नाशुचितां व्रजेत् । अतस्तत्कर्णसंस्पर्शं करोम्यहमपि स्वयम्” इति प्रतिज्ञातवान् त्वं यथा मे काशीस्युर्भवेत् तथा करुणां कुरु इति भावः । “भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः” इति मेदिनी । सत्यमित्यादि—हे सत्यज्ञय त्वं जय सव्योत्कर्षेण वर्तस्व, देवतान्तराणि परित्यज्य केवलं त्वामेवाहं प्रणमामीत्यर्थः । जय शब्दो इति वाक् सदा मदास्ते मदीयवदने स्थातुं अस्तु ।

(३७७) (क) समाप्य—उपभुज्य । विषयान्—भोग्यवस्तूनि । कल्लोलः—तरङ्गः ।

(३७८) (क) (रन्ध्रम् = ८ ; शुभायुः = १ ; रूपम् = १ ; अक्षतनावकः = १)

अतएव ८१११ अङ्गस्य वामगत्या १११८ शकाब्दाः (६०४ वङ्गाब्दाः, ११८७ ख्रष्टाब्दाः वा) उद्भवन्ति ।

(ख) ८१११ अङ्गस्य वामगत्या १११८ शकाब्दा उद्भवन्ति ।

(१८०) (क) वाणः = ५ ; व्यावृत्तिः = ७ ; रागः = ६ ; इन्दुः = १ । अतएव अङ्गस्य वामगत्या १६७५ शकाब्दा (११६० वङ्गाब्दाः, १७५३ ख्रष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(ख) धरेति—भूदेवराजस्य वारेन्द्रवंशीयस्य गौडप्रदेशाधिपस्य रामकान्तवृपस्य भाविनी—सङ्घर्षिणी । श्रीभवानी—श्रीमती राज्ञी भवानी ।

(३८१) खम् = ० ; गन्धम् = ० ; मित्रम् = १७ । अतएव अङ्गस्य वामगत्या

८००० शकाब्दा (११८५ वङ्गाब्दाः, १७७८ ख्रष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(३८२) गङ्गावासे—नवहोपादूरपूर्वदेशवर्तिनि प्राप्तनगङ्गातीरस्थाधिनि याम-विशेषे । विधियुतिः = चतुर्मुखकर्णः = ८ ; मुक्तं = पुण्यं = ८ ; चौण्णियालः—राजा = १६ । अतएव अङ्गस्य वामगत्या १३८८ शकाब्दाः (११८३ वङ्गाब्दाः, १७७६ ख्रष्टाब्दा वा) उद्भवन्ति ।

(३८३) पाण्डिगडः—विवाहः ; पचे पाणौ हस्ते धारणम् । सुवंशीकवा—उच्चकुलजाता ; पचे उत्तमवेषभूषणा ।

(३८४) येन विष्णुना रामेणेत्यर्थः ; अथौ लौहं लक्षणाया रन्निर्मितमस्त्रमित्यर्थः ;
तृत्वा रावणः दायः खण्डितः इत इत्यर्थः । दो-धातोः कर्मणि घञ् ।

स रामरूपो विष्णुर्वो युष्मान् अव्यात् पायात् । रात्रौ विशिनष्टि—करणे रात्रः,
करणे कार्ये युद्धकर्मणीति यावत् उरणः मेष इव तद्वत् विपक्षमपराभूय कथमपि
रणान्न निवर्तते इति भावः । यद्वा करणे इन्द्रिये तदुपभोगे उरण इव पशुस्वभाव
इति यावद् परदारापहारकत्वादिति भावः । रणरणः—रणे युद्धे रणति स्पृहया
सिंहनादं करोति यस्मादृशः । राणः—राति ददातीति कर्त्तरि अनः, दातेत्यर्थः ।
अरणः—न विद्यते रणो युद्धं यस्य तादृशः, रामेण सह युद्धात् प्राक् दिग्विजयि-
त्वान्निवृत्तयुद्ध इत्यर्थः । अत्—अत्ति भक्षयति मानुषानिति शेषः, नरमांसभक्षकः ।
अभीः—आक्षिप्नोर्भीर्भयं यस्य सः । अघुना रामं विशिनष्टि । अत्र यस्मैति
पदमध्याहार्यम् । यस्य रामस्य रामपत्नी सीतेति यावत् रम् अग्निं आर आत्मशुद्धये
वग्निं प्रविवेश । सीता कौटुशीत्याह या सीता भारं कन्दर्पं प्रत्यपि अरमा अनमिलाया
पतिव्रतेत्यर्थः । या च रमासारमा—रमायाः लक्षणाः सारं तेजः माति परिमितं
करोति, स्वरूपतो लक्ष्यीरित्यर्थः । रामः स्वयं कौटुशः ? श्रीमानदयोदयः—श्रीः
सपत्न्यु माश्रित्यसमुन्नतिः दद्या परदुःखापहरणेच्छा आसाम् उदयो यस्मात् सः,
यमाराध्य सर्वे ऐश्वर्यं सम्मानं तदनुग्रहश्च लभन्ते इत्यर्थः । पुनः कौटुशः ?
दयदयः—दये दाने दया यस्य सः, यो हि पतिभ्यः सदयं ददाति न त्वसन्तोष-
मित्यर्थः । अपिच वेदयः—वेदयतीति णिजन्-विद-धातोः कृदन्तरूपं, मानवदर्ह-
माश्रित्य स्वकर्मभिः परेभ्यो ज्ञानप्रद इत्यर्थः । किञ्च जिज्ञः—जयशीलः । पुनः
कौटुशः अभीरभीरभीरामीः—भीरभीः अभयमित्यर्थः अभियं राति ददातीति
अभीरो वायुर्गन्ध्याणत्वात्, अभीराय वायवे भियं राति ददातीति अभीरभीरः सर्पः
पवनाशनत्वात्, तस्य भरो धारणं तेन भियं राति यः भयप्रदः, अभीरभीरभीरभीरो
गरुडः तस्मात् अभीः अभयं यस्य तादृशः विष्णुरिति फलिजार्थः गरुडवाहनत्वादस्येति ।
पुनः कथञ्चतुः ? अभोसौः—न विद्यते भीर्भयं देवेभ्य इति शेषः यस्य स इन्द्रजित् तं
स्यति हिनसीति अभीसौः लक्षणः तम् अवति रचति अभीसौः ।

(३८५) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्गम् । क्रांतिर्कदर्शनैश्च—१२ अङ्केन ।

रुद्रेण—११ अङ्गेन । ब्रह्मास्यप्रहतं—४ अङ्गेन गुणितम् । जलाधिपतिना यच्छेषितं—
वरुणेन २४ अङ्गेन इत्यर्थः भक्तं सत् यत् अवशिष्टम् । वेदाङ्गैश्च हतं—६ अङ्गेन
गुणितम् । एवंप्रकारेण १६ संख्या उद्भवति ।

(३८६) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्कम् । खाधेति—००० युक्तम् । खर्खयमेति—
२०० राशिना व्यवकलितम् । खखेशेति—११०० अङ्गेन युक्तम् । खाकाशेति—
५०० राशिना भक्तम् । यच्छेषितम्—यत् शेषितं भागावशिष्टं, तत् द्विगुणितं; पुनश्च
द्विगुणितं २ अङ्गेन गुणितं; ४ अङ्गेन गुणितमित्यर्थः । खाकाशाम्नीति—३०० अङ्गेन
युक्तम् । शशियुतम्—(पुनश्च) १ अङ्गेन संयुक्तम् । एवंप्रकारेण १६०१ खट्टीयाब्दा
उद्भवन्ति ।

(३८७) इष्टम्—अभिलषितम् अङ्कम् । वाणगुणम्—५ द्वारा गुणितम् । सुखेन
सहितम्—४ युक्तम् । खाडाहृतम्—६० गुणितम् । तत् तष्टम्—तत् शरभूधरैः
७५ द्वारा तटं भक्तं; तत्र यद् अवशिष्टं तत् पक्षेण २ द्वारा गुणितम् । संवत्सरम्—
व्याप्य इत्यर्थः । अर्थात् १२० वत्सरं व्याप्य शिष्टा जना जीवन्तु ।

अथवा इष्टम्—अभिलषितम् । नागहतं—८ द्वारा गुणितम् । युतं शशधृता—
एकेन सह युक्तम् । निम्नं शरभैः शिवैः—५५ द्वारा गुणितम् । व्योमपुंगैः तटं—
४० द्वारा भक्तम् यत् अवशिष्टं तत् । गजेन—८ द्वारा । अर्थात् १२० वत्सरं
व्याप्य शिष्टा जना जीवन्तु ।

(३८८) स कश्चिद् गुणयाही जनो रवे कश्चिद्विद् गुणवति जने रेमे ननन्द
“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद् रत्नमिति कथ्यते” । स कौटुम्भः ? न मोदन्ते प्रमोदं
यान्तीत्यमुन्दि अक्षाणीन्द्रियाणि यस्य सोऽमुदन्तो नितेन्द्रियः । तथा बलदमनयदः
शत्रुपथमनीतिदाता । तथा सिवायां परप्रणतौ सर्गः उत्साहस्तस्मात् उदसो निवृत्तः
स्वाधीन इत्यर्थः । रवे कौटुम्भः ? वेदानामपन्नो वेदानामपन्नः अधीतवेदे इत्यर्थः । तथा
शक्ते प्रियंवदे । तथा रक्षितः कृतो निजाया रुजो रागद्वेषात्मिकाया बाधाया उच्छेदे
चन्मूलने यवो येन तस्मिन् रक्षितनिजगुच्छेदयवे । तथा न रमन्ते सुजनेषु धर्मे
वा ये ते अरमा दुर्जनास्तानौरयति दूरीकरोति यस्तस्मिन् अरमरे दुर्जनदूरीकारके
इत्यर्थः । तथा देवेषु आसक्तो देवासक्तस्तस्मिन् देवासक्ते देवपूजानिरते इत्यर्थः । तथा

तोदस्य व्यथाया दुर्गाः दुर्गमाः परानभिभूतास्तानप्यस्त्रन्ति चिन्तनीति तोददुर्गासाक्षेष्वा
वासे निकेतने ; शूराणामपि शूरा यमाश्रिताः तस्मिन् इत्यर्थः । तथा दयनं
ज्ञानं रक्षा वा, तेन यो मदलवो गर्वकणिका तेन यः चाँ परिवेदना तेन मुक्ते रहिते,
प्रियं कृत्वापि अगर्वित इत्यर्थः । तथा वादेन सह वर्तते सवादस्तस्मिन् प्रमाणशास्त्रज्ञे
इत्यर्थः । तथा अयन् अगच्छन् अच्छो निर्मलता यस्मात् तस्मिन् अयदच्छे शुद्धिमति
इत्यर्थः । तथा गुरुभिः गुरुसेवाभिर्जनितो ययिरं क्लेशः शमस्येनैव सन्ने श्रान्ते अथवा
सन्ने आसन्ते । तथा अपदान् पदघटान् अवतीति अपदावः, यद्वा अपगतो
दावः, उपपत्तौ यस्मात् तस्मिन्निति ।

(३८६) (क) कः कर्णारिपिता ?—कर्णशत्रोरज्जुनस्य पिता “वासवः” ।
किमिच्छति जनः ?—“हरत्वम्” । किं स्वीकृतं विष्णुना ?—“ऋषत्वम्”
(वामनत्वम्) । को जानाति प्रेरितम् ?—“मतिमान्” । विषमगुः (पञ्चबाणः
अन्दपः) कुवास्ति वा कामिनाम् ?—“मनसि” । सीता कस्य वधूः ?—“रामस्य” ।
प्रियः किमु हरेः ?—“कौस्तुभः” । वर्ज्यः कफे को वृणाम् ?—“अभ्यङ्गः” । इति
अष्टप्रत्युत्तरपदानां मध्यमाचरसंयोगेन “सरस्वति नमस्तुभ्यम्” इति महामन्त्रः प्राप्तः ।

(३८७) (क) सन्निमहोत्सवे—सन्धिपूजाकाले । सौहित्येन—पर्याप्तभोजनेन ।
(ख) शीतगुः—चन्द्रः । शीतपत्ररचना—कवधारणम् । दक्षौ—अश्विनीकुमारौ ।
(ग) भाद्रमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां कृष्णपञ्चम्यां तिथौ नष्टचन्द्रत्वात् चन्द्रदर्शन-
निषेधः ।

“पञ्चाननगते भानी पञ्चयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यापुदितयन्दो नेचितव्यः कदाचन ॥”

(घ) ब्राह्मणस्य—हे ब्राह्मण त्वं स्व खण्डय (सो + लोट् + छि) ।

(३८८) खकण्डमापीड्य—रज्ज्वा इति शेषः । दृढं निपत्य—एतादृशः कुम्भस्य
कूपपतनस्वभावः । उपनीय—ग्रहीत्वा । अवति—रक्षति । सतां—साधूनाम् ।

(३८९) पविं—वज्रम् । यवसवत्—वृणवत् । देवं—वनाग्निम् । शिला-
वकलवत्—प्रसारखण्डवत् ।

(३९०) तमःसोमः—अन्धकारसमूहः । शलभः—पतङ्गः ।

(३८६) प्रकृतिलक्ष्मी—प्रकृत्या स्वभावेन लक्ष्मी तच्छे। शुची—पवित्रे। भासि-
तरण्डः—भासमानः वडिशसूत्रवद्धः शरत्तरणकाण्डखण्डः (फात्नेति प्रसिद्धः)

(४०१) पण्डिते गोरसः, वाक्वरसः। स्त्रीजने गोरसः चचूरसः दृष्टिरसो वा,
दर्शनमाधुर्यमिति यावत्। भोजने गोरसः घेनुरसः दुग्धमित्यर्थः।

“दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवच्चवाग्वाणवारिषु।

भूमौ पशौ च गोशब्दो विवर्द्धिर्दशसु स्मृतः ॥”—हलायुधः।

(४०४) पनसः पुष्पमप्रदर्शय फलं प्रसूते तथोत्तमजनोऽपि वाचमकृत्वैव कार्यं
करोति। अतस्तत्सादृश्यमुत्तमस्य। आसः पुष्पं फलञ्च प्रकटीकरोति, तथा
मध्यमोऽपि जनः प्रथम् वाक् परं कर्म इत्येवं करोति। अतस्तत्सादृश्यम्। कुन्दसु
केवलं पुष्पमेव ददाति, तथा अधमोऽपि केवलं वाक्परायणः न तु कर्मतत्परः।
अतः कुन्दसादृश्यमधमस्य। पुष्पफलमित्यत्र जातिहृत्प्राणिनाम् (पा-२। ४। ६)
इति द्वैकवद्भावः। वाक्-कर्मैत्यत्र सर्वो हि द्वौ विभाषया एकयद्भवतीति न्यायाद्
द्वैकवद्भावः। वागपि इत्यत्र अपि शब्दः अवधारणार्थः वागेव वाङ्भावमिति
यावत्, न तु कर्मैत्यभिप्रायः।

(४१०) हेमकार—स्वर्णकार।

सुवर्णगुणातिरेकः—रुसन्दरवर्णगुणातिशयः।

इति तृतीय-प्रवाहः समाप्तः।

शेषोक्तिः ।

(१)

जामाता यत्र विष्णुः स्वयमुपयमने कन्यका लोकमाता
विश्वामित्रस्य दूतो निखिलगुणनिधिर्यागकर्ता वशिष्ठः ।
राजर्षिः सम्प्रदाता नरवरजनकस्ते यद्वाः सुप्रसन्ना
दैवं तन्नोमि यस्याकरुणविधिवशात् सौख्यलेशो न तत्र ॥

(२-३)

जनकः कृष्णचन्द्रो मे जननी विश्ववासिनी ।
पितामहो रामचन्द्रः सार्थकः प्रपितामहः ॥
शोभाराम इति ख्यातो मद्बृहत्प्रपितामहः ।
देवद्विजमहाभक्ता इमे मे पूर्वपुरुषाः ॥

(४)

श्रीपूष्पचन्द्रकविभूषणकाव्यरत्नो
सौरि शुची व्यजुतोद्भटसागराख्यः ।
यन्मं गुरोरनुलमुद्भटसागराख्यं
मैत्रे दिने यद्गुणभगवद्भाषाके ॥

(५)

संसारेऽखिन्नसारे कलिकलुषहरे भास्वरे सौधनीरे
सर्वस्थानैकसारे सकलसुखकरे जाह्नवीपुण्यतीरे ।
यस्यां भूतालिपाली निवसति नितरां लिङ्गशाली कपाली
हुग्लीजेलान्तरे सा मम सुजननम् "भद्रकाली" सुखालिः ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

